

ШУҒРАТИ
ЗАМОНДОШЛАР ХОТИРАСИДА

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2008

83.3(5У)6

Ш 48

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи:

Ашурали ЖЎРАЕВ

Масъул муҳаррир:

Шомуҳиддин МАНСУРОВ

Муҳаррир: Турғун НАЗАРОВ

ISBN 978-9943-01-217-2

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2008 й.

МУБОРАК ХОТИРА

Мен отамиз – Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат домла ҳақида ҳали ҳеч кимга ёрилмаган, айтилмаган хотираларга, ажойиб кузатиш ва таассуротларга эгаман. Кўпчилик яхши билмайдиган ва ҳали-ҳануз тагига етолмаётган воқеаларнинг шоҳиди бўлганман. Буларни вақти келиб, батафсил қоғозга туширарман ҳам, эълон қиларман ҳам. Ҳозирча эса, умрларининг сўнгги йилларидаги баъзи воқеаларни эслагим, у кишининг айрим армон ва таскинларидан, энг офир дамларда намоён бўлган ажойиб инсоний фазилатларидан сўзлагим келди.

Биласиз, отам умрларининг сўнггида офир дардга чалиниб, ҳассага суяниб қолган эдилар. Тиллари яхши айланмас, гапиришга қийналар, фикрларини тушунтира олмаганларида мен у кишига кўпинча таржимонлик қилар эдим.

Тўқсон биринчи ёхуд тўқсон иккинчи йиллар миёнаси эди. Телевизор орқали катта бир республика йигини олиб кўрсатила бошлади. Адам одатдагидек курсида ўзларини бироз олдинга ташлаб, икки кафтларию даҳанларини ҳассага тираганча телевизордан кўз узмай ўтирар эдилар. Республика Президентининг сўзларини диққат билан тинглардилар. Кутилмаганда у кишининг кўзлари намланиб кела бошлади. Нима экан, деб қулоқ оссам, Президент ноҳақ жабр чеккан Ўзбекистон зиёлилари ҳақида гапирмоқда. Мен ҳам аниқ эшитдим. Ўша жабр кўрганлар қатори Ҳамид Сулаймон, Шухрат, Саид Аҳмад, Шукруллолар номи тилга олинди.

Адам қаддиларини тиклаб, бир нималар демоқчи бўлдилар: «Биринчи бор айтиляпти!» – демоқчи

эканликларини тушундим. Бунақа катта йиғинда, катта даврада ҳеч айтилмаган, тилга олинмаганди бу нарса. Шу вақтга қадар эътироф этилмаганди. Адамнинг кўзлари намлангани шундан эди!..

Энди билсам, адам жуда кучли ирода эгаси эканлар. Қамалиб кетаётиб ҳам, Қозоғистон лагерларида ётиб ҳам, оқланиб келиб ҳам йиғламаган одам, мана энди бутун республика миқёсидаги катта бир йиғинда бу ноҳақлик, зулм эътироф этилаётганидан... кўзлари жиндек намланиб келиб, менга бир нарсалар демоқчи бўлардилар. Шу дамда ҳатто мен ўзимни тутолмай қолган, ичимдан бир нима тўлиб-тошиб кела бошлаган эди. Шоирнинг, адибнинг юрагини вайрон қилган ноҳақлик ўз номи билан аталмоқда эди. Зулмга лаънат ўқилмоқда эди. Миллат гулларини адо қилган адолатсизлик ўз баҳосини олмоқда эди. Бунақа вақтда, наинки зулм кўрган инсон, барча пок кишиларнинг кўзига ҳам ёш келгай.

Кези келди, айтиб ўтай. Адам, у киши билан бирга лагерга жўнатилган зиёлилар ўша ерда ҳам жим турмай, адолатсизликка қарши тик бориб, исён кўтаришган ва бутун қамоқни бир неча кун қўлда тутиб туришган экан. Шўро ҳукумати билан шунча вақт келишолмай кейин исён бостирилган экан. Мен яқинда ана шу исёнга бағишланган ярим бадий, ярим ҳужжатли фильмни кўрдим. Адам ўша воқеани бир эсланган эдилар.

Адамиз табиатан камтар, ўзларининг асарларини кўз-кўз қилишни унчалик ёқтирмайдиган одам эдилар. Адолатпарварлик, тўғрисўзликни улардан ўрганмоқ керак эди. Ҳавас қиларлик даражада тўғрисўз эдилар. Бу борада ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан чўчимас, ҳайиқмас эдилар. Бундай юксак инсоний фазилатлар шўро замонасида шараф келтирмаслигини билсаларда, адам ундан тойган эмаслар. Ҳалигача биз шу хислатлари билан фахрланамиз. «Бошга қилич келса-да, тўғрисини сўзла, тўғри сўзингда тур. Ёлғон Оллоҳга ҳам хуш келмайди», — дер эдилар у киши. Бутун ёз-

ган асарларига шу руҳ сингиб кетгани учун ҳам улар ҳалигача севиб ўқилмоқда, қайта-қайта нашр этилмоқда.

Яна айтсам, у кишининг ғариблар бошини силовчи меҳрибон қўллари бор эди. Йилт этган ёш истеъдодни қидириб топиб, қўлаб юборишдан, сўз ёзиб бериб, нашриётларга йўллашдан, китоби, асарини чиқаришга жон куйдиришдан чарчамас эдилар. Ана шундай ноёб фазилатлар эгаси эдилар у киши.

Адам чин маънода миллий шоир эдилар. Бу нарса у кишининг табиатларида борлиги учун ҳам ёзганлари барчага тушунарли ва бир ўқишдаёқ ёқиб қолар эди. У киши ажодларимиз қадриятларига содиқ қолиб, оғир кунда бардошли бўлишга ундовчи, тотувликка чақирувчи асарлар битдилар. Эркин ҳаёт, иттифоқлик ва бирлик учун сўз ва қалам билан курашдилар. У киши миллий маънавиятимиз сарчашмаларидан баҳраманд бўлиб камол топган эдилар. Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий сингари зотлар тутган насихатгўйлик йўлини изчил давом эттиришни хуш кўрардилар. Шу туфайли халқимиз қалбини ром эта оладиган асарлар битишга муваффақ бўлдилар.

Адамизнинг яна бир ажойиб фазилатлари шундаки, у киши нозик қалб эгаси, ижодкор бўлатуриб, ўзлари ўша жамият зулм машинасининг ичидан жабр тортиб чиқиб ҳам юракда гина сақлаб қолмадилар. Бировларга ўхшаб, бировлар устидан чақимчилик қилмадилар, сафдошларини сотмадилар, елкадошларига тухмат тошларини отмадилар. Бу ёғини Маҳшар кунига қолдириб, ўзлари инсондек яшай билдилар. У киши йигитлигининг энг масъул дамлари қамоқхоналарда кечди, лекин буни бировдан кўриб, бировга ис-тагани йўқ.

У кишининг ёзганлари минг машаққатлар билан ҳаёт юзини кўрди, қанча курашлар эвазига босилиб чиқди. Кўп йиллар эътироф этилмади. Лекин шунда ҳам адиб нолиш нималигини билмади, ёзаверди, Отамизнинг лойи бардош ва камтарлиқдан олинган экан,

маънавий гўзаллик қаршисида асрнинг оғриқлари, жабру жафоларини тан олмадилар. У кишининг руҳи эса ижоддан чарчамасди.

Ва ниҳоят, Шухрат домла ўзбек адабиётида роман ёзган адиблар сарасида биринчилар қаторида саналиш шарафига муяссар бўлдилар. У кишидан «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар»-дек чиройли асарлар қолди.

Эл севган Шухрат домланинг қарийб олтмиш йил давомида дунё юзини кўрган маълум асарларини ҳам, адиб ёзув столида, шахсий архивида қолиб кетган номаълум асарларини ҳам ўзбек миллий маънавиятидан ажратиб бўлмайди. Ўтган XX аср мобайнида ёзилган у ёки бу жанрдаги асарларнинг халқ маданияти тарихидаги ўрни холис белгиланар экан, Шухрат домла қалами остидан чиққан асарлар ҳам ўз муносиб баҳосини олиши шубҳасиз. Ахлоқий поклик ва ботиний гўзаллик, аждодлар қадриятларига садоқат, офир кунда бардошли, оилада ва жамиятда муроса ва тотувлик учун муқаддас сўз ва қалам билан курашган адиб Катта Адабиётга дахлдор мавзуларга қўл урди ва уларнинг хуш талқинини яратди.

Отамиз ҳаёт бўлганларида шу баҳорда тўқсонга кира-рар эдилар. У киши ўрик гуллаганда туғилган эканлар. Ва шу билан бирга ўриклар қийғос гуллаган кезде, 19 апрелда қамокдан озод бўлиб, уйга кириб келган эдилар. Шу боисдан, биз бу кунни отамизнинг қайта туғилган кунлари, деб биламиз.

Ҳаёт отамизни керагидан ортиқча синовлардан ўтказди. Эҳ-ҳе, бу офир синовларнинг қай бирини айт-тай?! Масалан, ўтган асрнинг 30-йиллари охирида ёш шоирни «Усмон Носирнинг думи», деб жиддий таъқиб қилиниши... 40-йиллардаги иккинчи жаҳон урушида қатнашиб, офир ярадор бўлиб қайтиши... Асарларнинг чоп этилмаслиги... 50-йиллардаги даҳшатли сургун...

Кейинчалик яна асарларнинг ёруғлик кўрмай, тўхта-тиб қўйилиши... Бу ҳам етмаганидек, бир «ижодкор»-

нинг ғаразли хати билан миллатчиликда айбланиши, машхур устозининг васиятига содиқ қолганлиги учун яна таъқибга учраши... Ва ниҳоят 1982 йилнинг 6 октябрида офир касалликка чалиниб, ўн бир йил шу дард билан яшаб ўтиши...

Агар ҳаёт бир одамни, бир ижодкорни синаса шунчалар синар...

Шунча азоб-уқубатлар етмагандек, оила бошига тушган кулфатлар ҳам отамизни четлаб ўтмади. У киши падари бузрукворини, оналарини ва уч сингилларини қора ер бағрига қўйиб, сўнг ўзлари бу бевафо дунё билан видолашдилар.

Биз, фарзандлар у кишининг бирор бир нарсадан нолиганини ёки бировни атайин ёмонлаганини эшитмаганмиз. Отамиз мард инсон, жасоратли қалам соҳиби эди.

Мен бу гапларни Шухрат домла отам бўлганлиги учун ёзмайман, балки ўтган асрнинг иккинчи ярмида шундай мураккаб ва офир қисматларни бошдан кечирган жасоратли ижодкор ўтганлигини яна бир бор эсламоқчиман.

Отамизнинг муборак номлари, айниқса, мустақиллик йилларида қайта-қайта эсга олинаётгани ва эъзозланаётгани барча адабиёт мухлислари каби биз — фарзандларни ҳам бениҳоя хушнуд этаётир. Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида, яъни 1993 йилда отамиз Президентимизнинг Фахрий Ёрлиғи билан тақдирландилар. Бундан отамиз раҳматлик бениҳоя хурсанд бўлганларини кўриб биз, фарзандлари ҳам севинганмиз.

Муҳтарам Президентимизнинг 2003 йил 26 августдаги Фармонига асосан Ўзбекистон фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган марҳум фан, адабиёт ва санъат арбоблари қаторида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат (Фулом Алимов) ҳам «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланди. Бу Шухрат домла ижодининг умрбоқийлигидан дарақдир.

ШУҲРАТ СИЙМОСИ

Биз тенгилар адабиёт даргоҳига кириб келаётган пайтларимизда азамат акаларимиздан иборат ёзувчилар авлоди айни кучга тўлган чоғлар эди. Устозларимиз Фафур Фулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир ва Шайхзодалардан кейин ижод яловини баланг кўтариб турган ғайратли бу адиблар эллик ёшнинг нари-берисида эдилар. Улар ҳар йили ўнлаб роман ва қиссалар, шеърий туркумлар ёзишдан чарчамас эдилар.

Ўша акаларимиз ҳозирги кунда саксонни қоралаб қолдилар. Афсуски, бу сафдаги қаламкашларнинг кўпчилиги тирикликни тарк этиб кетишди. Асқад Мухтор, Туроб Тўла, Раҳмат Файзий, Шуҳрат ака. Ҳозир биз катта ёзувчиларимиздан бири Шуҳрат акани хотирлаётимиз. Кўпчиликка маълум, Шуҳрат қатағон йилларнинг жабрини роса тортган эди. Урушни ҳам бошидан охиригача кўрган. Ҳаммаёқ омон-омон бўлгандан кейин ҳам Шуҳрат ака тинчлик кўрган эмас. Абдулла Қаҳҳор шаънига отилган маломатларнинг чанг-тўзонлари Шуҳратнинг оппоқ бошига ҳам ёғилиб турди.

Аттанг, бу меҳнаткаш адиб, бир тўғрисўз инсон бу дунёнинг яхшиликларидан бошқалар қатори баҳраманд бўла олмади. Умуман, тарихга назар ташлайдиган бўлсангиз, ҳамма томони бус-бутун сиймони учрата олмайсиз. Заррин косаларнинг ҳам чети

кемтик бўлиб тураверар экан. Бас, маълум бўлдики, ўткинчи умрни ортида қоладиган ишу аъмол давом эттириши мумкин экан. Яъни, бировдан яхши, бировдан бундайроқ ном қолар экан. Шуҳрат акадан, шубҳасиз, яхши ном қолди. Адиб Шуҳратдан катта ижодий мерос қолди.

Шуҳрат ака табиатан ҳалол, пок инсон эди. У ёшларга хайрихоҳлигини яшириб ўтирмас, қўлидан келганча ёрдам қиларди. Дейлик, бирортанинг тўйи, маъракаси бўлса, ўзи бош-қош бўларди. Қозон-товоқдан тортиб ўчоқдаги ўтинигача суриштириб чиқарди. Тўй қилиб эл олдидан ўтишни хуш кўрарди. Энди ўйласам, хайру садақа ҳам ана шу тўйларга қўшилиб кетаверган экан.

Меҳнатдан қочмайдиган бу инсоннинг ташкилотчи сифатида ҳам Ёзувчилар уюшмасига кўп хизмати сингган. Катта ёшдаги адиблар Шуҳрат ака фаолиятини яхши эслашади. Шуҳрат ака уюшма раҳбариятида, Адабиёт жамғармасида, журналларда қизгин иш олиб борди.

Менинг ўзим Шуҳрат аканинг оғалик меҳрини сира унутмайман. У киши бир маҳал: «Кел, иккаламиз бир суратга тушайлик», — дедилар. Тушдик ҳам. Шуҳрат ака кейинчалик кўп жилдлик асарларининг бир жилдига бирга тушган ўша суратимизни киритибдилар. Мен бу нарсадан бирмунча мутаассир бўлдим. Шуҳрат ака негадир ўзидан кейинги авлод вакиллари билан хўшлашаётганга ўхшарди. Адибимизни офир хасталик кўп йиллар мобайнида қийнади. Унинг дил ҳасратларини, ҳолатларини Саид Аҳмад ака кўп таъсирли қилиб ёзганлар.

Албатта, адабиётимиз тоғлари силсиласида бошини оппоқ қор чулғаган чўққи сингари Шуҳрат сиймоси ҳам доимо кўзга ташланиб тураверади.

МЕРГАНЛИК МАКТАБИ

Бир сафар сабоғи

1963 йил Хоразм учун омадли келган эди. Пахтадан мисли кўрилмаган ҳосил кўтариб «Машъал» номини олган, мамлакатга донг таратган эди. Декабрнинг қорли, аёзли кунларида вилоятнинг ҳосил байрамида қатнашиш учун Ёзувчилар уюшмаси топшириғига кўра (у вақтларда ёзувчиларга ҳам топшириқ бериларди) машҳур шоир Шухрат, унга ҳамроҳ ва ёрдамчи бўлиб камина Урганчга келдик. Ўшанда мен илк бор таниқли адибга бўлган эл ҳурмати, мухлислар меҳрини кўрган, ҳавас қилган эдим. Кўнглимда, киройи шоир бўлсанг Шухрат акадай шоир бўл, деган фикр кечган эди.

Хоразмда бир ҳафта қолиб кетдик. Тантаналар ўтгандан кейин ҳам мухлислар Шухрат акани Тошкентга юборишмади. Ҳар куни зиёфат, шеърхонлик, тонготар ширин суҳбатлар...

Бизнинг бош мезбонимиз вилоят ёзувчилар уюшмаси раҳбари, овчи, ов мавзусида кўп ҳикоялар ёзган Раҳим Бекниёз бир кун эрталаб Шухрат акага қўшоғиз милтиқ олиб келди. — Бугун овга чиқамиз, — деди у, — айни мавсумда келдингиз, ўрдак, қашқалдоқ, каклик ёғилиб кетган.

Эски «виллис»ни миниб йўлга чиқдик. Шухрат ака, Раҳим Бекниёз ов қиладиган, Эркин Самандар билан мен йиғиб қошларга соладиган бўлдик.

Ўша кечаси қор жуда қалин ёққан экан. Тиззадан қор кечиб ярим кун ов қидирдик.

Ўрдак, қашқалдоқ у ёқда турсин, бедана ҳам кўринмади. Шухрат ака Раҳим Бекниёзга ҳазил қилди: — Ёғилиб кетди деганинг қор экан-да? Эркин Самандар устознинг ҳазилини давом эттирди: — Биздан нима отдинг, деб сўрасалар, қорда одим отдик, деймиз.

Шундай қилиб, бизлар учун тушлик тайёрланган қароргоҳга оч қорин ва бўш қоғлар билан қайтдик.

Хоразмликлар меҳмоннинг кўнглини олиш учун нималар қилмайдилар! Овимиз бароридан келмаганини эсдан чиқариш учун мезбонлар бир ажабтовур мерганлик мусобақасини ўйлаб топдилар. Овдан тежалган ўқларни ичкиликдан бўшаган шишаларга отадиган бўлдик. Ўйин шарти шуки, ким ўн қадамдан шишани урса, тўла бир қадаҳ мукофот олади.

Биринчи бўлиб мерганлик маҳоратини қирқ йиллик овчи Раҳим Бекниёз кўрсатадиган бўлди. Узоқ вақт мўлжалга олди. Бир неча марта милтиқни тушириб, қўлларини осмонга кўтариб, эй худо, шарманда қилма, деб пичирлаб дуолар ўқиди. Ниҳоят тепкини босганда варанглаган овоз таралдию, шиша ўрнидан қимирламади. Овчи афсус-надоматлар билан четга ўтди. Қарангки, жанг-жадаллар кўрган, «Шинелли йиллар» романининг муаллифига ҳам омад кулмади. Шухрат ака совуқни айбдор қилиб қўл силтаб уйга кириб кетди. Навбат каминага келди. Умримда милтиқ тутмаган эдим. Кўзимни юмиб тепкини босдим. «Тепки» деб бекорга айтилмас экан, қўндоқдан тепки еб қорга йиқилдим. Лекин омадни қарангки, шиша чилпарчин бўлди. Мезбонлар «ура» садолари билан мени табрикладилар. Қарсақлар остида қадаҳни бўшатдим. Ўша куни галаба менда кетди. Отган ўқларимнинг барчаси нишонга тегди. Нечанчи қадаҳ мени қулатди, эс-

лолмайман. Эрталаб бошда оғриқ, лекин кўнгилда «ғолиблик» қувончи билан уйғондим. Нонушта вақтида Шухрат ака менга айтган сўзлар ҳали ҳамон эсимдан чиқмайди: — Содда бўлмай қол. Ўн қадамдан сочма ўқ билан шишани уриш эмас, урмаслик учун ҳунар керак. Дўстларимиз бизни хурсанд қилиш учун ҳаракат қилишди. Омад келди, деб йиқилгунча ичасанми?

Кечаги ғурур, кўтаринкиликдан асар ҳам қолмади. Ўзимнинг алданиб ҳаммага кулги бўлганим алам қилди. Руҳиятимдаги ўзгаришни сезган Шухрат ака бироз юмшади: — Булар-ку ўз дўстларимиз. Ҳали сени мақтайдиган, юзма-юз қуйиб берадиган, дўст бўлиб душманнинг ишини қиладиган ошналаринг кўпаяди. Ўшанда ҳушёр бўл. Шуни билиб қўйки, шоирни адоий тамом қиладиган нарса «балли-балли» билан қарсак бўлади.

Бу аччиқ сабоқ умрим йўлларида менга асқотди.

Ижодкор деган номга муносиб ҳаёт кечирган, юриш-туришда ҳам, одамгарчиликда ҳам ҳаммамизга намуна бўлган устоз Шухратнинг ўғитларини миннатдорчилик билан эслайман. Бир сафар сабоғи эса бир умр қалбимда қолди. Бу донишмандона сабоқни ҳеч қачон унутиб бўлмайди.

УЧ МУНГЛИ ҚЎШИҚ

Сўнгсиз имтиҳон

Ҳама обод бўлди,
Бўлмадим обод дастинган...

МАШРАБ

Ҳаёт одамни умр бўйи синайди, дейишганида, унчалик эътибор қилмасдим. Бу ҳам бир гап-да, деб қўя қолардим. Янглишган эканман.

Яшаб ўтган йилларимизнинг энг бахтли дақиқаларини эслаймиз ва уни умр деб атаймиз. Аммо шу умр бўлса, айрилиқлар, маҳрумликлар, йўқотишлар билан ўтган изтиробли йилларимизни нима деб атаймиз?

Менимча, бахтли дамларда инсон фаолияти бир қадар суст намоён бўлади. Айрилиқ, чекланиш, изтироб дамларида инсон битта мақсад билан яшайди. Тўсиқларни бузиб ўтиш, чекланишларга, тухматларга қарши кураш жараёнида тобланиб боради. Ҳаётда ўз ўрнини топишга интилади.

Ҳаёт ҳаммамиздан кўра Шухратни кўпроқ ва кескинроқ синади.

Ўтгизинчи йилларда у ҳаётга ташна, бутун вужудини шеърят қамраб олган, олам кўзларига алвон рангларга чўлғаниб кўринган, дунё тиниқ, шаффоф нурлардан иборат бўлиб туюлган, эртанги кунни энтикиб-энтикиб кутадиган хаёлпараст, ранглардан кўзи қамашадиган, оҳанглардан май ичгандек маст бўладиган, бир сўз билан айтганда, ерқўкка сифмаган шоир бола эди.

Шухрат ўша йиллардаёқ Ғафур Ғулому Усмон Носирларнинг назарига тушиб қолди. Бу устозлар

эртанги куннинг яхши бир шоири дунёга келаётганидан қувонган эдилар.

Республика матбуоти унинг шеърларини тез-тез эълон қиладиган, адабий доираларда у тўғрида илиқ-иссиқ гаплар айтиладиган бўлди.

Ёш, умидли шоир қайнаб-тошиб ижод килаётган бир пайтда уруш бошланди. Шухрат жангга кетди. Унга шон-шуҳрат ваъда қилган қалами стол устида мунғайганча қолди.

Кавказ тоғларида шиддатли жанглар кетарди. Немис фашистлари Боку нефтини эгаллаш учун жон-жаҳдлари билан интилишарди. Шухрат ана шу энг даҳшатли жангларда қатнашди. Тоғ сўқмоқларида, доvonларда ёвуз душман билан олишди.

Жанглар тинган, чўққилар тепасида ғарибгина бўлиб яримта ой сузиб юрган саҳарларда Шухрат кичкинагина дафтарчасини харсанг устига қўйиб, шеърлар битарди.

Мен у пайтда «Қизил Ўзбекистон» газетасида адабий ходим бўлиб ишлардим. Шухратнинг жангдан юборган шеърлари менга келарди.

Шухрат оғир жангларда кўп қатнашди, шундай жангларнинг бирида яраланиб, беҳуш госпиталга тушди. Узоқ даволаниб, охири қадрдон она шаҳри — Тошкентга қайтиб келди. Қадрдон қаламини яна кўлига олди. Ўзини ижодга урди. Душманга нафрат қўзғайдиган ғазабли сатрлар қоғозга тўкила бошлади. Вафо, садоқат, муҳаббат ҳақидаги шеърлари газеталарда босила бошлади. Тошкент радиоси кунора унинг шеърларини эшиттирарди. У Тошкентга кўчиб келган ҳарбий госпиталларга бориб ярадор жангчиларга, қишлоқларга бориб, фарзандларини соғинган чолларга, кампирларга, эрларидан хат кутиб интизор яшаётган келинчакларга уларни юпатадиган, кўнгилларини кўтарадиган шеърлар ўқиб берарди.

Худди ҳозиргидек эслайман. 1945 йили Ҳамид Фулом, Шухрат, Туроб Тўла, Мирмуҳсинлар билан Тошкент радиосидан республика аҳлини Ғалаба байрами билан табриклаган эдик.

Ўша куни Тошкент кўчалари одамга тўлиб кетганди. Одамлар бир-бирларини қутлашарди. Бирови кулган, бирови йиғлаган, бирови энг яқин кишисидан жудо бўлган — улар мунғайиб бир чеккада мотамсаро туришарди.

Шундай қилиб, Шухрат уруш йилларининг оғир синовидан сабот билан ўтди.

Тинч, ижодий йиллар бошланди. Шоир Шухрат қаламкаш дўстлари билан адабиётимиз ривожига яхши-яхши асарлари билан ҳисса қўша бошлади. Урушда кўрган-кечирганларидан баҳс очувчи «Шинелли йиллар» романи устида жиддий ишлади. У ижодга шунчалик берилиб кетган эдики, ҳафталаб кўчага чиқмас, кечасию кундузи ухламай ёзарди. Баъзан учрашиб қолган пайтларимизда унинг хорфин, лекин қандайдир қувонч акс этиб турган юзларидан қилаётган ишидан ўзи ҳам мамнунлигини билиб турардик. Аммо унинг бу қувончи узоққа бормади. Ҳаёт уни яна бир синовдан ўтказмоқчи бўлди. Шухрат шахсга сиғиниш офатига учради. Ҳали сўнгги боблари битилмаган роман ёзув столи устида қолиб кетди. Бу унинг ҳаётидаги энг даҳшатли синов эди. Шухрат букилмади. Тиканли симлар орасида сабот билан, сабру қаноат билан яхши кунларни кутди. Битмай қолган «Шинелли йиллар»нинг сўнгги бобларини кўнглида ёзди. «Олтин занглас» романининг воқеаларини бобма-боб дилида яратди.

Ниҳоят, у кутган кун келди. Беш йил сарсонсаргардонлик, хўрликлар тугади. Шухрат дилида икки романни пишитиб, она юртига қайтди. Чинакам ижодкор ҳар қандай шароитда ҳам ижод қила-

ди. Шухрат ниҳоятда қийин дамларда ҳам қалами билан дардлаша олди. Чунки у яхши кунлар келишига ишонарди. Ана шу яхши кун учун ўзини тайёрлаш кераклигини биларди. Ана шундай қилмоқ учун одамнинг дилини буюк эътиқод, ҳақиқат тантанасига чексиз ишонч ёритиб туриши керак. Шухрат ана шундай эътиқод билан яшаганди.

Шухрат мана шу энг даҳшатли синовдан ҳам эгилмай, букилмай ўта олди.

«Шинелли йиллар» китобхон қўлига тегди. У кўп вақт ўтмай «Воениздат» нашриёти томонидан рус тилида 100.000 нусхада босиб чиқарилди. Оғир ва машаққатли меҳнат тантана қилди.

Мамлакат бўйлаб ҳукм сурган турғунлик балоси уни ҳам комига тортди. Редакциялар, нашриётлар эшиги унга беркилди. Ҳаёт уни яна синовга чақирди. Барибир у ижод қилишдан тўхтамади. «Кавказ туркуми» шеърларини тугатди. «Олтин зангламас» га нуқта қўйди.

Қисқагина фурсат мобайнида Шухратнинг йўлидаги ғовлар олиб ташлангандек бўлди. Янги роман ўқувчи қўлига тегди. «Кавказ туркуми» Тошкент ва Москвада икки тилда нашр қилинди. Аммо... турғунлик фақат қишлоқ хўжалигига эмас, саноатга эмас, ҳатто маданий ҳаётимизга ҳам соя солган, тўсиқлар ташлаганди. Ана шу тўсиққа биринчи бўлиб Шухрат дуч келди. Абдулла Қаҳҳорнинг жанозасидаги нутқи, «Гулистон» журналида босилган мақоласи учун таъқиб остига олинди.

Яна синов, яна имтиҳон...

Романлари босмаҳоналарда, шеърлари редакция папкаларида қолиб кетди. У тенгилар олтмиш ёшларини нишонлаганларида ҳукумат мукофотларига, унвонларига сазовор бўлдилар. Аммо Шухратнинг юбилеи муздеккина бўлиб ўтди. Бундай муносабатларга ўрганиб қолганданми, ё иродаси кучли

эканиданми, ҳарқалай ўзини тутди. Ичидаги алам-ларини сездирмади. Нолиб юрмади. Ўзини ижодга урди, қалами билан сирлашди.

Ёш эса кетяпти, умр ўтяпти. Бўлар-бўлмасга куйиб, умрни ўтказиб юбормаслик керак, — дея Шухрат янги — «Жаннат қидирганлар» романини бошлади.

У Ёзувчилар уюшмаси назаридан четда, жимжит яшади. Лекин бир нафас бўлсин, ижод қилишдан тўхтамади.

Турғунлик йиллари ҳам гармселдек ўтиб кетди. Шухрат учун завқ-шавқ билан ижод қиладиган пайт келди. Келди, аммо... Ҳаёт уни яна бир бор, аммо даҳшатли синовга тортди. У хасталаниб тўшакка йиқилди. Инсоннинг тани темирдан эмас-ку, ахир! Ўттиз йилдан ортиқ чеккан изтироблари ўз ишини қилди. Камситишлар, унутишлар, назардан четга суришлар Шухратнинг соғлигини сўриб олди. У шу аҳволда ҳам қўлидан қаламини қўймади.

Шухрат катта шоир, моҳир романнавис. У ҳар қандай шароитда ҳам ижод масъулиятини унутмайдиган ҳалол ёзувчидир.

Шухрат тўғрисида ўйлаганимда, ҳаёт инсонни умр бўйи синовдан ўтказади, деган гапга ишондим.

РЎШНОЛИК КЎРМАГАН ШОИР

Азизим, олтмиш йиллик қадрдоним, наҳотки, энди йўқсан? Наҳотки шу ёруғ жаҳонга ошиқ-сармаст кўзларинг бир умрга юмилди?

Ҳаёт ва ўлим оралиғидаги жуда ҳам қисқа масофани қанчалик машаққат билан босиб ўтганингни қандоқ қилиб унутаё?! Ҳаёт бизни ўтдан олиб сувга, сувдан олиб ўтга ташлади. Жазирама саҳроларда сарсон-саргардон кездик. Ер ости конларида тирноқ билан маъдан кўчиришга мажбур қилиш

ди. Туғилган остонамиздан олисларга ирғитиб ташлашди. Жондан севган қаламимизни қарсиллатиб синдиришди. Лекин иродамизни синдиrolмадилар. Кўксимиздан имонимизни, қон-қонимизга сингиб кетган Ўзбекистон меҳрини юлиб ололмадилар.

Сен ижод учун, адабиёт учун туғилган эдинг. Ҳеч нарса — айрилиқлар, азоб-уқубатлар шеърият деб аталмиш мўъжизакор кучнинг йўлига ғов сололмади. Бир донишманд, қўшиқчининг оғзини бекитсанг, кўнгли билан айтади, деганди. Сенинг шеърларинг қоғозга эмас, кўнглингга битиларди.

Дўстгинам, сен чумолидек меҳнаткаш ижодкор эдинг. Романларингни ҳар гал варақлаганимда, игна билан қудуқ қазиган қўлларингни ғойибона силаб қўяман.

Инсоннинг икки умри бор: бири ҳаётлигида, бири оламдан ўтганида, дейдилар. Иккинчи умр асосий умр эмиш. Билмадим, бу гапни қайси бир донишманд ўйлаб топдйкин? Бу гап биронта қорни тўқ, омади чопган одамдан чиққан бўлса ажабмас. Ахир, инсон бу дунёга нима учун келади? Ёруғ жаҳоннинг жамолига тўйсам, роҳат-фароҳатда яшасам, худо берган умримни одамдек яшаб ўтказсам, дейди.

Сен адабиётимиз учун тинмай меҳнат қилдинг. Қанчадан-қанча шогирдлар етиштирдинг. Аммо қадр топмадинг.

Узоқ йиллар интиқ кутган ҳуррият замони келган пайтда яна озроқ яшасанг нима қиларди? Мен ўзбекман, дейишга қўрқадиган, Ўзбекистон менинг Ватаним, дейишга журъат қилолмайдиган замонлар ўтиб кетганини оз бўлса ҳам ўз кўзинг билан кўрганг менга таскин беради. Тўлиб-тошиб ёзадиган пайт келганда тилдан қолдинг, ҳеч бўлмаса шунча китоб битган бармоқларинг қалам тута қолса нима қиларди? Армону қувончларинг, ҳасрату надоматларинг ичингда қолиб кетди-ку!

Фашизмга қарши курашда кўксини ўққа тутган қаҳрамон жангчи эдинг. Тиканли симлар орасида лахтак қоғозларга роман битган сабрли ёзувчи эдинг. Дўст ғамидан ғамгузор, қувончидан қувонган инсон эдинг.

Қани эди, бу гапларнинг биронтасини тирик пайтингда ўзинга айтган бўлсак, бунчалик алам қилмасди.

Бир ўкинчга бир юпанч, дейдилар. Машаққатли бўлса ҳам кечирган умринг бекорга ўтмади. Бутун ҳаётингни, уйқусиз тунларингни бағишлаган адабиётимиз хазинасига жуда катта бойлик ташлаб кетдинг.

ТИЛДА ҚОЛГАН НУТҚ

Шуҳрат каттакон адабиётимизнинг заргар ижодкорларидан эди.

Энди бу гапни айтишга тилим айланмайди. Ахир, олтмиш йил ҳар куни ҳеч бўлмаганда бир мартадан кўришиб турган, қувончларингдан қувонган, ғам-андуҳларингдан ўртанган энг яқин кишинг бир умр қайтиб келмас бўлиб йўқлик қаърига сингиб кетса, ўртанган, ўксиган кўнглингда қайдан таскин топасан?

Ич-ичимдан: «Э, худо, яхши одамларнинг умрини узоқроқ қилиб яратсанг бўлмасмиди?» — деган аламли бир нидо бўғзимга келиб урилади.

Инсон тирик экан, бу дунёга сира ўлмайдиган бўлиб келгандек, ҳаёт юкини орқалаб юраверади, юраверади.

Ҳаёт бировга узоқ йўлни яқин қилса, бировга яқин йўлни узоқ қилади.

Шоир Шуҳрат учун яқин йўллар жуда узоқларга чўзилиб кетди. Дўстлари уч кунда босадиган йўлни у йиллаб босиб ўтиши керак бўлиб қолди.

У ухлаб тушига кирмаган «гуноҳлари» учун 25 йил муддатга озодликдан маҳрум қилинди. Энди ижоди кучга тўлган, завқ-шавқ билан, илҳом билан ижод қилиб турган навқирон ёшида туғилган она юрти — Ўзбекистондан олисларга ҳайдаб кетилди. Урушда кўрган-кечирганларидан баҳс қилувчи «Шинелли йиллар» романи поёнига етмай, нуқта қўйилмай қолиб кетди.

Адабиётда эндигина ўз ўрнини топаётган, битта болага ота бўлган шоир хор-зорликда, азоб-уқубатлар ичида беш йил сарсон-саргардон бўлиб қайтиб келди.

Бу азоблар унинг иродасини буколмади. Тушкунлик исканжасига қўлини тутиб бермаган Шуҳрат гина-кудуратларни унутиб, яна ўзини ижодга урди. «Шинелли йиллар» қайлардадир йўқолиб кетган эди. У кўз нурини тўкиб романни қайтадан ёзиб чиқди. Ва, ниҳоят, роман ўқувчи қўлига тегди.

Аста-секин фарзандлари ҳам, китоблари ҳам кўпая борди. Романи босилиб чиққанда, ўғли Фикрат тўққиз ёшга кирганди. «Олтин зангламас» дунё юзини кўрганда ўғли Хондамир, «Жаннат қидирганлар» босмага топширилганда ўғли Бобур дастёр бўлиб қолганди.

Унинг уч ўғли уч роман бўлиб дунёга келганди.

Унинг арзандагина қизи Зебо бир эмас, бир неча шеърӣй гулдаста бўлиб туғилди.

У ўз ҳаётидан рози эди. Китоблари севиб ўқиладиганидан қувонарди. Бу қувонч уни тинимсиз ижод қилишга ундарди. Аммо... қандайдир бир кўринмас куч уни дўстлари сафидан нари итариб турарди. Нега бунақа бўлаётганини у билмасди. Тенгқурлари тақдирланган пайтларда у дил-дилдан қувонарди. Аммо унинг ўзи... Инсон тани темирданмас, ахир: у ҳам вақти келиб емирилади. Бу хил муно-

сабатлар бир куни келиб ўз ишини қилиши мумкинлигини ким ўйлапти, дейсиз?

Ким билади, ёзадиганингни тезроқ ёзиб қол, армон бўлиб қолмасин, деб худо кўнглига солганми, Шуҳрат кечаю кундуз тинмай меҳнат қиларди. Охири у тилдан қолди. Бармоқларининг қалам тутишга мажоли қолмади. Энди у на бир сўз айта олади, на дилидаги гапларини қоғозга тушира олади.

Кўксида қайнаган илҳом тугён урганча қолди. Ақлида ғалаён қилаётган фикрлар ғалаён қилганча қолди.

Шуҳрат ўн йил шу алфозда яшади. Шу ўн йил ичида унинг йил ора янги шеърый тўплами босилиб турди. У то дардга чалингунча бу шеърларни ёзиб қўйган эди.

Шуҳрат умрининг охириги йилларида ёзни ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйида ўтказарди. Бошқа пайтларда келолмасди. Неваралари таътилга чиққан пайтдагина келарди. Улар боболарини қўлтигидан олиб, сайр қилишга олиб чиқардилар.

Боғимда авжи луччак шафтолилар пишган пайтда Шуҳратни олиб киришарди. Бир вақтлар сўзга чечан, суҳбати ширин Шуҳрат энди мўлтираб, жимгина ўтирарди. Ичида тўпланиб қолган гапларини айтолмай, асабийлашарди.

Шу хил сўзсиз, бир-биримизга мўлтираб қараб ўтиришларимизнинг бирида Шуҳрат алам билан кўксига муштлай бошлади. Қўрқиб кетдим. Нега унақа қилаётганини билолмай, ҳайрон бўлиб қараб турардим, Ўрнимдан туриб елкаларидан кучоқлаб, юзларини силадим. Унинг кўзларидан юм-юм ёш оқарди. У ичим куйиб кетди-ку, бағрим ёниб кетди-ку, демоқчи бўлган эди.

Бир куни у пешона терини бармоғи билан сидириб кўрсатди. Бу — пешонам бунча шўр бўлмаса-я, дегани эди.

Шундан кейин у чўнтагидан фижимланган бир қоғоз олиб узатди. Узатган қоғозни тиззамга қўйиб, фижимини ёздим. Унда энди ёзувни ўрганаётган болаларнинг машқига ўхшаш қинғир-қийшиқ ёзувлар бор эди. Ҳарфларнинг бири бутун қоғозни энлаб кетган, баъзилари чумолидек майда, бири нималигини билиб бўлмайдиган ҳарфлар эди. Минг уринсам ҳам ўқиёлмадим. Неварасидан ўқиёласанми, деб сўрадим. Ўқиёламан, деди. У бошқа қоғозга «хат»ни кўчирган бўлди. Бола ҳам ҳали унчалик ёза билмас экан. У иккинчи синфда ўқир эди. Ёзувни бир амаллаб ўқидим:

«Меҳнатни ўнг қўл қилади,
Тилла соатни чап қўл тақади...»

Бу икки сатр Шухратнинг таржимаи ҳоли эди.
Бу икки сатр унинг орзу-армонлари эди.
Бу икки сатр ўксик қалбнинг аламли нидоси эди...
Шухрат кетди. Қайтиб келмас бўлиб кетди. У хайр деёлмади. Ҳатто қўл силтаб хайрлашолмади ҳам. У сўзсиз, жимгина оламдан ўтди.
Кўз ўнгимда у билан соатлаб бир-биримизга жовдираб қараб ўтирганларимиз қолди.
У дунёдан ном-нишонсиз кетмади. Халқига уч роман, ўнлаб шеърий тўпламлар ташлаб кетди. Қалб ҳарорати, юрак қони билан битилган бу китоблар адабиёт хазинасидан муносиб жой олди.

ЎЗЛАРИ ҲАМ, СЎЗЛАРИ ҲАМ ДИЛБАР АДИБ

Элмигинчи йилларнинг ўрталари, шафқат нима-лигини билмаган Сталин вафотидан кейин оби-ҳаво сал юмшаган, ноҳақ қамалган зиёлилар энди-энди мудҳиш зиндонлардан ўз юрти, ўз оилаларига қайта бошлаган қутлуғ давр. Камина устоз Абдулла Қаҳҳор маслаҳати билан Ўрта Осиё Давлат (ҳозирги Миллий) Университетининг охирги курсини ташлаб, Ёзувчилар уюшмасига ишга кирганман. Кунлардан бирида атоқли адиб Абдулла ака хонасига чақириб:

— Эртага уюшмага Шухрат деган шоир келади. У икки катта папка кўтариб келади. Бу унинг қамоқда ёзган романи қўлёзмаси. Сен уларни олиб қолиб, хоҳла уйингда, хоҳла бу ерда диққат билан ўқиб чиқиб, менга фикрингни айтасан. Сени ишга олишда Отанг тўғрисида оғир бир гапни айтиб бергандинг.

Отамлар ўттизинчи йилларнинг бошида САКУни битириб, 37-йили Чимкентда, райкомнинг биринчи котиби бўлиб ишлаганларида қамалиб, Сибирь ўрмонларида дарахт кесиб юрган пайтда оғир дардга чалиниб, ўлиб кетганлар, дегандинг. Бу одам ҳам ана шундай кулфатларни бошидан кечирган инсон. Демоқчиманки, унинг қўлёзмасини қунт билан ўқиб чиқ. Агар асари пичоққа илинадиган бўлса, уни нашр қилишга ёрдам берайлик.

Эртасига Шухрат ака устоз Абдулла Қаҳҳор айтганидек, айнан икки папкадан иборат катта қўлёз-

мани олиб келдилар. Муаллиф баланд бўйли, қорачадан келган хушқад, хушсурат инсон эдилар. Гапсўзлари ҳам хуш ёқадиган инсон эканлар.

Романлари нашр этилгандан кейин Шухрат ака ҳам Ёзувчилар уюшмасига ишга келдилар. Биз бир неча йил бир бино, бир хонада ишладик. Кейин у киши «Шарқ Юлдузи» журнаliga масъул котиб бўлиб ўтдилар ва у ерда ҳам адиблар хурматига сазовор бўлдилар. Бир-икки йилда бир нечта шеърий асарлари бирин-кетин чоп этилди. Шухрат аканинг китоблари пештахталарда қолиб кетганини кўрмаганман. Аксинча, у кишининг хоҳ назмда, хоҳ насрда ёзилган китоби чоп этилиши билан қўлмақўл ўқиларди. Қисқа вақт ичида Шухрат ака машхур ижодкорга айланди.

Бу орада ҳукумат пойтахтнинг Чилонзор туманида қурилган янги уйлардан бирини ёзувчилар ихтиёрига берди. У ерда ҳам бирга яшаб, бирга ишлашдик. Чилонзорга кўчиб борганлар орасида марҳум Иззат Султон, Озод Шарафиддинов, Ваҳоб Рўзиматов, Самиф Абдуқаҳҳор ва бошқа ёзувчилар бор эди. Дам олиш кунлари биз Чилонзор чойхонасига чиқиб, то чарчагунча мириқиб гурунглашиб ўтирардик.

Кейинроқ Шухрат ака ҳам, Озод ҳам, камина ҳам участка олиб, уй қуриб, Бодомзор маҳалласига келиб қолдик. Ўша йиллари Шухрат ака «Жаннат қидирганлар» романини ёздилар. Романни каминага ҳам ўқишга бердилар. Муҳокама давомида сал қаттиқроқ гапириб юборган эканман, Шухрат ака:

— Бор, жўна! Танқидларинг асоссиз. Роман ҳақида фикр юритишга ёшлик қиласан! — деб қойиб бердилар. Лекин бу билан орамиздан ола мушук ўтмади, борди-келдиларимиз тўхтаб қолмади. Ҳурматимиз узилмади.

Шухрат ака сўнги йиллари, ҳатто касалга чалинган чоғларида ҳам қаламни қўлдан ташламадилар. Ўша йиллари у киши «Беш кунлик куёв» деган саҳна асари ёздилар. «Ёш гвардия» (ҳозирги А. Ҳидоятлов номидаги) театрида қўйилган бу асар Шухрат ака ҳаёт вақтидагина эмас, ундан кейин ҳам кўп йиллар саҳнадан тушмади.

Шухрат ака адабиётга ҳам, театрга ҳам шуҳрат келтирган асарлар яратди.

Шухрат ака серфарзанд, тили ширин, қалби кенг ва доимо яхшилиқлар қилиб юрадиган самимий инсон эдилар. Фарзандларининг ҳаммаси яхши инсон бўлиб етишдилар.

Мен нафақат тили, ёзган асарлари ҳам ширин бўлган бу бағри кенг, зеҳни ўткир, ўзи дилбар Инсонни ҳозиргача яхши туйғу, яхши сўз билан эслайман.

ШУҲРАТЛИ ШУҲРАТ АКА

1961 йилнинг кузаги, ноябрнинг охирлари бўлса керак, ўзбек халқининг ардоқли фарзандлари фахрли бир воқеа муносабати билан жам бўлганлар. Бу воқеа атоқли навоийшунос, ўзбек маданий қадриятларини тўплаш, тадқиқ этиш ва оммалаштиришда фаровон хизмат қилган ҳормас-толмас, шижоатли ва фидойи адабиётшунос олим Ҳамид Сулаймоннинг беқиёс хизматлари эътироф этилиши — унинг докторлик диссертациясининг ҳимояси билан боғлиқ эди.

Йиғинда академиклар Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Мўминов, Яҳё Фуломов ва бошқа буюк олимлар қатори эда жуда машҳур шоир ва адиб Шуҳрат (Фуломжон Алимов) ҳам бор эдилар.

Уларни билганлар «Шуҳрат домла» дер, биз яқин кишилар «Шуҳрат ока» дер эдик. Шуҳрат оканинг қийин ҳаётларини ўйлаганимизда ул кишининг ирода ва матонатига қойил қолар эдик ва Айюб пайғамбар қисмати эсга тушар эди. Ул муҳтарам зотга уруш ва қатағон йиллари тортган азобуқубатлари етмагандек, умрларининг охирини ҳам инсулт касали қийноғида ўтказдилар. Улуғ Фирдавсийнинг:

Дона тортган чумолига берма озор,
Жон шириндир, ўшанда ҳам ширин жон бор, —

деган гапга бутун умр амал қилган, бирор кимсага озор бериш у ёқда турсин, барчага фақат меҳрибонлик қилган кишига, чин инсонга бу дарднинг ёпишиши адолатсизлик кўринади менга. Билмадим, бу қатағон йиллари чеккан азоблари натижаси эди ми ёки Худойи таоло Айюб пайғамбар сабр-бардошини синаб кўргандек, Шуҳрат домла чидамини ҳам синаб кўрдимикан? Унда Шуҳрат ока бу синовдан мислсиз чидам, матонат ва ҳалоллик билан ўтдилар, десак ҳеч муболаға бўлмас.

Энди Ҳамид Сулаймон уйидаги йиғилишга қайтайлик.

Юқорида зикр қилинганидек, бу йиғинда Шуҳрат ока ҳам иштирок этган эдилар.

Йиғин қатнашчилари бирин-кетин чиқиб, муҳтарам домла Ҳамид Сулаймонни табриклаб, унинг қилган ишларини таърифлаб, бу кун ўзбек маданиятининг улуғ тантанаси эканини таъкидлар эдилар. Дарҳақиқат, шундай кунлардан бири эди-да.

Шуҳрат ока ҳам бир ажиб ҳолатни бошларидан кечирар, чеҳралари мунаввар, кўзлари ёниқ, хушчақчақ ва мамнун ўлтирар эдилар.

Сухбатлашиб ўлтирар эканмиз, ҳар бир сўзларидан ниҳоятда юксак кайфият ифори уфуриб турар эди.

Тўрт-беш киши табрик сўзини айтишгандан кейин Шуҳрат ока ҳам ўринларидан туриб, ўзларига хос салобат билан сўз бошладилар:

— Мен Ҳамид Сулаймон оғайним билан, — дедилар оҳиста, — узоқ сафарда танишганман. «Дўстингни сафарда сина», деган гап бор. Мен бутун виждоним билан айтаманки, дўстим дўстлик ва одамийликнинг барча жиддий синовларидан менинг наздимда шараф билан ўтган. Зеро, у жуда оғир, адолатсиз сафар синовлари эди. Унда бизларни ватанга хиёнатда айблаб, ўз туққан халқимизга қарши қўйишмоқчи бўлган эдилар.

Мен ўзимга нисбатангина эмас, дўстимга нисбатан ҳам бу айбларнинг батамом қуруқ бўхтондан иборат эканини билар, бунга имоним комил эди.

Мана менинг эътиқодим тамом исботланди. Ҳақ жойига қарор топиб, қадрдон дўстим сафардан қайтиб келгач, маданиятимиз ва маърифатимиз учун қанчадан-қанча қадриятларимизни тиклаб берди. Халқимиз олдидаги бурчини адо этди.

Мен ҳам қайтиб келгач, халқим олдидаги бурчимни оқлашга ҳаракат қилиб меҳнат қилдим. Мана шу меҳнатим самараларидан бир қисмини қадрли дўстимга тортиқ қилмоқчиман...

Шухрат ока ёнларидаги курси устида турган бир бойлам китобларни олиб, Ҳамид Сулаймонга армуфон этдилар.

Улар орасида «Шинелли йиллар» романи, «Мангулик», «Кавказ дафтари», «Сенинг севгинг» ва бошқа лирик шеърлар, балладалар тўпламлари ҳам бор эди.

Уларда шоир уруш хотиралари, сафар таассуротлари, ёр, диёр, ватан соғинчи каби муқаддас туйғуларни ниҳоят инсоний бадий пардаларда тараннум этганлигини ўқиганлар яхши биладилар.

Мазкур воқеа бот-бот менинг эсимга тушиб туради. Қандай жирканч вақтларни бошимиздан ўтказган эканмиз, халқимизнинг икки буюк ўғлонига қуруқ туҳмат уюштирилганлиги эсга тушган сари қалбим зирқираб кетади ва мустақилликка минг-минг шукурлар қиламан.

Шухрат окани мен шахсий равишда кейинроқ танидим. Бошқа ёзувчиларни ҳам шундай. Сабаби шундаким, мен ўрта мактабни битиргач, армияга чақирилган эдим. Армия хизматим тугамай уруш бошланди ва мен саккиз-тўққиз йил армияда қолиб кетдим. 1947 йилдагина армиядан қайтиб, университетга ўқишга кирдим ва уни тугатдим. Шундан

сўнггина адабиётшунос бўлиб республикамиз адабиёт оламига кирдим.

Урушдан олдинги ва уруш йилларида мен Шухрат ока шеърларини газета, журналларда кўрсам, ўқиб юрар ва шундай шоир борлигини билар эдим, холос. Ул кишининг меҳру садоқатдан баҳс этувчи кичик лирик шеърлари менга ёқар, урушда кўрагимдан ўқ тегиб, офир яраланиб қайтганимда ва муолажада бўлган пайтларимда ҳам ул шоирнинг севги, вафо, садоқат, сабру қанот ҳақидаги шеърларини севиб ўқир эдим.

Мана, мен ишга тушгач, бошқалар қатори ул киши билан ҳам танишдим.

Мен ул киши билан бир жойда ишламаган бўлсам ҳам, ёзувчилар уюшмасидаги мажлисларда ёки нашриёт йўлақларида кўп учрашар, баъзан бир дам суҳбатлашар эдик. Эсимда бор, Наврўз байрамини тиклаганимизда мени топиб табриклаган ва алоҳида шодлик изҳор қилган эдилар.

Бу шундай бўлган эди.

«Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасида «одоб-ахлоқ» қўмитаси тузилган эди. Унга машҳур олимимиз академик Қори Ниёзий раҳбарлик қилар эдилар. Мен ҳам аъзо эдим. Олтмишинчи йиллар боши. Бир куни Қори Ниёзий домла менга қараб:

— Наврўз байрами динийми? — дедилар.

— Йўқ, у диний маросимларга кирмайди, — дедим мен. — У мусулмончиликдан анча аввал таъсис этилган. Бу ҳақда Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳам маълумот бор.

— Ҳа, мен ҳам шундай деб биламан, у умуман деҳқонлар, меҳнаткашлар байрами. Мана шу байрамни тикласак бўлмасмикин?

— Яхши бўлади, — дедим.

Кейинги йиғилишимизда домла менга:

— У кунги гапимиз бўйича мен тегишли идоралар билан гаплашдим. Рози бўлишди, — дедилар. — Энди телевизорга бир чиқиш тайёрласак, ўзим олиб бораман, сиз Наврўз тарихини гапириб бера-сиз, Карим Маҳмудов Наврўз таомлари ҳақида. Мен эсам илгарилари қишлоқларда Наврўзни қай тартибда байрам қилишгани ҳақида гапираман, — дедилар.

Шундай бўлди. Февраль ойининг охири кунлари телевизорда қирқ беш дақиқалик кўрсатув ташкил қилдик.

Шундан кейин Шуҳрат ока мени табриклаган ва:

— Жуда соз бўлди-да, буни бутун халқимиз се-винч билан қабул қилади, — деган эдилар.

Дарҳақиқат, халқ катта қувонч билан қабул қилди ва барча вилоят, қишлоқларда катта-катта сумалак қозонлари қайнатилиб, Наврўз кутиб олин-диган бўлди.

Шароф Рашидовдан кейин келган баъзи Респу-блика раҳбарлари яна Наврўзга хужум уюштирдилар.

Шуҳрат окага келсак, мен шул воқеа муносаба-ти билан ва кейинчалик, борди-келдилик дўст бўлиш натижасида, ул кишининг ўзбек халқининг урф-одатларига ва бошқа қадриятларига қанчалик содиқ ва умуман ўзбекона танти ва диловар киши эканликларини тушунган эдим. Бу ўринда мен яна бир нарсани эслашим лозим.

Шароф Рашидовнинг таклифлари билан «Шарқ мумтоз адабиёти намуналари» силсиласида китоблар нашр этила бошланди. Бу иш менга топширилган эди. Биринчи тўрт китоб — Умар Хайём, Алишер Навоий, Саъдий Шерозий, Махтумқули шеърларидан тўпламлар ўзбек ва рус тилларида 1976—1977 йилларда нашрдан чиққан эди. Буни

кўрган Шухрат ока ҳам ажиб бир севинч билан мени табриклаган ва бу ишда оқ йўл тилаган эдилар.

Бу силсила ҳам халқ орасида катта эътибор қозонди ва жуда машҳур бўлиб кетди. Унда чиққан ҳар бир китобни мен Шухрат окага ҳам тақдим қилар эдим, ўша шоирлар ҳақида суҳбатлашар эдик.

Эсимда бор, Умар Хайём рубоийлари, Саъдий Шерозий «Гулистон»и ҳақида гаплашганимизда кўпларини ёддан билишлари гувоҳи бўлдим.

Шухрат ока устозлари мактабининг содиқ шоғирди сифатида мумтоз адабиётимизни теран фаҳм этар, кўп шоирлар асарларини ёд билан эди.

Адабиётимиз ва маданиятимизга сидқидилдан фидокорона хизмат қилган ва авлодлар учун эскирмас бадиий мерос қолдирган бул зот, заргарона ижод соҳиби бошига қандай иш тушмасин, ўзини ижодга уриб, меҳнатга берилиб, сабот ва эътиқод билан, сабру қаноат билан енгар эди.

Унинг романлари, очерклари, балладалари, лирик шеърлари ҳам кишини ҳаётга, эрка, ҳалолликка, адолатга, инсонга меҳрибонликка ундайди ва чуқур фалсафий мушоҳадаларга чорлайди. Шухрат окани билган, унинг асарларини ўқиган ҳар бир инсон бунга имон келтиришига ишонаман.

АЙ, ШУҲРАТ АКАМ-А...

Шуҳрат аканинг номларини тилга олишим билан кўз олдимда бақувват, барваста, оппоқ сочлари силлиқ таралган, кўкраги қалқондек мағрур ва ҳаракатчан инсон келади. «Инсон» дедим, ўзимдан узоқлатгандай бўлдим, йўқ, инсоним келади.

Мен у киши билан жуда унақа қалин, сирдош бўлмаганман, бундай бўлишга интилганим ҳам йўқ. Бизнинг муомала — устоз-шоғирд, ёши улуғ адиб билан ёш қаламкашнинг ўртасидаги холис муносабатлар даражасида эди. Илло у киши ўзларини шундоқ тутар, мен ҳам ишқаланиб боравермас ва ўзимни жила тортмас ҳам эдим. Қолаверса, ичимда...

Ичимдаги ҳадемай сиртимга чиқади: ана шу жараённи кўрсатувчи бир неча мулоқотлар ҳақида ҳикоя қилмоқчиман.

I

Усмон Германияда хизмат қиларди. Бир куни Эркин қўнғироқ қилиб: «Шукур ака, Усмон отпус-кага келди. Соат олтиларда уйингизнинг пастидagi «Лаззат» кафесига борамиз...» — деди. Мен айтилган вақтда иссиқ кийиниб, пастга тушдим. Улар икковлон келиб туришган экан. Усмоннинг эғнида малла, пахмоқ пўстин. Жунни ўнг қилиб тикилган бундай пўстинни сира кўрмаган эдим. Бориб қучоқлашиб кўришдим.

— Айиқ бўп кетинг-а!

— У ёқда шундоқ ҳам бизни «русский медведь» дейишади, — деб кулди Усмон.

Кафега кириб ўтирдик. Ёш офицернинг костюми ҳам антиқа эди. Бунинг устига, дастурхонни тўлдириб ташлатди.

— Ҳа, Шухрат акам хурсанд бўлдилар, — деди Усмон. Кейин Эркинга қўлини чўзди. Эркин чўнтагидан узунасига букланган «Меҳнат ва турмуш» журналини олиб берди. Усмон журналнинг тегишли саҳифасини очиб, олдимга суриб қўйди. — «Шарқ юлдузи» пўстинда қолди... — Кейин қўлининг орқаси билан журналга урди. — Эй, бу Шухрат ака қанақа одам-а! Йўқ, мен бунақа меҳрибон инсонни кўрганим йўқ. Ишонинглар. Бугун танишдим, холос! Бир соат бўлди. Журнал редакциясига излаб бордим. Учрашдик. Ярим соат гаплашдик. Мендан Германия ҳақида сўрадилар. «Шинелли йиллар»ни ёзаётган эканлар... Ҳалиги воқеани айтиб берганимда, мени ўпдилар. «Сени шундай тасаввур қилардим», дедилар...

Журналнинг очик турган бетига тикилсам, Усмон Азимовнинг шеърлари: «Мен сени ҳеч кимга бермайман...», «Мени севинг ва мендан нафратлангинг...»

«Оқ йўл!» Шухрат...

— О-о, табриклайман, Усмонжон... Бу — биринчи чиқишингиз-а матбуотда!

— Биринчи. Унгача шеър ёзишимни Эркин, сиз, Муҳаммаджон, Ҳалима, яна бир-икки киши билишарди...

— Шухрат ака-чи?

— Юборувдим-да шу шеърларни. Таваккал «Шарқ юлдузи»га. Шухрат ака у ерда ишлар эканлар, қўлларига тушипти. Мана, «Оқ йўл» билан чиқариптилар. Нимага? — Усмон — қайсар, баъзан

шафқатсиз бўлиб кетади. Аммо унинг таъсирланиши ҳам осон. Шунда қарасам, кўзи филт ёшга тўлган. — Нимага? — деб панжаларини очиб кўрсатди. — Мен нима каромат кўрсатдим у кишига? Нега мунча одамгарчилик, меҳрибонлик? А, Шукур ака? Буни қандай тушунса бўлади?.. Ёки катта шоирларнинг ҳаммаси ҳам шундайми?

— Йўқ, — дедим. — Мен насрда фақат Абдулла Қаҳҳорнинг шунақалигини билардим.

— А, у киши сизга хат ёзган-а?

— Қизик. Абдулла ака Шухрат акани яхши кўрарди, назаримда. Олтмиш йилликларида Шухрат ака баковуллик қилган... — Кейин, Шухрат ака билан ўша даврада иккинчи марта мундай бемалол танишганимни айтиб бердим.

Абдулла аканинг Дўрмондаги боғи. Музика, ўйинкулги. Биров кириб, биров чиқяпти. Уй олдидаги атрофи очиқ айвонда казо-казолар ўтиришипти. Раҳматли Шароф акаям бор. У киши кетгач, Шукур Бурҳонлар келиб қолишди. Тепада жой бўлмаганидан пастдаги санобарлар тагига тортишди. Абдулла ака мамнун, пастга эниб, Шухрат аканинг ёнига бориб ўтирди. Бирпасдан кейин биз тарафга йўл олдилар. Биз — бир гуруҳ улфатлар бир саф бўлиб ўтиргандик: Турғун Азизов, Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Ўткир Ҳошимов, мен... Устоз келиб дастурхонга дастлаб тикилдилар-да:

— Шишаларнинг ранги ўчиб кетипти-ку? — дедилар. Кейин елкалари оша қараб, чақирдилар: — Шухрат! Шухрат, қайдасан? — Шухрат ака айвон биқинидаги гаражда — таванхонада эканлар. Лорсиллаб-гурсиллаб етиб келдилар. — Фақат вино қопти, — деди Абдулла ака. — Буларни олдиргин-у — коньяк қўйдиргин... Буларни биласанми? Шулардан фойда бор... — Биламан. Мана бу шляпасини ечмай ўтирган — Шукур, — деб санай кет-

дилар Шухрат ака ҳар биттамизга кўз қисиб. Кейин буюрдилар: — Қани бўлмасам, юр орқамдан, Шукур!

Орқаларидан бордим. Учта коньяк, бир лаган газак бердилар.

Кейин:

— Андижонга кетмоқчисизларми? — деб сўрадилар.

— Ҳа, — дедим. — Тўлан Қўзибоев уйланаётган экан. Умарбеков билан бирга ишлайди...

— Яхши ўтказиб келинглар... Шошма, йўл узоқ. Кетаётганларингда, менга учрагин. Кўп нарса ортиб қолади ҳали. Йўлда еб-ичиб кетасизлар...

— Раҳмат, Шухрат ака.

— Мен сенинг асарларингни ўқиб тураман. Ҳеч кимга ўхшамайсан. Шу томонинг менга ёқади. Лекин сюжетни қизиқроқ қилиш учун французларни кўпроқ ўқиш керак.

— Хўп, Шухрат ака.

2

Мен ушбу воқеани айтиб берганимдан кейин Усмон пешонасини икки бармоғида қисиб:

— Қаранг, йўлга деб... йўл ғаминиям еб... Йўқ, у одамга мен қойил бўлдим, — деди. — Қайтиб кетгунингча уйга бор, дедилар. Албатта бораман... Эй, келинглар, ўша одам учун ичайлик! Мен юртни соғиниб келган эдим. Умуман, Берлинда муваққат эканмиз, керилишлар ҳам жонга теккан эди... Бир гал бир кампирни ўрнидан турғизганимда йиғлаб юборди. Кўприқда ўтириб қолган экан. «Қўлингни бер» дейман, бермайди. Худди қўлини берса, мен уни сувга отиб юборадигандекман. Охири тортиб турғаздим-да, кетдим. Ҳей, ундай жойга бориб қарасам, яна ўтириб опти...

— Қани, Шухрат акам омон бўлсин... Эй, у одам чиндан ҳам қизиқ. Ўзининг яхшилигини оддий бир ҳаракатдай билади. Худди шундай қилиши керакдай... Холбуки мени, мени... шоир сифатида маълум қилди! Бунинг масъулиятини бўйнига олди. Тагин «сени шундай деб тасаввур қилардим», дейди. Демак, мени тасаввур ҳам қилипти, ўйлапти.

3

Мени тагин бир нарса ҳайрон қолдирдигина эмас, кўнглимни вайрон қилади.

Эликка кириб қолдим. Ўшанда халқ ёзувчиси, давлат мукофоти лауреати деган унвонлар олдим. Сир эмас, анчайин қаламқашлар ҳам бундай тугал саналарда Ёзувчилар уюшмасига кириб, юқоридаги маҳкамаларга мактуб битиб, ўзларининг йилликларини нишонлашни сўрашар, табиийки, шу асно бир кўриниб қолишни, балки бирон нишонга эга бўлишни исташар эди. Қолаверса, «юбиляр»ни туғилгану туғилмаган вилоятларига олиб бориш, китобхонлар билан учраштириш, сўнг сарполар кийдириш — булар расм эди.

Бироқ камина бу борада батамом тескари фикрда эдим. Ҳамон бу фикрим ўзгаргани йўқ, гарчи...

Ўшанда Дўрмонда эдим. Ёмғир ёғиб турганди. 24 март. Мени йўқлаб Усмон, Эркин, хотиним, қизим боришди. У ерда ижод қилаётганлардан уч-тўрт киши кўшилишди. Низом Комилов, Машраб, Николай Гацунаев...

15-хонани (люкс хонани) икки соатга ижарага олиб ўтирдик. Кейин меҳмонлар кетишди. Бор гап шу. 50 ёшимни нишонлаб бўлган эдим.

Ўша кезларда Ёзувчилар боғига қўшни бир боғ Адабий жамғармамиз томонидан сотиб олинган ва ерсиз адибларга бўлиб берилганди. Менгаям 5,5

сотих ер текканди. Баҳорнинг ўтишини кутдим. Ерни тартибга келтирмасдан бурун бирон нарса қилиш — фойдасиз бўларди. Ёзгача денг, пули бор ҳамкасбларимиз иморат қуришга киришиб кетишди. Бизнинг боғ — иккинчи дача машиналар юрадиган йўлга айланди. Айниқса, кранлиси юрса, ерни чўктириб юбораркан. Хуллас, ёзга чиқавериб, ернинг атрофини четан девор билан ўрашга тутиндим.

Бир куни ҳаво дим, иссиқ эди. Мен кичкина ўғлим Жаҳонгир билан катта йўл ёқаларидан судраб келганимиз ҳар хил шохларни ерга қадаб, тагини шиббалаб, четан қураётган эдик. Каттакон дарвозадан яп-янги мовий «Волга» кириб келди. Тўхтаб сигнал берганди, мен бошимни кўтариб қарадим. Қандайдир таниш киши кўрингандек бўлди. Тахминан эшикча ўрнатаман деган жойдан нарёққа чиқсам, Шуҳрат ака мошинадан тушяпти.

— Салом, Шукур ака! — деб бақирди рулда ўтирган Бобур. Кейин ниманидир қўлтиқлаб уям ерга тушди.

Шуҳрат акага яқинлашувимоқ бағрини очди. Кулиб, чаккамдан ўпиб:

— Кўпга кир. Элик ёшга бир неча марта кириб чиқ, — дедиларда, ўғилларининг қўлидаги тугунни олиб очдилар. Банорас тўн чиқди, белбоғ чиқди, дўппи чиқди. Мен титраб кетиб, қотиб қолдим. У киши ҳеч иккиланмасдан чопонни елкамга ёптилар. Шляпамни олиб, дўппини кийдирдилар. Белбоғни боғлаб:

— Ана энди ўзбек ёзувчиси бўлдинг, — дедилар. Кейин қўлларини фотиҳага очдилар. — Обрўли адиб бўл, Шукуржон. Ҳеч кимга номардлик қилма. Ундайлардан қоч... Билгинги, сен ўзбек ёзувчиссан. Шу ўзбек адабиётининг ўсиши учун хизмат қил. Шунга маҳкумлигингни тан ол, болам...

Мен йиғлаб юбордим.

— Нега энди?

— Нима, нима — «нега?»

— Бу... мени сийлаш...

— Бир-биримизни сийлашимиз керак. Шундай кунларда йўқламасак, қачон йўқлаймиз, Шукур?.. Сен ёзувчисан, вассалом. Ўткир ёзувчи бўл. Саксонга кирганинга ҳам ўрган, ўқи, кузат... Гапларимга худо шоҳид. Оллоҳу акбар!

Учовлон фотиҳа ўқидик. Кейин Шуҳрат ака жеркиброқ сўради:

— Нега бировга билдирмадинг? Ман ҳам яқинда эшитдим, Усмондан...

— Энди, нима кераги бор... Ўзимни кўрсатиб, нима топаман, Шуҳрат ака? Ёзганим — амал...

— Бир француз ёзувчисининг гапини эслатди бу гапинг, — деб жилмайди Шуҳрат ака.

— Ҳа, — дедим. — Флобердаям шундай нарсани ўқувдим... Айтиб берайми? Хўп... Флобер эликка кирипти... Юринг, сояга ўтайлик. Шуҳрат ака...

— Ҳечқиси йўқ. Ўзинг кўчат ўтқаз, боғ қил... Кейин сояда ўтирамиз. Эссиз, дарахтлар дабдала бўпти... Хўш, Флобер нима деган экан?

— Эликка кирганини ўша куни эслаган экан. Мопассанга хат ёзибди. «Дорогой Ги, приезжай пожалуйста. Милый москвич оставил у меня русскую водку. Випьем. Сегодня мне исполняется пятьдесят лет...»

— О, Бобур, эшитдингми? Худди шундай деган... «Милый москвич» Тургенев бўлса керак?

— Ҳа, — дедим. — Ҳолбуки у ўшанда олам танийдиган ёзувчи бўлган. «Бовария хоним»ни ёзган...

Шуҳрат ака, улар тамани билишмас экан. Айникса, ҳукуматдан. Уларда Ёзувчилар уюшмасиям бўлмаган экан... Қолаверса, Флобернинг ўзи шунақа

– холис, мағрур бир инсон ўтган экан. Лекин, кечирасиз, Шухрат ака, мен уларга тақлид қилганим йўқ. Ўзим, ўзим уяламан: эликка кирдим, нишонласам, деб юргандан кўра, ўзимни бўйиб...

– Бас, бас! – Шухрат ака бир зум сукутга толиб турдилар-да, лаблари алланечук учиб, мени яна кучдилар. – Омон бўл. Лекин бундай яхлит саналарни яширма. Унда яна сени излаб келишимга тўғри келади...

Шухрат ака яна мошинга ўтирдилар. Бобуржон ҳайдаб кетди. Мен сарпони ечиб, қўлтиқлаб, пайҳон бўлган дарахтзорга кирдим. Ўғлим донг қотиб турарди. «Ким у, ада?» деб сўради. «Қўявер», дедим. Кейин шошиб, у инсоннинг кимлигини тушунтира кетдим.

– Жа, қизиқ-е, – деди уям. – Ғалати эканлар... Сиз у кишига бирон нарса кийдирувмидингиз?

– Бачкана бўлма!

Кейин букчайган шафтоли томирига ўтирдим. Ҳеч ўрнимдан тургим келмас эди. Кун иссиқ, чигирткалар чириллайди. Лекин мен буни сезмас, чунки бошқа бир фароғат оғушида эдим: бу фароғат масканини таърифлаб бўлмайди. У соя-салқин боғ ҳам эмас. Ана шундай боғдан ҳам салқинроқ, ҳар гиёҳи, ҳар кўчати тилли-забонли, осмони ҳам, тупроғи ҳам меҳрга йўғрилган бир ажиб-афсонавий маскан эдики, шундай ҳолатга ҳам тушиш мумкинлигини биринчи марта ҳис этишим эди.

Меҳр, қадр, сенга шараф-шон бўлсин! Сизлар чиқиб келган қалб эгаси то абад барҳаёт бўлсин!

4

Шундай деяпман-у, Шухрат ака ётиб қолганларида, кўргани боролмадим. «Эрта бораман, индин бораман», деб Сурхондарёга бориб қолдим. Хул-

лас, у киши шифохонадан чиқиб, Ёзувчилар боғида ҳордиқ оляптилар, деган гапни эшитдим-у, кўнглим тинчиди. Кейин ўзим ҳам уч-тўрт кун ишлагани да-чага бордим.

Ҳали навбатчи билан гаплашиб, калит олишга улгурмаган ҳам эдим, узун йўлақдан бир жужук етагида чиқиб келаётган Шуҳрат домлани кўрдим. У киши майда-майда қадам босар, шунда ҳам шип-паклари гиламдан деярли узилмас, эгниларида енги калта оқ кўйлак.

Юрагим вайрон бўлди: қани у барваста қомат, қалқондек кўкрак, серҳаракат вужуд? Эй, тангрим, инсон... ҳатто Шуҳрат акадек киши ҳам шундай но-чор аҳволга тушар эканми? Хўрлигим келиб, аммо дамимни ичимга ютиб, у кишига йўналдим. Шуҳрат ака дарҳол тўхтаб, ўнг қўлини чўзиб турди.

Кўришдик. Дудуқланиб:

– Яхшимисан... Болаларинг... Мен яхшиман, ях-шиман. Ҳечқиси йўқ, — дедилар.

Бу қисқа саволару «ҳечқиси йўқ» калимасида ҳамма нарса бор эди.

Ташқарига чиқдим. Ёғоч ўриндиққа ўтирдик. Фотиҳа ўқиган бўлдик. Кейин Шуҳрат ака менга бир муддат тикилиб турди-да:

– Юртингга кетувдингми? — деб сўрадилар.

– Ҳа.

– Яхши қипсан. Бориб туриш керак... Туғилган жойдан ажралмаслик керак... Усмон қаерда?

– Билмайман.

– У катта шоир бўлади... Бўлиб бўлди... Мен адашмаганман... Мана шундоқ аҳволга тушишим-миям билардим... Ўтмиш азоблари изсиз кетмайди.

Шуҳрат аканинг элигинчи йил бошларида «халқ душмани» деб қамаб юборилгани ва бир неча йил қамоқларда ўтириб келганларини билардим. Аммо ярасини янгламаслик учунми, бошқа бир андиша

туфайлими, бунинг тафсилотларини сўрамасдим: бошдаям айтдим шекилли, Шухрат ака билан сирдош бўлмаганман, шунчаки холис устоз-шогирд мақомида эдик. Кейин...

— Мана, оёқ, — дедилар тиззаларини уқалаб, — яхши ишламай қолди. Қамокда ўн соатлаб тикка турғазарди... Ўн соатлаб. Оёғим халта бўлиб қоларди.

Шунда шоир Мирза Кенжабек тушиб келиб, кўришди. Кейин менга айтди:

— Шукур ака, мен Шухрат ака ҳақида бир рисола ёзсам. Айниқса қамокдаги ҳаётлари... Мени билардилар-у, яхшилаб таништираманглар. Усмон акагаям айтувдим...

Шухрат ака бармоқларини қимирлатиб қўйдилар.

— Гаплашамиз, гаплашамиз ҳали... Сен ҳам яхши шоирсан. Биладан, биладан...

— Менга ишонсангиз...

— Мен ҳаммангга ишонаман...

5

Икки кундан кейин Усмон келди.

— Шукур ака, келинингиз Раъноям шу ерда. Шухрат акани кўргани келувдим. Еттинчи хонадамиз. Тушинг, — деди. — Мирза қайси хонадайкин? Унга иш бор...

Бирпасдан кейин айтган хонага кирсам, чапдаги ҳужрада келиним каттакон карсондаги паловни кафгирлаб олиб, пахта гулли лаганга солаётир. Мирзабек йирик-йирик помидорлардан танлаб олиб, аччиқ-чучук қиляпти.

Ҳорма-бор бўл қилиб, тўғридаги хонага кирдим. Устоз билан шогирд, яъни Шухрат ака билан Усмон кичкина столчанинг икки ёнида, бир-бирига қараб ўтириб, гурунг қиляпти.

Вей, қандай чиройли бўлар экан бундай ўтириш! Усмон айтганидек, «тупканинг тубидан келган» бир ёш шоир билан «Парижда» яшаб турган каттакон шоирнинг бундай қамти ўтириши! Бир-бирига самимияти, меҳрибончилиги, ҳатто бирининг — кичигининг каттасига ҳайрат билан қарашию каттасининг кичигига шунчаки бир оғадек муомалада бўлиши!

Шудир-ов устоз-шогирд деганлари! Ўйлаб кўрсанг, устоз ўз фарзандларидан сир тутган айрим ҳақиқатларини ҳам шогирдига айтар экан. Ва шогирд ҳам устоздан ҳеч бир сирини пинҳон тутмас экан!

Бу — ғалати, ҳайратомуз алоқа!

— Ке, Шукур. Бу, бу — жойга ўт, — деди Шухрат ака диваннинг деразага қараган томонини кўрсатиб. Мен диваннинг эшик томонига ўтира қолдим. Дастурхонга фотиҳа ўқиган бўлдик. Дарвоқе, дастурхон ҳам яхшигина тузалган эди. — Ҳа, мана келди, — деди кейин Шухрат ака Усмонни кўрсатиб.

— Бунинг тенгкурлариям яхши. Хуршид, Шавкат, М-Муҳаммаджон...

— Ҳа, шундай, Шухрат ака, — дедим мен.

— Сен ичарсан?

— Бугун ишламайман...

— Ану... тортмани оч. Бор. Коньяк. Сизларга олиб қўйганман. Уйда ҳамма нарса бўлиши керак. Кўчада сарфламанглар, барака кетади...

Шунда Усмон ҳам кулимсираб туриб, портфелидан бир шиша оқ олди.

— Шукур ака бузғунчи, бизни ичишга ўргатдилар... Ҳе, бу кишига ўхшайман, деб кўп талантларнинг бели синиб кетди...

— Ёлғон айтяпти, Шухрат ака, — дедим мен. — Мана, ўзи соғ юрипти-ку, белиям бақувват...

— Ҳ-ҳазиллашади, — деб кулди Шухрат ака. — С-сени қилифингниям қилиб беради. Артис бўп кетади... Яхши. Шундай бўлинглар. Кўнгилга олманглар... Мирзажон, кел. Ке, ўтир. Сениям нафасинг яхши. Биз сен билан кўп суҳбат қиламиз. А-айтиб бераман... Э, паловку...

Усмон ароқни очиб, менгаям қўйди: коньяк ичмаслигимни билади. Кейин Шухрат акага илиқ бир меҳр билан боқиб:

— Бир нарса дейсизми? Номига қуйиб қўяй, — деди.

— Ҳа, ҳа. Мени... атаган гапим бор. Қуй. Э-эр-как ичади буни. С-с... Қ-қизим, ўтиринг. М-мени гапимни эшитиб олинг сиз ҳам. Ман а-айтаман...

— М-менинг ҳамишаги обрўйим шу бўлган... Турмада онт ичганман. Омон чиқиб борсам, ёшларни биздай бўлмасликка ўргатишим керак... Мен, мана шунга ҳаракат қилиб келдим. Бугунгача...

Шухрат ака жимиб қолди. Ошга тикилган кўзлари таомни кўрмаётгандек эди. Биз «гапларини бўлмаслик» учун жим турардик. Лекин кўзларимиз бир-бирига бир неча бор қадалиб олди. Мен Усмоннинг нигоҳидан ва хиёл бош чайқашидан: «Ана гап қаёқда экан. Бизнинг тарбиямиз — бу инсоннинг дарди экан», деган маънони уқдим. Ва ўзим ҳам шу фикрга келганимни билдирдим.

— Биздан олдинги авлод ҳам шундай бўлган-да, — деб давом этди Шухрат ака. — Сотқинлар ўз-ўзларидан чиққан. — Кейин кўзлари иттифоқо ярақлаб бизга бир-бир тикилди. — Улар ҳам, биз ҳам аслида У-унга а-аппазицияда бўлганмиз... Ҳа, улар ҳам, биз ҳам озодликни, суверен бўлишни орзу қилганмиз. Ҳа. Ичимиздан чиққан сотқинлар кўпайгандан кейин... У-у атай излай бошлади: орамизга одам қўйди. Озодлик мустақилликни — ў-ўша замон деб билганларниям олиб тикдилар. А-ана

шуларни мажбурлаб қўл қўйдирди... Бизниям мажбурлади, ҳа. А-лекин биз... уф-ф... Т-тушундингларми? Шундай қилиб, ёнғин тушди, хўл-қуруқ баравар ёнди... Чин шоир ҳамма вақт халқ тарафида бўлади, қалбига қулоқ солади. Шунинг учун, билиб бўлмайди, бир кун келиб... Уф-ф. Ҳозир тугайди гапим. Ишқилиб сизлар иноқ бўлинглар, аҳиллик керак... Бир-бирингга меҳрли-оқибатли бўлларинг... Ман шунда г-гўримда тинч ётаман. А-арвоҳим шод бўлади. Бизнинг озми-кўпми сабоғимиз ў-ўтди... Гапни бўлмаларинг... Ман ҳаммангни яхши кўраман... ёмон кўриш лозим бўлганларни ҳам ёмон кўрмайман. Бу яхши бўлади, натижаси яхши... Сизлар ҳам ўзларингдан ёшларга насиҳат қилинглар... Қуруқ насиҳатдан иш билан, қўлдан келган ёрдам билан қилинган насиҳат с-самарали бўлади... Сизларга умр, соғлиқ тилаб дуо қиламан. С-сўрайман Ўзидан, менинг авлодимни паноҳингда асра...

Биз ҳаммамиз ўрнимиздан турдик. Шу ҳаракатимиздаям, кўз қарашларимиз, нафас олишимиздаям ажиб бир тантанаворлик жиддийлик бор эдики, шу алфозда тили каловланиб қолган барваста устозга онт ичаётган эдик: илло шу лаҳзада бу порлоқ жилмайишли, кўкраги қалқондек қабарик, учраган ёш ижодкор борки, бошини силаб, аммо яхшилигини жила билдирмайдиган бағри кенг инсонни — ижодкорни — устозни кўриб турардик.

Шухрат ака худди шу қиёфада қолдилар...

6

Кунларнинг бирида эшитдимки, Шухрат ака бу оламдан кўз юмиштилар.

Уйларига етиб бордик. Оломон! Фарзандлари, қавм-қариндошлар кўк чопонда, тақдирга тан бериб мутелик билан туришибди. Шивирлашиб гаплашишади.

Бир замон ҳовлидан хотин-халажнинг йиғиси, уввос тортаётгани эшитилиб, одамлар ёрилди. Ўртада қолган бўш ерга ичкаридан олиб чиқилган тобут қўйилди.

Ҳамма жим. Кўзлар тобутда. Шуҳрат ака кетяптилар. Бошқа оламга...

Саид Аҳмад ака таъсирли бир овозда йиғламосираб сўз айтди:

— Шуҳрат... шуҳрат чўққисига чиққан чоғда ҳам бировдан бир нима тама қилмади. На орден, медал, на амал курсиси... Йўқ, у адабиёт учун, халқимиз учун беминнат, тамасиз хизматлари учун кўп азоб чекди... Шуҳрат мард инсон эди... Шуҳрат ёшларга чин мураббий, меҳрибон эди... қаердаки бир адибнинг бошига иш тушса, Шуҳрат ёрдамга борар, унинг ўзи ҳам Шуҳратни излаб келарди. Шуҳрат адабиётни ҳам, ижодкорларни ҳам бағрига олгандай бўлар... ўзининг хусусий мулкидай туяр, ардоқлар эди... Ёшлар уни отадек кўришар, у бир меҳрибон қиблагохдек уларни бошини силар, кўмаги ва насиҳатини аямас эди...

Саид Аҳмад аканинг сўзларини эътибор билан тинглаб амин бўлдимки, Шуҳрат акани — сафдош дўстларини, қамоқдош ҳамкасбларини яхши билар эканлар.

Саид Аҳмад ака сўзлари охирида шундай дедилар: — Шуҳрат, азизим, қабрингда тинч ёт. Биздан, адабиётингдан, шогирдларингдан хотиржам бўл...

Ўша куни уйга қайтиб келганимдан кейин диванда ётиб, Шуҳрат ака билан учрашган чоғларим, у кишининг хусусан Усмон билан мулоқотлари, ўзимга қилган яхшиликлари ва бир гал йиғлаганлари, хуллас, хотирамда борини бир-бир эслаб кўз олдимдан ўтказдим-у, қандоқ меҳрибон инсондан жудо бўлганимни, ҳа, шахсан ўзим ҳам жудо бўлга-

нимни, шу онда ўзимни ғоят ғариб сезаётганимни ҳис қилдим.

Кейин Саид Аҳмад аканинг сўнги — видолашув нутқини эслаб, агар мана шу ўйларга бормаган бўлсам, Аллоҳ олдида гуноҳқорман:

«— Саид Аҳмад ака, борган жойингда тинч ёт, дедилар... Аттанг, бир кун келиб, орқангдан биз ҳам борамиз, демадилар. Балки ичларида айтгандир... Мен, мана сиртимда айтаман: Шуҳрат ака, вақти-соати келганда, мен ҳам орқангиздан етиб бораман. Ахир, руҳлар тирик! Менинг ҳам руҳим Сизнинг руҳингизни топади, албатта. Айтишларича, ёмон руҳлар ҳам бўларкан у оламда... Ўшандаям, Шуҳрат ака, Сизнинг руҳингиздан паноҳ топсам керак: паноҳ топса керак менинг руҳим ҳам...

Сиз — барҳаётсиз!"

ҲАҚҒҒЙ АДИБ ВА ИНСОН

Шоғлар узоқлардан ҳайбатли кўринади ва яқинига борсангиз, уларнинг қорли чўққилари кўкларга тутшиб кетгандай туюлади.

Ҳар бир одамнинг бир ўзак хислати бўлади. Бошқа барча хислатларни шу ўзак хислат бошқаради ва ўз ортидан эргаштиради.

Шоир, адиб, драматург Шухрат (Ғулом Алимов)-нинг ҳам шундай ўзак хислати бўлган.

Унинг ҳақғўйлиги одамийлиги ва адиблик фаолиятининг ўзак-негизи эди.

Шухрат ака ҳақғўй эди.

У ҳақиқат учун маҳкам турарди.

У ўз ҳаётини романларга, ўз қалбининг ноёб кўтаринки кечинмаларини шеърга, дostonга, балладага айлантирарди.

Зотан, унинг ҳаёти худди романга — йирик, кенг планли, бағирдор, тайёр романга ўхшарди.

Эсимда: «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас» ларни илк бора ўқиганда, бу икки ўзига хос бағри кенг асарнинг Элмурод ва Содик исмли бош қаҳрамонлари баайни Шухрат аканинг ўзи эканлигини кўриб, туйиб, ҳайратга тушганман.

Ёзувчи иложи йўқ: маълум маънода ва маълум даражада, меъёрда бичиб тўқийди, жиндак ёзаётганларига ёлғон ҳам қўшади, қаҳрамонлари ва улар бошига тушган воқеалар, кўргиликларни бўрттиради, идеалаштиради, бир сўз билан айтганда, ҳар

томонлама бойитади. Салмоқли, яхлит адабий ҳодисага айлантиради.

Албатта, Шухрат ўзбек адабиёти қаҳрамонлари галереясида жуда ёрқин ўрин тутган ўз қаҳрамонларига ўзидан нималарнидир қўшгандир, умумлаштиргандир (танқидчи, адабиётшунослар тили билан айтганда) — агар шундай бўлса, бу адабий меҳнатда, бадиий ҳунарда жуда табиий ҳол, — лекин «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас» ва сал сўнгроқ «Жаннат қидирганлар»ни ўқиганда мен буни бир ўқувчи сифатида сезмаган, пайқамаган, қаери тўқима, қаери реал деб ўйлаб ўтирмаганман. Менга романларнинг ҳаётнинг ўзи қандай бўлса шундайлиги — бари рост, бари реал бўлиб кўринган. Шухрат романларини эстетик идрокимга шундай қабул қилганман.

Ёзувчи бамисоли ҳеч нарсани бўрттирмаган, ҳеч нарсани боридан кўра чиройлироқ, ёмбиноқ, қабарикроқ қиламан деб бош қотирмаган, балки бори-ни борича ёзган.

Ноёб ва адабий ижодда беҳад қимматли ҳаётийликка, ҳаётий қабарикликка эришган. Буни қарангки, шу билан бирга Шухрат романлари айни чоғда, яна адабиётчилар тили билан айтадиган бўлсак, ҳаётдан нусха кўчириш ҳам эмасди. Бирон бир тасвирда натурализм кўринмас ва ғашга тегмасди. Ва унинг тасвири «фотография» усулидан, фотография ростгўйлиги ва аниқлигидан ҳам жуда йироқ эди.

Шухрат романларида ҳаётга бу қадар яқинлик, бу қадар ҳаётийликнинг сири нимада эди?

Бу сирнинг калитини мен адибнинг ўзида, унинг ёрқин, азамат, девкор феъл-атворида, ҳаётга, одамларга, ўз ёзувчилик ва инсонлик қисматида бўлган ёндашувларида, қоядай мустаҳкам маърифатли принципларида — ҳеч йўлдан тоймас, оғмас, бўялмас, ўзгармас олижаноб адолатида кўраман.

Шуларнинг яқинлигида у Беҳбудий, Фитрат, Қодирий, Авлоний, Мунавварқори, Чўлпон, Убайдуллаҳўжа, Усмон Носирларга келбати тортарди.

70-йиллар тугаётган бир паллада Шуҳрат уйига чақирди. Ойдин билан бирга бордик. Олча пишган пайт эди. Меҳмондўст Турсуной опа бир чинни товоқда тоза пишган «шпонка» олча териб олдимизга дастурхонга қўйди. Улар Ойдин билан ичкарида дардлашишаркан, биз Шуҳрат ака иккимиз ёз оқшомининг салқинида ором олиб, бир товоқ, бўртиб таранг тортиб пишган «шпонка»ни паққос туширганмиз. Олчанинг ҳушёр торттирувчи туруш ва жуда ёқимли таъми кўксимизни тўлдирарди.

Сир йўқ: мен жадидаларга, уларнинг ишлари, асарларига мубтало эдим. Асарлари ҳам, ишлари ҳам юрагимга саримойдай ёқарди. Суҳбатда маълум бўлдики, Шуҳрат ака мендан кўра юз карра, балки минг карра ортиқ жадидалар мубталоси экан. Улар ижодини хўб ўқиган, улар ҳаёти қирралари, фожиалари, ажиб қаҳрамонликларидан бохабар экан.

Ўшанда улкан, чуқур, сероб, сертўлқин дарё бўйида икки соат бирга ўтиргандай, дарё шукуҳи, файзи, улуғворлигидан бир умрга етгулик баҳра олгандай бўлганман.

Уйга қайтаркан, бутун ўй-хаёлимни Шуҳрат ака билан бўлган суҳбатнинг нашидаси чулғаган эди.

Ўйлардим: нега Шуҳрат ака шундай балоғат палласида жадидалар ҳақида роман ёзмайди? Нега бу ноёб қаҳрамонликларни акс эттирмайди? Ахир бу халқимиз учун бошқа ҳеч нарса билан солиштириб бўлмайдиган ва бошқа ҳеч нарса билан ўрни тўлмайдиган ибрат, кураш, ирода мактаби бўлиши мумкин эди-ку? Аммо ажаб! Бу бўшлиқнинг ўрни халқимиз учун ҳануз тўлмаган! Ҳануз бу улуғвор чўққилар адабиётимиз томонидан забт этилмаган, ҳамон

бу улкан ижтимоий қимматга эга иш адиблар бўйнида қарз бўлиб турмоқда! Агар Шухрат жадиждлар ҳақида бир эмас, ҳатто бир неча роман ёзишга ўтирса, бунга қурби-қудрати етар ва булар ўзбек халқининг улуғ ва ўлмас, қуримас романлари — ҳаёт ва гўзаллик булоқлари бўлурди! — ўша кеч суҳбатимиз таъсирида шундай ўйлардим ва ҳаёлим гўё ўша ёзилмаган романларнинг саҳифаларини бирма-бир варақларди. Зотан, Шухрат акани жадиждлардай улуғ миллатпарвар ва ижтимоий муборизлар ҳақида асарлар ёзишга баайни етилган, юксак инсоний, зиёли, балоғатга эришган адиб, деб танирдим.

Кўп йиллардан буён ҳаётда роман-адиблар бўлади деб юраман. Беҳбудий шундай роман-одам эди. Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Сўфизода, Ҳамза... шундай роман-одамлар эди. Назаримда, бизнинг катта замондошимиз шоир ва адиб Шухрат ҳам худди шундай ва мана шулардай роман-одам ва роман-адиб эди. Ҳали ҳамон шу фикрдаман, шу ўйдаман.

Роман-одам фикримча, йирик, салобатли, ўз ғоялари, ўз ҳаётий принциплари, ўз ижодий, инсоний фалсафасига эга шахсдир. У воқеалар атрофидамас, воқеалар унинг атрофида, унинг орбитасида гулдурос солиб айланади. Зотан, роман-одам катта ҳаёт фазоси — орбитаси бор одамдир. Бу орбитада даврнинг жуда кўп ранг-баранг воқеликлари, инсон тақдирлари, бири-биридан улуғ серзарда, зиддиятли воқеалар чарх уради ва замон кишиларини ўз айланиш доирасига оҳанрабодай тортади.

Шухрат акани замондошлари ва тенгдошлари шундай улуғ орбитага эга инсон, адиб деб билишар, қадрлашарди. Унинг барча тенгдошлари, сафдошлари: Саид Аҳмад, Шукрулло, Ёнфин Мирзо, Восит Саъдулло, Туроб Тўла, Асқад Мухтор, Неъмат

Тошпўлат, Ҳибзиддин Муҳаммадхонов, Пўлат Мўмин, Ҳаким Назир, Пиримқул Қодиров, Иброҳим Раҳим... уни ғоятда эъзозлашарди, қайда бўлмасин, буюк ҳурмат-эҳтиром билан Шухрат ҳақида сўзлашарди.

Шухрат ака ҳам ўзи биларди, куч-қудрати нималарга етиши, нималарга қодирлигини англади, ҳис қиларди. Бир куни у айтган экан: «Мен бу ҳаётнинг атрофидамас, нақ ичида бўлганман!» Бу ўта мардона гап! Ҳақгўй инсоннинг улуғ машаққатлар, уринишларда топган жон гапи! Шухрат ака: Содиқ бу — мен, Элмурод бу — мен! — деб балки айтмагандир. Лекин барча фозил замондошлари сезар эдиларки: ҳа, Содиқ бу — Шухрат, Элмурод бу — Шухрат!

Ўтмиш ҳукуматдорларининг барча тўп-замбараклари, ажал қуроллари, буни қарангки, айти ҳақгўйларга қарши қаратилган эди. Ҳақгўйга ўзини меҳнаткашпарвар қилиб кўрсатишни севадиган давлат тузумида ҳам кун йўқ эди!

Шухрат шеърят, насрий сўзларида, ҳаёт ичида ҳақгўй эди — урушнинг бутун даҳшатларини кўрди, Сталин лагерлари азобларини бошидан кечирди, нисбатан тинч, яхши замонлар келганда ҳам бу ҳақгўйни катта ҳаётдан четлатишга, иложи борича уни чеклаш, овозини ўчиришга, асарларини бўғишга, эътиборсизлик, қадрсизлик чакалакзорларига улоқтириб ташлашга кўп уриндилар. Метиндан бино бўлган Шухрат эса ўз жаҳид устозлари каби титрамади, адолатсизликлар олдида бош эгмади, алп қоматини ҳамиша тик тутди. Адиб Ўткир Ҳошимов Шухратнинг бу хусусиятини хўб ёрқин қилиб айтган: «Шоир, адиб, драматург Шухрат замон азобларидан йиқилиб, тўшакка ёпишиб қолган чоғида ҳам титроқ қўллари билан ҳақиқат олдида титрамайди асарлар ёзди».

1998 йилда Шухратнинг «Машраб» романининг илк фрагментлари ва замондошларининг у ҳақидаги хотиралари бир китоб ҳолида нашр қилинди. Бу китобда Шухратни яхши билган бир қатор адиблар, унинг иқтидорли шогирдлари, замондошларининг жуда қимматли гувоҳликлари, маълумотлари, қалбдан қуюлиб чиққан изҳорлари жамланган. Бу каби хотиралар айна чоғда адиблар ва ўқувчиларнинг Шухратга бўлган улкан муҳаббати эҳтиромининг овозидир. Шундай муҳаббатга сазовор бўлиш инсонга мангу шараф, одамийлик шухратининг чи-накамлигидир.

ЎЧМАС ХОТИРА

Ўттизинчи йилларнинг ўрталари. Мен Тошкент педагогика институтига кирадиган бўлдим. Ўқувга кириш учун ариза берганлар орасида қатор ҳамкасбларим бор эди. Булар — мен билан «Ленин учқуни» газета таҳририятида ишлайдиган Зафар Диёр, матбуотга ўз шеърлари, хабарлари билан қатнашиб турувчи ёш қаламкашлар эди. Шулардан биттаси кейинчалик Шухрат тахаллуси билан адабиётимизда ном қозонган Фуломжон Алимов эди. Мен бу бениҳоя очиқ, қувноқ, дали-фули йигитчани газетамизнинг фаол ёш муаллифи сифатида олдинроқдан танирдим. Институтга имтиҳон топширишимиз чоғида унинг яна бир яхши хислатини билиб олдим. У, ўзининг ҳожатбарорлигини кўрсатди. Бўлғуси талабаларнинг айримларини қийинчиликдан қутқарди. Бир шеригимиз тўрт фандан имтиҳон топшириб бўлгач, бешинчи имтиҳон — кимёга келганда юраги бетламай турарди. Шухрат мактабни аъло битириб, кимёни ҳам яхши биларкан. «Сен қўрқмай имтиҳонга киравер, оғайни. Мен қўллаб юбораман», — деб далда берди. Шеригимиз эса қўрқа-писа дарсхонага кирди. Имтиҳон билетини олиб дераза ёнига ўтирганда, Шухрат дераза орқасидан имо-ишора билан билетдаги саволга жавоб айтиб юборди. Яна шу йўл орқали математикадан қийналиб турган бошқа ҳамроҳимизнинг ҳам мушқулини осон қилганди.

Тил-адабиёт факультетининг биз кириб ўқий бошлаган гуруҳи, юқорида айтганимдай, ижодчи ёшлар сероблиги билан ажралиб турарди. Омадимиз юришиб, домлалардан ҳам ёлчигандик. Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Сулаймон, Ҳомил Ёқуб, Ҳоди Зарифлар дарс беришарди. Машфулотлар ниҳоятда жонли, руҳли, мазмунли ўтарди. Гуруҳимизда ижодий муҳит ҳукм сурарди. Бунда Шухрат алоҳида ўрин тутар, унинг овози баралла янграб турарди. Машфулотларга фаол қатнашиши, дарсларга пишиқ-пухта тайёрланиб келиши, китоблар мутолаасига берилганлиги, устма-уст далил саволлари билан баъзан ўқитувчиларни шошириб қўйиши, зарур бўлганда шерикларидан ёрдамни аямаслиги уни аудитория ҳурматига сазовор қилганди. Яна кўпчилик диққатини тортган нарса — Шухратнинг ижодий фаоллиги эди. Гуруҳимиздаги ҳамкасблари Зафар Диёр, Восит Саъдулла, Неъмат Тошпўлат, Ёнфин Мирзолар билан ижодий мусобақада бўларди. Дасрдан ташқари соатларда мушоираларда янги шеърларини ўқиб, дўстлар маслаҳатини оларди. Баъзан эса ёшлар ўртасига кириб, мушоиранинг файзига файз қўшарди.

Ўша йиллари республикамиздаги ўқувчи ёшлар ва талабалар ўртасида Усмон Носир номи машҳур бўлганди. Чўлпон, Фафур Фулом, Файратий каби устозлар сафида ёш Усмоннинг оташин шеърлари кенг ёйилган, офиздан-офизга ўтиб, йиғинларда, тўй-ҳашамларда ва бошқа катта-кичик давраларда ўқиларди. Бизнинг гуруҳ талабалари ҳам шоирнинг «Лирика», «Юрак» каби шеърларини ёддан ўқишда қизгин ўзишувга киришишганди. Шухрат билан Неъмат Тошпўлатнинг шеърларни маромига етказиб ўқиш билан ҳаммани қойил қолдириб, ўзишувда ютиб чиқишгани эсимда.

Шухрат адабий суҳбатларда нафаси ўткир шоир бўлган Усмон Носирнинг жўшқин, эҳтиросли ижодини тўлиб-тошиб тилга олар, ўшандай шоир билан танишиб олганидан фахрланарди. Шоирнинг суҳбатларидан олган таассуротларини мириқиб сўзларди. Усмоннинг Чўлпон билан яқинлигини, улуғ устози сифатида Чўлпондан маҳорат сирларини ўрганганлигини эшитиш талабалар қизиқишини орттирарди! Уларда Усмонни кўриш, унинг суҳбатини олишга иштиёқ туғилди. Шухратдан: «Усмон Носирни институтимизга таклиф қилсанг, яхши бўларди-да», — деб илтимос қилишади. Усмонга бу таклифни етказган экан. Усмон иши кўплигиданми ёки бошқа нарсанинг истиҳоласи биланми, тортиниб туради. Шухрат эса бўш келмасдан: «Сизни талабаларгина эмас, домлаларимиз ҳам кўргилари келяпти», — деб Шайхзода, Ҳамид Сулаймонлар номини келтиради. Шундан сўнг Усмон рози бўлиб, институтга ташриф буюради. Шу кун институт учун байрам бўлган, залга одам сифмай кетганди. Қорачадан келган, кўзлари ўткир, жуссаси ихчам, кўриниши содда бу йигитнинг саҳнада пайдо бўлиши гулдирок қарсақларга сабаб бўлганди. Шунда Усмоннинг қўл кўтариб, жилмайган ҳолда айтган биринчи гапи: «Чапаксиз ўтсин, барака топкурлар!» — деган илтимоси бўлди. У ўқиган ҳар бир шеърни залдагилар жон қулоғи билан, чуқур ҳаяжон ичида тинглашарди. Усмон ўз шеърлари қаторида ардоқли устози Чўлпоннинг ҳам шеърларидан ўқиди. Чўлпон ҳақида меҳр тўла юрак сўзларини изҳор этди.

1937 йил бошларида ўтган бу учрашув талабалар қалбида унутилмас хотира қолдирганди. Буни севинч ва ғурурга тўлган ҳолда тез-тез ёдга тушириб туришарди. Аммо бу севинч узоққа бормади. Ўша вақтлар адабиётимиз дарғалари Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитратлар бошига ёғилган фитна,

бўхтон тошлари Усмон Носирни ҳам четлаб ўтмади. Унинг ёшлик чоғиданоқ ижодда катта шуҳрат топганини кўролмаган ҳасадгўй фанимлар унга ҳам «халқ душмани» тамғасини ёпиштиришган, уни ҳам устозлари кетидан қатағонга дучор этишганди. Табиийки, бундай ноҳақликлар, фожиаларга Шуҳрат бефарқ қараёлмасди. Унинг аҳвол руҳияси, кайфиятига ёмон таъсир этганди. Озмунча пинҳоний изтироблар чекмаганди у. Усмон Носир қамоққа олингач, уни яқиндан билган ва у билан бирга бўлганлар таъқиб остига тушганлари маълум. Бу ҳақда кейинроқ Шуҳратнинг ўзи: «Усмон билан кўп вақт бирга бўлганим, шеърларини ёд олганим, бир неча бор уйимизга боргани, қолаверса, китобларига мени «Ўзбек адабиётининг умиди» деб ёзиб бергани бошимга битган бало бўлиши мумкин эди. Шу боис, юракни ҳовучлаб юрар эдим...», — деганди. Дарҳақиқат, ўша кезде Усмон Носирга қарши ёзилган мақолада Шуҳратни унинг думи деб айблашган, ижодига шубҳа билан қарай бошлашганди. Шу орада уруш бошланиб қолди-ю, Шуҳрат фронтга кетиб қутулди. Урушдан қайтгач, адабий ижодга жиддий берилди. Матбуотга ранг-баранг мавзуларда ёзилган шеърлари билан қатнаша бошлади. Радио тўлқинларида унинг янгроқ овози тез-тез янграб турди. Лекин ёмон кўз билан тикилган кучлар қутқуси билан, эллигинчи йиллар бошида кутилмаганда у ҳибсга тушиб қолди. Номини «миллатчи», «пантуркист», «халқ душмани» деган бўхтонларга чалпишди. Бир неча йил қамоқ азобларини тортиб чиқди.

Мана шундай ноҳақликлар, қийноқлардан сўнг ҳам Шуҳрат тушкунликка тушмасдан, ўзи танлаган ижодий меҳнат йўлида катта самараларни қўлга киритиш учун метиндай сабр-бардошли, қатъиятли, маҳкам ирода кучига эга бўлиши керак эди. Шуҳрат ўзида мана шундай сифатлар мужассам

эканлигини яққол кўрсатди. Бу сифатларни у астойдил ихлос қўйган устозларидан, албатта Усмон Носирдан ҳам юқтирганлиги аёндыр. Биз, дўстлари, чинданам Шухратнинг чидамли, бардошлилиги, меҳнатдаги жонсараклиги, кўзлаган мақсад сари боришдаги собитқадамлиги, фидойилигига тан берардик. Бўлмаса у навқирон умрининг қанча сарайилларини ноҳақ қатағонларга бой бергани ҳолда, яна адабиётга қанчаям салмоқли ҳисса қўшган бўлармиди!

Ҳа, тушкунлик, нолиш нималигини билмаган, табиатан оптимист бўлган дўстимиз ижодга ва жамоат ишларига бор кучи, ғайрати билан шўнғиб кетганди. Етук адиблар сафига чиқиб олган Шухрат ўз ижодий тажрибасини ёшлар билан ўртоқлашишда обдан сахийлик, тантилик намунасини кўрсатарди. Ёзувчилар уюшмасида, нашриёт ва журналларда ишлаган кезларида ёш ёзувчиларнинг қўлёзмаларини ўқиб, самимий маслаҳатлар кўрсатишда эринмасди, етук асарларни чоп этишда қўлидан келган кўмагини аямасди. Унинг феълида тўғрисиқлик билан куюнчаклик қўшилиб кетганди. Ёшлар билан апоқ-чапоқ бўлиб, тез тил топишиб кетгувчи эди. Бир ёш ёзувчининг туппа-тузук қўлёзмаси салбий тақризга учраб нашриётдан қайтганда Шухрат бунга далил аралашган, қўлёзма босиб чиқаришга лойиқлигини очиқ исботлагани эсимда. Бошқа бошловчи муаллифнинг ҳикоялар тўплами муҳокама қилинганда эса Шухрат бир ҳикоя устида тўхталиб қолди. Бунда бир йигит билан қизнинг кўчада қучоқлашиб ўпишиб кетаётгани тасвирланган экан. «Булар кимлар, укажон?» — деб савол берди Шухрат. «Булар севишганлар», — деган жавобни олди муаллифдан. «Уларнинг миллати нима?» — деди Шухрат. «Миллати ўзбеклар», — деди муаллиф. Шунда Шухрат сал қизишганини сездир-

масдан деди: «Агар ўзбек бўлсаям, ammo ўз миллати шаънига доғ туширадиган ўзбеклар экан. Иннайкиин, ҳақиқий севишганлар ўзларини бунақанги шарманда қилмасалар керак-а, укажон?» Ўзи-ўзидан ёш муаллиф изза тортиб, нафаси ичига тушиб кетганди. Шуҳрат буни сезди ва ёшлиқда одамдан бунга ўхшаш хатолар ўтиши, буни тузатиш мумкинлиги, тўпламдаги ҳикоялар орасида дурустлари борлигини айтиб, ёш муаллифнинг кўнглини кўтариб қўйганди. Шуҳратнинг беғараз кўрсатган ижодий кўмагидан баҳраманда бўлиб, миннатдорчилик билан эслаб юрадиганлар ижодкорлар орасида анчагина бор.

Мен бир болалар ёзувчиси сифатида Шуҳратнинг кичкинтойлар адабиётимиз ривожига қўшган хиссасини айтмай ўтолмайман. У катталар адабиётида кўплаб шеър, дostonлар, «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар» каби йирик романлар яратиш билан қаттиқ банд бўлганига қарамай, болаларга ҳам асарлар ёзишга вақт топарди. «Болаларга ёзиш нечоғлиқ қийинлигини биламан-у, лекин ёзиб турмасам хумори тутади», — деб қўярди фахр билан. Бу эса унинг болажонлиги, чин педагогилиги, одамохунлигини кўрсатиб туради. Болаларга ёзганда у худди қувноқ кичкинтойлар даврасига кириб қолгандай, улар билан чуғур-чуғур тиллашгандай, уларнинг шўх-шодон ўйинкулгиларию қилиқларига қўшилиб кетгандай сезарди ўзини. Ҳикояларида ўзи қатнашиб келган даҳшатли урушнинг фожиая офатларини ошкор этиб, болаларда урушга қаттиқ нафрат уйғотувчи воқеаларни келтирар, халқлар ўртасидаги дўстликнинг кучини очиб берувчи, атроф табиатга меҳр уйғотувчи мавзуларга кўпроқ диққатни тортарди. Шеърлари ҳам гўзал, шўхчан, хилма-хил бўлиб, ўғил-қизлар онги-қалбига маънавият уруғларини

мўл-кўл сочар, ота-оналарни, ватанни жондан се-
вишга ундарди, мусулмончилик одоб-ахлоқидан са-
боқ берарди. Кичикларбоп сара асар ёзишнинг на-
қадар масъулиятли эканини теран англаган шоир-
нинг бир яхши одати шу эдики, болаларга асар
битса, уни дарров ҳамкасбларига келтириб кўрса-
тар, фикрларини олиб қиёмига етказарди. Шухрат
болалар ёзувчиларига қўшилиб мактабларга бориш,
ёш китобхонларга шеърлар ўқиш беришни яхши
кўрарди.

Шухратнинг адабий хотирамизга сингиб қолган
ибратли хислатларидан яна бири дўстларга чин са-
доқатию устозларга чексиз таъзим бажо келтири-
ши эди. Ўзи табаррук ёшга етиб, кўпгина шогирд-
лар қуршовида юрган бўлса-да, ўзига ҳаётда, ижод-
да ҳақ йўлни кўрсатган устозларидан салгина
бўлса-да, ажралмади. Унинг Абдулла Қаҳҳорга
бўлган ихлосу иззати бунга яққол далилдир. Устоз-
га соғ-саломат вақтида қандай меҳрибонлик кўрсат-
ган бўлса, хасталик тўшагига ёпишиб қолганида ҳам
ёнидан бир қадам жилмади. Устозга охириги руҳий
мададни кўрсатишга астойдил ҳаракат қилди.

Шухрат ҳалол кечирган умри ва яратган асар-
лари билан ўчмас хотира қолдирган адибдир.

ИЖОДКОР МАТОНАТИ

Баъзан айрим ижодкорлар ҳақида бирор ис-так билдириш зарур бўлса, ўйлаб-ўйлаб бир нима дейишга қийналиб қоласан. Зўрма-зўраки айтилган гап ижодкорга ҳам, китобхонга ҳам фойда келтирмайди. Айрим ёзувчилар ҳақида эса худди сенинг энг яқин дардкашингдек, у ҳақда дилингдаги гапларингни айта қолсам, деб шошиласан. Шундай адиблардан бири — севикли дўстим, улкан роман-навис, ажойиб драматург, жўшқин шоир, ўзининг ахлоқий поклиги билан ҳамиша намуна бўла олган, ҳар қанча таҳсинга лойиқ Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухратдир.

Шухратнинг прозамиздаги салмоқли ўрни, драматургиямизга қўшган ҳиссаси, шеърятимизнинг кекса авлоди вакили сифатида қилган хизматлари, бу ҳақда айтилиши лозим бўлган гаплар кишилар кўнглида неча йиллар давомида турли сабаблар билан йиғилиб келган эди. Шу вақтгача унинг ижоди ўзининг тўла баҳосини ололмаган эди. Кишилар руҳиятини поклаш учун кураш бораётган бир даврда Шухратдек ижодкор ҳаётини кенгроқ таҳлил қилиш, унинг асарларини халққа етказиш амалий аҳамиятга эга. Ахир, Шухрат ҳаётда ҳам, ижодда ҳам чеккан машаққатларни бошқа бирорта ўзбек ёзувчиси кўрмаган. Унинг энг юксак инсоний фазилати шундаки, ижодкор ҳар қандай маломат, хўрлик, бўҳтонлар чангалида, ҳа, худди шундай,

қаддини ҳам қилмади. Дардкаш излаб, ҳар кўринганга тақдиридан нолимади. Метин ирода, ўз инсонийлигини йўқотмай ижод қилди.

Ҳақиқат ва ҳалолликнинг бир кунмас бир кун ғолиб чиқиши ва қаҳрамонликнинг машаққатлари тўғрисида кўпроқ китобларда ўқиймиз, кино ва театр сахналарида кўрамыз. Ёзувчи Шухрат эса ҳалоллик, ўзининг ҳақлигига ишонч, инсоний ғурур каби ажойиб фазилатли кишиларнинг орамиздаги тирик намунаси эди.

Шухрат 1950-йилларда ноҳақдан 25 йил муддатга озодликдан маҳрум этилди. Бир неча йил умрини лагерларда ўтказди. Ҳақ жойига қарор топиб қайтиб келгач, шахсга сифиниш даврининг фожиаларини акс эттирувчи «Олтин зангламас» романини ёзишга киришди. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор романилари даражасидаги асар деб баҳоланган бу романининг ҳам, минг афсуски, китобхон қўлига тегиши осон бўлмади. Нашр этилгунча минг чиғириқдан ўтди. Чунки у ҳаётий, ҳаққоний, катта журъат билан ёзилган асар эди. Ўша йиллар адабиётда ҳаётнинг ижобий томонларигина мадҳ этилаётган бир муҳитда бундай роман яратишга ҳамма ҳам журъат этавермасди. Шухрат эса журъат топган эди.

Шухрат асар ёзиб, ижод қилиб роҳат топмади, аксинча, кўпроқ машаққат тортди. Унинг «Олтин зангламас» романигина эмас, Ватанга садоқат мавзуда битилган «Жаннат қидирганлар» асари ҳам китобхонларга етгунга қадар, айрим шахсларнинг бўҳтонларига учради.

Адиб ижодда ҳам, ҳаётда ҳам ўзига содиқ қолди. Унинг ибратли фазилати шундаки, тама билан ижод қилмади. Мукофот, унвонлар кетидан қувмади. У амал-мартабаси, раҳбарларнинг муносабатига қараб дўст танламади. Виждони буюрган ишни қилиб, ўзини эркин тутди. Шундан ором олди.

Абдулла Қаҳҳор кекса ёзувчилар орасида ҳаётдаги нуқсонларни кўриб индамасдан туролмайдиган, ҳамма ҳам айтишга журъат қилолмайдиган ноҳақликларни очиқ айта оладиган ёзувчи бўлгани учун «тили аччиқ» деган ном олган эди. Унга айрим раҳбарларнинг муносабати яхши бўлмаган.

Аммо Шухрат шуларни била туриб, Абдулла Қаҳҳорга ўзини яқин тутди.

Табиийки, бу нарса Шухратнинг фойдасига бўлмайди, ўзига жабр қилади.

Абдулла Қаҳҳор Москва касалхоналаридан бирида оғир хасталиқдан вафот этган дамларда ҳам адибга муносабатни била туриб, Шухрат унинг ёнида бўлади. Машаққатлар билан адиб жасадини Тошкентга олиб келишда ҳам жон куйдиради. Дафн маросимидаги расм-русумларни, хуфия жанозасини ўтказишда ҳам ўзи бош-қош бўлади. Ўлди, энди менга нима фойдаси тегарди, демади. Шухрат ана шундай одам эди.

У эътиқоди мустаҳкам, риёдан оғир қиладиган, эътиқоди йўлида ҳар қандай машаққатни тортишга тайёр ижодкор эди. Бирор ишга бировнинг зўрлаши билан эмас, ўз хоҳишим, ўз ақлим билан қўл урдимми, демак, энди унинг роҳатини ҳам ўзим кўришим, азобини ҳам ўзим тортишим керак, деб биладиган ва бундан афсус қилмайдиган, муҳаббатини ҳам, нафратини ҳам ўзгартирмайдиган собит иродали инсон эди. Баъзи бировлар сингари эътиқодини сотмасди.

Абдулла Қаҳҳорга яқин бўлиш азобини фақат Шухрат эмас, ҳатто унинг вафотидан кейинги маросимларида адабиётдаги хизматлари, ёшларга ғамхўрлиги ҳақида сўзлаганлар ҳам торта бошладилар...

Шухрат Қаҳҳорнинг адабиётдаги хизматларини унутмади, унга садоқатини, устозининг меҳрибон-

ликларини ва оиласига бўлган меҳр-оқибатини ўзгартирмади.

Шухрат мақтовга берилмайдиган, ҳаммадан мақтов кутмайдиган, ўзи ҳам бошқаларни ўринсиз мақташни хушламайдиган, ўзига ишонадиган ажойиб киши эди.

Ижодкорлар орасида мукофот олиш, унвонга эришиш учун кимларнидир мақтаб, кимларгадир хушомад қилувчилар ҳам оз бўлса-да топилади. Аммо Шухрат умр бўйи ҳалол меҳнати билан фахрланди-ю, ялиниб-ялтоқланишни билмай ўтди.

Тенгдошлари 50 ёшида Ҳамза мукофоти «Халқ шоири» унвонини олганларида, у етмиш ёшига қадар булардан ҳам бенасиб ўтди. Ҳатто дўстлари каби мукофотга сазовор бўлиш имкони тасодифан туғилганида ҳам у фойдаланиб қолишни билмади.

У дўстларга садоқати, вафодорлик олдида ҳамма нарсадан воз кечса кечардики, аммо риёга бормасди. Бу унинг қайсарлиги эмас, унинг ўжарлиги эмас, риёни, хиёнатни шармандалиқ деб билишидан эди. Бир воқеа сира-сира хотирамдан ўчмайди.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раҳбарларидан бири марҳамат қилиб, Шароф Рашидов билан Шухрат ўртасидаги муносабатни илиқлаштириш мақсадида бўлса керак, Рашидовнинг фронт ҳаётидан ёзилган асарини Шухратга: «Сиз ҳам уруш кўрган жангчи-ёзувчисиз, ўқиб чиқиб, фикрингизни билдирсангиз, яхши бўларди», деб таклиф қилган. Аммо Шухрат қандайдир баҳоналар билан бунга истак билдирмаган. Мен буни кейинчалик эшитиб, Шухрат мендан бир неча ёш катта бўлса ҳам, ёшлиқдан дўст бўлиб сенлашиб гаплашадиган, ҳар қандай гапни айтишга бир-биримизга ҳаддимиз сиғадиган бўлгани учун: — Имконни бой берибсан, яраш пайти келган экан, ҳар қандай ишингни таш-

лаб бўлса ҳам ўқиб қўя қолмасмидинг? — деган-
дим, бу гапларим унга ёқмади!

Мен ачиниб:

— Одамлар талашиб, менга ўқишга берсалар,
бир кунда ухлмасдан ўқиб чиқардим, деб орзу қил-
ганларида... Сен! Қийноқдан, ахир, қутулар эдинг-
ку, — десам, у юрагини очиб:

— Дўстим, ўқишга эринмасдим. Аммо оқибатни
ўйладим. Шароф Рашидов кичкина одаммас, катта
раҳбар, аммо асарларини, ўзинг биласан, жуда та-
лантли деб бўлмайди. Бордию ўқиб чиқсам, унда
менга ёқмади деб тўғриси айтиш мумкинми? Шундай
қилсам яхши кўринаманми? Муносабатимиз яхши-
ланиши ўрнига аввалгидан бешбаттар ёмонлашмай-
дими? Мабодо мендан нима кетди деб, яхши десам,
у кишига ҳам, ўзимга ҳам жабр қилган бўламан.
Ўқимаганимнинг сабаби шу!

— Ифвогарлар, ўқимади дея, шундан ҳам фойда-
лансалар-чи?

— Пешонамдан кўраман.

— Пешонангдан ўргилай!..

Унинг бу жавобидан катта эканлигига қарамай,
ўз тенгдошларидан камситтириб, тортган азобла-
ридан энди қутулиш фурсати келганда, бой берга-
нини ўйлаб хурсанд бўлмаган бўлсам ҳам, аммо,
ўзига ишончи, ҳалоллиги, собит фикрли одамлигига
тан бериб, бағримга босгудек бўлдим. У пок, ўзига
жуда ишонган одам эди. Адабиётдаги ўрнини би-
лар эди.

Ҳақиқатни айтганда, унинг «Олтин зангламас»
романи Ўзбекистондаги қайси ёзувчининг асари-
дан кам эди? Шеърлари, дostonлари-чи! Унинг ай-
римлардек, қатор-қатор унвонлари, орденлари
бўлмаса ҳам, у ўз ижодий меҳнати билан ором
олар эди. Халқнинг берган баҳоси билан фахр-
ланарди.

Ҳукумат олдида бошқалардек қадр топмагани сабабларидан яна бири, у йиғинларда, тўю маъракаларда сўзлагудек, бўлса, совет халқи, халқимиз дейишдан кўра, миллатимиз, миллат деган сўзларни кўп ишлатар эди. Бу ҳам ҳукуматдаги айрим кишиларни чўчитиб, унга нисбатан шубҳа уйғотар эди. Чунки шахсга сифиниш даврининг иллатлари ҳар қадамда ўзини намоён қилиб турар эди. Буюк Ойбекнинг бошига тушган кун ҳам, дард ҳам эркинлик даврида Шухратнинг бошида такрорланди. У соғлиғини йўқотди, лекин қум билан булоқни кўмиб бўлмаганидек, ёзувчи қалбидаги жўшқинлик, ихлос янги-янги асарлар бўлиб қоғозга тушаберди.

Шухрат ўз ишининг, сўзининг ҳақлигига ишонган сиймо. Ўзига ишонган одамга эса бошқалар ҳам ишонади. Мен ҳам Шухратга ҳамиша ишониб келганман, энг сирли дардларимни унга айтганман. Бизлар шу қадар яқин дўст бўлганмизки, яқинда газеталардан бири бирга тушган расмимизни сўраганида, тополмадим. Одатда унда-мунда кўришадиган кишилар кел, бир эсдалик учун расмга тушайлик, дейдилар. Биз эса ҳамиша бирга бўлганмиз, ҳар доим шундай қолади, деб ўйлаганмиз. Афсус...

МАЪНАВИЙ ЖАСОРАТ

Бир пайтлар Тошкентда ҳозирги Матбуот Уйининг ўрнида Бирлашган нашриёт бўларди. Шу жойда 1950 йилда «Студентлар» деган ҳикоям босилиб чиқдан эди. Бир кун Бирлашган нашриётда Шухрат акага дуч келиб қолдим. У киши — ватан уруши жанггоҳларидан сочлари бевақт оқариб қайтган салобатли шоир. Мен — ёш талаба — одоб билан қўл қовуштириб кўришдим. Авваллари «Шарқ юлдузи»га ҳикоя кўтариб борганимда, Шухрат ака мени таниб қолган эканлар.

— «Студентлар»ингизни ўқидим, — дедилар. — Биринчи қадамни дуруст қўйибсиз. Журналда тақриз ҳам чиқибди. Танқидчи «маҳорат етишмайди» дебди. Буни кўнгилга қаттиқ олманг. Сиёсий айб қўймаганидан хурсанд бўлаверинг. Сиздан ёзувчи чиқади. Дадил бўлинг!

Шухрат ака бу сўзларни оёқда тикка турган кўйича қандайдир ички бир оловнинг таптидан кўзлари ялтираб айтдилар. Сўнг хайрлашиб, нашриётдан чиқиб кетдилар. Мен жуда таъсирландим, раҳмат айтганимча қолдим. У кишининг гап оҳанглари хатарли сафарга кетаётган одамнинг ўз иниси билан хайрлашаётганда тайинлаб айтган дил сўзларига ўхшаганидан хиёл таажжубланиб қўйдим.

Кейин билсам, ўша кезларда Шухрат аканинг яхши кўрган домласи Мақсуд Шайхзода қамалган

экан. Унга оғир сиёсий айблар қўйилаётгани матбуотда эълон қилинди. Шухрат ака мана шу адолатсизликдан оташин бўлиб юрган пайтларида мен учраб қолган эканман.

Эллигинчи йилларда яна хуруж қилган бу машъум қатағон ижодкор зиёлиларга қарши қаратилган, айниқса, қалам аҳли орасида қама-қамалардан қўрқиб-пусиб юрганлар кўпайган эди. Шу шароитда Шухрат ака кўкрагини балан д кўтариб юргани, бир ёш ёзувчининг илк китобчасини ўқиб фикр айтгани, яна «дадил бўлинг!» деб далда бергани урушда минглаб хавф-хатарни кўриб чиниққан шоирнинг маънавий жасоратидан ва адабиётимизнинг келажаги учун жон куйдирганидан далолат берарди.

Аммо мустабид тузум жасоратли ижодкорларга кун бермас эди. Ўша йили кеч кузда Шухрат ака ҳам қамалганини эшитиб, дилим хуфтон бўлди. Нега бундай бўляпти? Сабаби аниқ айтилмайди. Хадиксираш кучаяди. Номаълум хавф-хатардан одамни ваҳим босади.

Мен бу оғир туйғуларни «Уч илдиз»да ўз тенгдошларимнинг ўша давр қатағонларидан руҳан эзилганлари орқали тасвирлашга интилганман. Роман ёзилаётган пайтларда Шайхзода домла ва Шухрат акалар қамоқдан қутулиб келишди. Мен улар билан кўришганимда бир нарса ёдимда қолди: икковининг ҳам кафтлари жисмоний меҳнатни кўп қилган одамларнинг кафтидек қаттиқ ва залворли туюлди. Кейин бу туйғу ҳам романда Раҳим Умарович деган домланинг қамоқдан чиқиб келгандан кейин ўз талабалари билан кўришганда кафтлари Маҳкамга тошдек қаттиқ сезилгани орқали берилди.

Булар-ку, қамоқ лагерларида ҳам энг оғир меҳнатларни қилиб, нонларини ҳалоллаб еган мард одамлар. Аммо уларни туҳмат билан қаматган Ҳаки-

мов, Эшонбоев тоифасидаги номардлар-чи? Мен уларнинг ҳам ҳаётда прототиплари борлигини билардим. Улар шамол қаёқдан эсса ўша томонга паррагини тўғрилаб кун кўрадиган, ғаразли мақсадлар йўлида ҳеч қандай разилликдан қайтмайдиган виждонсиз шахслар эди. «Уч иддиз»да биз мансуб бўлган ёш авлоднинг бутун меҳри Ойбек ака, Шайхзода домла, Шуҳрат ака каби ноҳақ жабр кўрганларга бағишланган, нафратимиз эса уларга туҳмат тошини отган ўша манфаатпараст ифвогарларга қарши қаратилган эди.

1957 йилнинг кузида Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида бу роман қўлёзмаси муҳокамага қўйилганда Шуҳрат ака ҳам уни ўқиган, «ифвогарларни бошлапсиз, танидим!» дегандилар.

Лекин биз мустабид тузум қатағонларининг фақат бир четини ташқарисидан кўрган бўлсак, Шуҳрат ака унинг барча даҳшатларини ўз бошидан кечирган эди. Бу ҳақда таржимаи ҳолда ўзлари шундай дейдилар: «Мен «Олтин занғламас»да тасвирланган ҳаётнинг атрофидамас, нақ ичида бўлганман. Бу мавзуда бир нарса яратмасам кўнглим жойига тушмас эди. Буни виждоним тақозо этарди».

Маълумки, собиқ шўро тузуми ўзининг энг даҳшатли жиноятларини фош этадиган қатағонлар ҳақида ҳаққоний асар ёзган ҳар бир адибга адоват кўзи билан қарар, уни турли-туман йўллар билан обрўсизлантириб, четга суриб ташлашга интиларди. Шуҳрат ака буни А. Твардовскийдек машҳур шоирнинг «Хотира ҳаққи» номли зўр достони босилмай ётганида, «Архипелаг ГУЛАГ»ни ёзган А. Солженициннинг зўравонлик билан ажнабий юртларга чиқариб юборилганида кўриб турарди.

Алоҳида жасорат ва фидойилик талаб қиладиган бу қалтис мавзуга киришишдан олдин Шуҳрат ака ўзининг улкан маънавий бисотини — Иккинчи

Жаҳон уруши даврида тўрт йил мардона жанг қилиб кўрган-кечирганларини катта асар саҳифаларида тасвирлаб ижодий тажриба орттирди, куч йиғди. Унинг уруш даврида ёзган шеърларида шундай сатрлар бор:

Озмунча жанглар қилмадим мен,
Озмунча қонлар кечмадим.
Неча бора ўқ есам ҳам,
«Бас, етар жанг», демадим!
Энг оғир дамларда ҳам
Бахт-саодат юлдуздан
Ҳеч умидимни узмадим!

Бу сатрлар орқали иродаси мустаҳкам, сабрбардоши чексиз, келажақдан умидини узмай доим олға талпинган жасур ўзбек йигити кўз ўнгимизда гавдаланади. «Шинелли йиллар» романида Шуҳрат ака бу йигитга Элмурод деб исм қўяди. Тўрт йиллик қирғин-барот урушнинг бошидан охиригача фидойиларча жанг қилган бу йигитни ўзбекона меҳр ва миллий ифтихор туйғуси билан тасвирлайди. Ахир, одамзод тарихида содир бўлган урушларнинг энг улкани ва даҳшатлисида минг ўлимларга бўй бермай, бутун-бутун мамлакатларни босқинчилардан озод қилиш ва жаҳон миқёсида байрам қилинадиган оламшумул ғалабага ўзбекнинг обрўсини оширадиган даражада ҳисса қўшиш — умр бўйи фахрланса арзийдиган ҳодиса эмасми?

Элмурод қиёфасида биз Шуҳрат аканинг ўзини кўргандай бўламиз. Чунки роман муаллифи ҳам урушни 1941 йилнинг ёзида оғир чекинишлардан бошлаб, 1945 йилнинг баҳорида ғалаба билан тугатган, олдинги сафда батальон командири бўлиб, фашист аждаҳолари билан юзма-юз олишган. Тўрт йил давомида неча бор оғир ярадор бўлган, довланиб, яна сафга қайтган ва яна жанг қилиб, ниҳо-

ят, Польшадан галаба билан қайтган. Бу — чинакам қаҳрамонлик эди. «Шинелли йиллар» романи ана шу қаҳрамонона руҳ билан суғорилганлиги учун китобхонлар уни қўлдан қўймай ўқиди. Роман рус ва бошқа тилларга таржима бўлиб, сал кам миллион нусхада чоп этилди.

1958 йилда Москва ёнидаги Переделкино ижод уйида Шухрат ака билан бир ойча қўшни хоналарда яшаб, қалам тебратганимиз ёдимда бор. Дам олиш соатларида қарағайзор йўлкаларда бирга айланардик. Қатағон йиллар тўғрисида гап очилса, Шухрат аканинг юзи оташин ва шиддатли тус оларди:

— Мен учун тўрт йиллик урушдан ҳам тўрт ярим йиллик қамоқ оғир бўлди. Урушда, ҳар қалай, қўлда қуролим бор эди. Лагерда бизни талончи, кисса-бурлар билан бирга қамаб қўйди. Ўғрининг қўлида пичоғи бор. Биз — қуролсиз. Уйдан майизми, патирми, соғинган бирон тансиқ нарсангиз келса, дарров талончи ўғрилар пайдо бўлади. Бир кун учтаси пичоқ кўрсатиб, уйдан келган посилкамни тортиб олмоқчи бўлишди. Қани энди фронтдаги қуроллардан бўлса! Йўқ! Нарироқда узун бир хода турган экан. Югуриб бориб, ўшани икки қўллаб кўтардим. «Очкўз ўғрилар, мен фронтда қанча фашистни ер тишлатганман, энди сен газандаларга кунингни кўрсатаман!» — деб ходани жон-жаҳдим билан сермадим. Пичоқ ўқталганлардан бирининг елкасига хода тегиб, ағанатиб юборди. Қолган иккитаси жуфтакни ростлаб қолди... Шунақа жондан кечиб таваккал қилмасангиз кун кўролмайсиз. Бўш келсангиз синдиришади... Терговчилари ҳам, назоратчилари ҳам одамни синдириб, эгиб-букиб олишнинг пайдан бўлишади. Синдириб букиб олганларидан кейин ёвуз ишларни қилдиришади. Қилмаган жиноятингизни «қилдим», деб ёздириб, қўл қўйдиришади.

Шу шароитда иродаси синмасдан имони бугун инсон бўлиб қолиш қанчалик қийин ва машаққатли бўлганини Шуҳрат аканинг қуйидаги тўртлиги орқали ҳис қилиш мумкин:

Шунча кўп қоқилдим умримда, дўстим,
Оҳ, гурра бўлмаган ерим қолмади.
Шунда ҳам юрагим заҳа бўлмади,
Куймади имоним, дастим синмади.

«Олтин зангламас» романига ана шундай иродаси мустаҳкам, юраги заҳа емаган ва имони пок ўзбек зиёлиси бош қаҳрамон қилиб олинади.

«Шинелли йиллар»даги каби, бу романда ҳам муаллиф ўзи бошдан кечирган ўта мураккаб ва мушкул ҳаётий воқеаларни ичдан тасвирлайди.

«Олтин зангламас» ёзилган олтмишинчи йилларда «цензура» деб аталадиган тақиқ ва тазйиқлар ҳали жуда кучли эди. Шуҳрат ака шу тақиқ ва тазйиқлар орасидан йўл солиб ўтди, ҳалол бир зиёлини ноҳақ ҳибс қилган ва унга курақда турмайдиган ёлғон айбларни таққан риёкор золимларни фош этадиган катта романни ўзбек адабиётида биринчи бўлиб яратди.

Албатта, кейинги ўн йилларнинг ошкоралик даврида бу мавзунинг бутун кўлами ва барча қирралари адабиётда атрофлича акс этди. Аммо олтмишинчи-етмишинчи йилларда «Олтин зангламас»дай роман билан майдонга чиқиш учун катта ижодий жасорат керак эди. Ёзувчининг дилида борини ошқора ифодалашга ўша замона йўл бермаганини Шуҳрат ака яна бир тўртликда келиштириб ёзганлар:

Мен олам китобин бир-бир варақлаб
Кўп нарса тушундим, кўп нарса билдим.
Замин-у, замону оқимга қараб
Ўнтадан биттасин ошқора қилдим!

Бироқ мустабид тузум мухлислари адиб аяб айтган шу ҳақиқатнинг «ўнтадан биттасини» ҳам кўтаролмас, Шуҳрат акага яна тухмат қилувчилар топилса, уларни энг баланд даргоҳлардан туриб қўллаб-қувватлашга интиларди.

Адолатсизликни қарангки, Россия, Украина, Польша ва бошқа юртларни фашистлардан озод қилиш учун узоқ йиллар жанг қилган, неча ўлимлардан қолган, урушдан кейин эса «Кавказ дафтари», «Дунай соҳиллари» шеърӣ туркумлари, ажойиб балладалари билан турли эл-юртларга биродарона меҳр уйғотган ёзувчини дабдурустдан миллатчиликда айблайдиган қоғоз Москвадан, «Правда» газетасидан келганига ва Ўзбекистон Марказкомида махсус кўриб чиқилганига мен ўзим гувоҳ бўлганман.

31 декабрда — ҳамма янги йилни кутиш тарадудидида юрган бир пайтда, тўсатдан бизни Марказкомнинг фан ва маданият бўлимига чақириб қолишди. Борсам, Яшин домла, Ҳамид Фулом, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Матёқуб Қўшжонов, — жами ўндан ортиқ таниқли ёзувчи ва адабиётшунослар йиғилишибди. Адашмасам, 1981 йилнинг охири эди. У пайтда Ш. Рашидов ҳаёт эдилар. Фан ва маданият бўлимида «Правда» газетасининг муҳбири ҳам ўтирибди. Бўлим бошлиғи беш-ўн бетлик машинкада кўчирилган мақолани кўлига олиб гап бошлади:

— Ёзувчи Шуҳратнинг «Жаннат қидирганлар» романи ҳақида... Ўзимизнинг ўзбек қаламкашларидан бири «Правда»га ёзибди. «Шуҳратнинг мазкур романи миллатчилик руҳида ёзилган» деб айб қўйибди.

Йиғилганлар бир-биримизга хиёл таажуб билан қараб қўйдик. Паст товушда кимдир:

— Тавба! — деб қўйди.

— Шароф Рашидович сизларнинг бу роман тўғрисидаги фикрларингизни билмоқчилар, — деди

бўлим бошлиғи. — Адабий жамоатчиликнинг фикрини билиб, кейин «Правда»га жавоб юборишимиз керак.

Сўнги гапдан мен ўзимча бир қадар енгил тортидим. «Шароф Рашидович адабий жамоатчиликнинг фикрига қараб жавоб қилмоқчи бўлсалар, демак, адолатли йўл тутмоқчи эканлар», — деган ўй дилимга илиқ туюлди.

«Жаннат қидирганлар»ни ҳаммамиз ўқиган эдик. Бу романда ҳеч қандай миллатчилик йўқ, унда мол-дунёнинг кетидан қувиб, ватанга хиёнат қилиш энг оғир фожиаларга сабаб бўлиши тасвирланган, демак, ватанпарварлик туйғуси улуғланган эди.

Ҳаммамиз шу мазмунда гапирдик. Шухрат аканинг урушда жасорат кўрсатганини, ижодида халқлар дўстлиги мавзуси муҳим ўрин эгаллашини, унинг романларида бошқа халқларга қарши қаратилган бирор гап йўқлигини ҳар биримиз билганимизча айтдик. Сўзларимиз баёнини «Правда»нинг мухбири ёзиб олди. Назаримда, у ҳам байрам арафасида бегуноҳ ёзувчига отилган шу тухмат тошидан тезроқ қутулишни истарди.

Хуллас, йиғилганлар бир оғиздан Шухрат акани ёқладик. Шароф Рашидович бу нозик масалада адабий жамоатчиликнинг фикрига таянганидан, илгари ноҳақ жабр кўрган адибни навбатдаги тухматдан ҳимоя қилишнинг оқилона йўлини топганидан мамнун бўлдик. Лекин бошқа бир нарсадан кўнгил хира тортарди. Ўз халқини севган, адолат учун курашган ёзувчига қандайдир ғаразгўйлар «миллатчи» деб ёлғон айб тақаса, нега уларнинг тухматига Москва бу қадар катта аҳамият беради? «Правда» чинакам адолат тарафдори бўлса, ҳалол адибни ёқлаб, тухматчини фош қилиши керак эмасмиди?

Шухрат акани мана шу саволлар қанчалик эзганини, руҳига азоб берганини тасаввур этиш мумкин.

Мен ўша куни «Олтин зангламас» романидаги туҳматкаш Мирсалимни ва унинг хўжайини бўлган терговчи Чухановни яна бир эсладим. Ёзувчи романда уларнинг бутун кирдикорларини фош қилган эди. Энди улар гўё роман саҳифаларидан чиқиб келиб, Шухрат акага яна туҳмат тошини отаётгандай туюларди. Чунки саксонинчи йилларда ҳам шўро тузуми Мирсалим ва Чухановга ўхшаган нопок кимсаларнинг хизматларидан ҳазар қилмай, ҳамон уларга таяниб иш олиб борар эди.

Орадан кўп ўтмай Гдян ва Ивановлар Ўзбекистонда амалга оширган ёвузликлар аҳвол шундайлигини бутун дунёга намойиш қилди.

Эллигинчи йилларда бошланган ва саксонинчи йилларда ҳам кети узилмаган туҳмат зарбалари Шухрат ака жанг майдонларида орттирган яра асоратларига қўшилиб, адибнинг соғлиғини зимдан емирган экан...

Шухрат ака орамиздан бевақт кетдилар. Лекин бу нодир сиймонинг ватан ҳимоясида ва ижод соҳасида кўрсатган жасоратлари умрбод дилимиз тўрида яшашга муносибдир.

НОМИ ЎЧМАЙДИ

Мен Шухрат билан урушдан кейин ёзувчиларнинг Тошкент шаҳар Биринчи Май кўчасидаги маҳкамасида учрашгандим. Германиядан эндигина қайтиб келгандим, Шухрат эса, мендан аввалроқ қайтиб келиб Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасининг «Шарқ юлдузи» журналида ишлаётган экан. Иккаламиз ҳам бир-бировимизнинг асарларимизни ўқиб, бойибдан таниш эдик. Мен аскарликда юрган чоқларимда унинг оҳанграбо, дилрабо шеърларини кўпинча «Ёш ленинчи» (ҳозирги «Туркистон») газетаси саҳифаларида ўқиб турардим.

Биринчи учрашувимиз икки қуролдош қадрдон қаламкашларнинг учрашувидай илиқ бўлди. Нимагадир гапимиз фронт ҳаёти ҳақида бошланиб кетди. Фронт ҳаёти тўғрисидаги гапимиз уруш қаҳрамонлари тўғрисида ёзилган ва ёзилажак асарлар мавзусига уланиб кетди. Шухрат ҳам, мен ҳам бир жабҳада — уруш ва тинчлик мавзусида ижод қилаётган эканмиз.

Шухратнинг ёшлиги қатағонлик йилларда, нотинч ўтганини билардим. Мен ҳарбий хизматда юрган вақтларда бир неча илғор фикрли зиёлиларимиз қатори зукко шоиримиз Шухрат ҳам тутқун бўлганди. Унинг ҳақида газеталарда тухматлар ёзилиб турди, ёзувчилар қаторидан ўчиришди, ҳатто «Сибир қилиб юборилди» деган гапларни эшитиб

ачиндим. Чунки унинг айби йўқ экан, келиб чиқиши савдогар, уйидаги турмуши ўзбекона, ёзган шеърлари миллий руҳда, ўқийдиган китоблари орасида Қодирий, Чўлпон асарлари бор эмиш. Ана шулар уни айбсиз айбдор қилган эди!

Шухрат бўхтонларга ҳам, беш йиллик қамоқ азобига ҳам мардона чидаб, қаддини букмай, ижодини тўхтатмай, ҳаёт билан ҳамнафас эканини кўриб, ўшанда унга бўлган муҳаббатим ошганди. Ўшандан кейин Шухрат билан ҳамкорлик қила бошладик.

Ёзувчилар уюшмасининг Биринчи Май кўчасидаги биноси айвонида менинг «Чин муҳаббат» романининг қўлёзмаси муҳокама қилинди. Унда Шароф Рашидов раислик қилди, Ойбек, Шухрат, Парда Турсун, Маъруф Ҳаким, Туйғунлар сўзга чиқдилар. Ойбек ака билан Шухрат жуда яхши фикрлар айтдилар. Ойбек ака устоз сифатида маъқул гап айтган бўлса, Шухрат ҳарбий ҳаётнинг яхши билағони сифатида яхши гаплар айтди.

Замонанинг зайли билан «Гулистон» журналининг қайтадан тикланишида мен муҳаррир бўлиб қолдим-да, унда иштирок этишга Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ҳамда Шухратни таклиф қилдим. Улар жон деб ижодий ҳамкорлик қилдилар. Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим», Абдулла Ориповнинг «Коммунизм билан юзма-юз» асарлари қанчалик машҳур бўлиб журналхон эътиборини қозонган бўлса, Шухратнинг Абдулла Қаҳҳор ўлими тўғрисида ёзган одаси шунча шов-шувга сазовор бўлди. Аммо бу шов-шув шоир Шухратни оқибатда хаста қилиб қўйди. Шухрат тенгдошларига нисбатан ноҳақ камситилди.

Шоирнинг 50 йиллик юбилеи ана шундай шароитга тўғри келди. «Юбилей комиссиясини мана, мен бошқараман», дедим-да, шоирни водий шаҳар, қишлоқларига бошлаб бордим. Учрашувлар юқори савияда ўтди. Марказий матбуот орқа-олдига қараб

бўлса-да, шоир ҳақида мақолалар чиқарди, аммо водий газеталари зукко шоирни бўй-басти билан кўрсатиб, мақолалар босди.

Бутун умрини заҳматда, ижодий меҳнатда ўтказган ва меҳнатсиз туролмайдиган ижодкор Шухрат, касалхоналарда бетоб ётган пайтларида ҳам қўлидан қаламини туширмади. Хасталик туфайли тили зўрға айланаётган пайтларда ҳам лирик шеърларини куйлаб, янги-янги асарлар ёзди. Шоирнинг бевақт ўлимидан сал аввал Ҳамид Фулом билан уни кўргани борганимизда бемор адиб кўрпада ҳам ёзиб ётганини кўрдим. Шухрат умрининг охирида янги роман ёзаётганини билдирди.

Унинг гўзал сиймоси ҳамон кўзим олдида!

Зукко шоир Шухрат дўстларига садоқатли, оиласига содиқ, фарзандларига ниҳоятда меҳрибонлиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Ҳатто сочининг оқини олиб қолиб, қорасини фарзандларига берарди. Биз буни ҳар ишда, ҳар қадамда сезиб турардик. Оиласи ҳам уни ўн ҳисса меҳр-муҳаббат билан эъзозлаганининг гувоҳиман. Узоқ йиллар бетоб бўлиб ётган Шухратни ҳалоласи Турсунной янги куёвлардай оппоқ қилиб эъзозлаганидан ҳамма мамнун эди. Фарзандлари эса падари бузрукворини ҳеч нарсадан камситмай бошларига кўтариб ардоқлаганларидан ота рози кетганининг ҳам гувоҳимиз. Барака топишсин!

Шухрат орамиздан бевақт кетди, ёш, авжи ижодий кучга тўлган чоғида кетди. Унинг кўпгина ижодий режалари, умид-армонлари рўёбга чиқмай ичида кетди. Афсус. Аммо ўзидан яхши ном қолдирди. Унинг номи ўчмайди, фарзандлари идрокида, асарлари саҳифаларида, китобхонлари дилида ҳамиша яшайди. У жўшқин, лирик ижоди билан орамизда юрибди!

ОРЗУЛАРИ КЎП ЭДИ

Аллоҳ раҳматига олсин, Шухрат – Фуломжон Алимов билан бизнинг ёшимиз баравар десам бўлади.

Шухрат билан кўп соҳада бир-биримизга ўхшаш жойларимиз бор. Лоақал урушни олиб кўрайлик: унинг биринчи кунидан бошлаб охиригача икковимиз ҳам фронтда бўлганмиз. Ҳаттоки раҳматли вафот этиши олдидан ҳам шифохонада бирга даволангандик. Мен Москвада ишлаган пайтларимда, 1957 йилда Шухрат ва Абдулла Каҳҳор бизнинг уйда бўлишар ва биз учовлон Ватан, Ўзбекистон, адабиёт ҳақида суҳбатлашардик. Сурияга элчи бўлиб кетиб, араб дунёсида 9 йил юртимдан узоқда яшаганимда ҳар йили Тошкентга дам олиш ёки бошқа сабаблар билан келардим. Биз Шухрат билан албатта кўришардик, ўзининг, бошқа адибларнинг китобларини олиб қайтардим.

Бизлар фахрланишимиз мумкинки, ўзбек адиблари қобилиятли ижоди билан она Ватанимиз Ўзбекистоннинг адабиёти, маданияти, ҳамма соҳалари тараққий топишида чин юракдан қалам тебратган, меҳнат қилишган. Шундай ватанпарварларнинг биринчилари қаторида Фуломжон Шухрат туради. Унинг «Шинелли йиллар» романини ҳамма ўқиган. Мен ўзим урушнинг нималигини, фронт ҳаётини, ўлим билан юзма-юз туриш қандай таъсир этиши-

ни яхши биламан. Ана шу кунлардан роман ёзиб, етти ёшдан етмиш ёшгача ўқувчига манзур қила билди. Ҳатто бошқа миллатлар ҳам бу романни ўқиб, адибга ҳурмати ошди.

Шуҳрат иродали, кучли, эътиқоди мустаҳкам инсонлардан эди. Қирқинчи йилларнинг охирида йигирматача Ўзбекистоннинг кўзга кўринган адиблари қамоққа олинди, махфий суд қилиниб, узоқ муддатларга сургунга жўнатилган эди. Даҳшатли томони, ҳукм ҳам, сургун жойи ҳам махфий бўлган эди, ҳеч кимга айтилмаган эди. Ишларни ўрганиш вақтида шу нарсага амин бўлдимки, адиблар қандай турмада, камерада, сургунда азоб-уқубат чекмасин, биронта одам устидан бирон оғиз гап гапирмаган, ифво қилмаган. Шуҳрат билан бир пиёла чой устида соатлаб суҳбатлашганмиз бу ҳақда. Одамзоднинг иродаси кучли бўлса, инсоний бурчини бажаришга ҳамма вақт шай турар экан-да! Усмон Носирнинг ҳам бошига шундай кунлар тушган, афсуски, у Сибирда вафот этганди.

1956 йилнинг ўрталарида Ўзбекистон зиёлиларининг биринчи съездини ўтказдик. Унга турмадан озод бўлиб келганларнинг ҳаммасини делегат қилиб сайладик. Мен маъруза қилганимдан кейин Мақсуд Шайхзода илҳом билан гапирди. Уқубат кўрган адибларимизнинг яна бир умумий хусусиятлари шу эдики, уларнинг ҳаммаси ҳам бир неча кун уйда бўлиб, яна меҳнатга отланишди, ижодга шўнғишди. Уларнинг ўша йиллардаги ижоди Ватанимиз адабиёти тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Шуҳрат дўстликка бутунлай содиқ инсон эди, дўстларга муҳаббатли эди. Унинг дўстлари кўп эди. Ҳаммасининг ҳурматига сазовор эди.

Абдулла Қаҳҳор билан Шуҳрат ўртасида мустаҳкам алоқа бор эди. Энг истеъдодли, маҳсулдор адиб саналган Абдулла Қаҳҳор тил устаси сифа-

тида машхур эди. Қахҳор билан Шухратнинг дўстлиги чин дўстлик эди. Бир-бирига ҳавас қилгудек яқин эди. Икковининг ижод ҳақидаги, адабиёт ҳақидаги суҳбатларидан кўп марта баҳраманд бўлганман. Уларнинг аскияси, шўхлигига ҳавасим келарди.

1992 йилда шифохонага даволаниш учун ётдим. Мажруҳ бўлган оёғимни жарроҳлар қайта кўришди. Раҳматли Шухрат ҳам реанимацияда экан. Бироз соғайгач, мен ҳам, у ҳам араваларда юра бошладик. Икковимиз имкон қадар бирга бўлдик.

Шухратнинг юраги илҳомга, янги-янги мавзуларга тўла эди. Қанча-қанча ёзилажак асарлари режаси бор эди. Соғайсам, ёзаман, деб ният қиларди. Минг афсус, шундайин улуғ зот, эътиқоди чексиз, иродали инсон дунёдан кўз юмди. Ҳамма-ҳамма нияtlари ўзи билан бирга кетди... Хурсандлигим шундаки, унинг ишларини фарзандлари давом эттирмоқда. Ҳар гал эслаганимда: «Дўстим Шухрат, жойинг жаннатда бўлсин», — дейман.

ШУҲРАТНИНГ ШУҲРАТИ

Кўпинча шоирлар ўзларига тахаллус танлашади. Яхши ният билан, албатта. Кўпларига ярашгандан ярашади, узукка кўз солгандай. Гоҳо ижодига мос ва хос бўлиб қоладики, мухлислар ҳам ихлос кўйишади.

Бўлажак шоир Фуломжон ака ҳам яхши ният билан Шуҳрат деб тахаллус танлагани бежиз эмасди. Қаранг, ўша ўттизинчи йиллардаёқ яхши тахаллуснинг шарофати билан шуҳрат қозона бошлагани эсимда. Аслида, ҳазрат Навоий ҳам яхши исмининг фазилатларига кўп эътибор берганлар, шу боисдан бўлса керак, наво фарзанди бўлиб қолганлар нафосат оламида.

Шуҳрат ака наинки ўзига яхши тахаллус танлаган, ўз фарзандларини ҳам Фикрат, Хондамир, Бобур, Зебо каби муборак номлар билан шарафлаганларида хикмат борга ўхшайди.

Шуҳрат номини шеърда ўқий бошлаганлар ўша пайтдан бери ўз фарзандларига олий ният билан Шуҳрат исмини қўя бошлаганларини сезиб келаман.

Мен Шуҳрат ака билан қирқинчи йилларнинг ўрталарида, болалар газетасида ишлаган кезларимда танишганман. Ундан олдин эса, уруш тугаши олди-дан, институтда ҳарбий формадаги келишган йигитни Шуҳрат, деб кўрсатишган эди дўстларим.

Болалар газетасига тез-тез келиб турардилар, ҳар сафар келганларида янги-янги балладалар кел-

тирардилар. Баъзи пайтларда ўз машқларимни кўрсатардим ийманиброқ. Яхши маслаҳатлар бериш билан чекланиб қолмай, айрим жойларини зумда тузатиб кўярдилар.

Кейинчалик, Ёзувчилар уюшмасида, Абдулла Қаҳҳор уюшма раиси бўлганида Шуҳрат ака ҳам адабий маслаҳатчи эди, мен ҳам болалар адабиёти бўйича маслаҳатчи эдим, кейинчалик билсам, бу вазифага мени Шуҳрат ака тавсия қилган эканлар.

Ўшанда Шуҳрат ака олдига жуда кўп умидли ёшлар келарди, уларнинг ҳеч биридан ўз маслаҳатини аямасди. Айниқса, шоир Хайриддин Салоҳга ихлос қўйгандилар, натижада яхши шоир бўлиб етишганда увол кетди раҳматли, халқ ибораси билан айтганда, етай деганда «йиқилди»...

Шуҳрат акадаги мадад истаганларни қўллаб-қувватлаш фазилатларидан камина ҳам баҳраманд бўлгандим. Кўп йиллар «Шарқ юлдузи» журналида котиб бўлдилар. Мен олтмишинчи йиллар бошида болалар учун «Қовоқвой билан Чаноқвой» шеърӣй пьесани ёзгандим. Уни болалар театри сахнасида кўриб, журналга олиб келишимни тайинладилар, олиб бордим, одатда адабий ходим таҳрир қилиб, сўнг котибга топширилади. Қарасам, ҳалиги ходим пьесамни роса «бўябти». Мен рози бўлмай, қайтиб олиб кетмоқчилигимни эшитиб, ҳалиги ходимга ётиғи билан тушунтирдилар ва охир-оқибатда асар Шуҳрат ака кўмагида нашр этилди.

Кўпинча ижодий сафарларда бирга бўлардик. Одамнинг поклиги, меҳрибонлиги сафарда билинади, дейишади. Шуҳрат ака учрашувларда бошқаларни ўзидан юксак қўйишга одатлангандики, бу олийжаноблик кам учрайди.

Бир йили Наманганда Чортоқ шифохонасида шеърӣят кечаси бўлганди. Учрашув бошқарувчиси ҳар биримизни навбат билан таништира бошлади.

Шухрат акани таништириш асносида ажойиб тўлқин гуруллаш, одамлар орасида «Шухрат шуми?!» деган овозлар пайдо бўлдики, улар мўъжиза кўришгандай бўлишди ўшанда. Бу ҳолат шоир Шухратни чинакам эъзозлаш эди. У шеър ўқиди, одамлар жон қулоғи-ла тинглашди, одамлар тинглаб, англаб, маза қилишди, шоир шеър ўқиб... Шеърлари тингловчиларнинг дардини оларди гўё, завқ улашарди уларга.

Шоир Шухрат, устоз Миртемир таъбири билан айтганда, ижодий ҳаракатдаги шоирлардан бири эди. Унинг қиёфаси ҳам шоирона; ҳар шеърида янги гап айтардики, ҳавас қилгулик эди. Лирик шеърлар устаси, айниқса, қисқа шеърларни қуйиб қўярди. Ҳар шеърида қиссадан ҳисса — якун бўларди, албатта. Юракка тегадиган бир гап учун ёзарди, эшитганлар «яшавор» дерди. Бу даврлар Шухратнинг «Кавказ дафтари» шеърий туркуми машҳур ва манзур бўлганди китобхонлару ижод аҳлига. Пушкин ва Лермонтовлар ҳам Кавказни ёзишганди ўз даврларида. Бизнинг даврга келиб Шухрат ака ҳам Кавказ халқининг ўктамлигини, ўзига хослигини, бетакрор табиатини ўзбек ўқувчиларига намойиш этаолган шоирларимиздан бири бўлди.

Ул зот доимо самимий маслаҳатгўй бўлганлиги — фазилатига жило берарди. Қайси бир йили денг, севимли лирик хонанда Фахриддин Умаровнинг уч шоир — Шухрат, Ёнфин Мирзо ва камина шеърлари асосида концерти бўлганди. Ўшанда шеър ўқиларди, сўнг қўшиқ куйланарди. Навбат Шухрат акага келганда, — роса шеър ўқитишди, қўшиқдан ҳам кўпроқ манзур бўлганди шоир шеърлари! Ҳас-сос шоиримиз Ёнфин Мирзо ўзининг талай ғазалларидан ўқиди, одамлар қўшиққа ҳам, шеърга ҳам тўйгандай бўлишди. Ўшанда қайним Бахтиёрхон ҳам бор экан, — одамлар чарчаган, энди Пўлатхўжа

акам нима қилар эканлар? — деб ўйлабди. Чиндан ҳам мен офир ҳолатда эдим-да. Шунда Шухрат ака менга: — Пўлатхўжа, сен энди қизиқроқ, кулгили ва танқидий шеърларингдан ўқигин, — дедилар. Маслаҳатларини бажо қилгандим, тингловчиларда янгидан жонланиш пайдо бўлди-да, офир аҳволдан энгилгина қутулиб кетдим.

Шухрат ака бошқалар ютуғига ҳавас билан қарарди. Яна яхши фазилатларидан бири шулким, ҳамкасблари асарларини қолдирмай ўқирди, яхшиларини табрикларди.

Тақдир тақозоси билан, каминага ҳам «халқ ёзувчиси» унвони берилгани ҳақидаги фармонни эшитиб, ўша куни тонгда чопон кўтарган ҳолда ташриф буюрсалар бўладими? Бетобликларига қарамай келганларига ҳайратда қолдим. Ўшанда болаларча қувониб табриклаганлари ҳозиргидек кўз ўнгимда.

— Пўлатхўжа, бу сенинг ижодда тан олинганинг, — деб севингандан севинган эдилар.

Атоқли адиб, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат ака ўз ижоди, одамийлиги, самимийлиги билан шухрат қозонган Шухрат эдилар!

ЎТДАН ҲАМ, СУВДАН ҲАМ...

Элигинчи йилларнинг бошлари. Марказқўмнинг масъул ходимиман. Эндигина университетни тугатган эдим ўшанда. Ҳали тажрибам йўқ. Дастлабки кунлари иш сокинлик билан бошланаётгандек кўринди менга. Кўп ўтмасдан, бу ер — кўзга кўринган одамларнинг тақдири ҳал бўладиган жой эканини сеза бошладим. Менинг ишим илмий ва маърифий муассасалар билан боғлиқ эди. Бошқа бўлимлардаги ходимлар билан аста-секин таниша бордим. Улардан биринчиси — масъул ходима, ёзувчи Ойдин Собирова бўлди. Иккинчиси — шоир Туроб Тўла эди. Тез орада бир-бирларимизга ўрганиб, бемалол фикр алмашадиган бўлиб қолдик. Бир гал Ойдин опа олдига кирганимда, стол устида турган китобларга кўзим тушди. Ойдин она билан гаплашаётиб, беихтиёр уларни кўздан кечирдим. Шайхзода, Шухрат, Шукруллоларнинг китоблари бор эди. Ойдин опа ҳол-аҳвол сўрашарди-ю, кўзини мендан олмасди. «Чакки қўйибман-да, китобларни бу ҳолда», — деган маъно бор эди унинг қиёфасида. Мен Ойдин опанинг ҳолатини тушундим. Китоблардан нигоҳимни узиб, суҳбат мавзуини бошқа томонга бурдим. «Бу маконда ҳар нарса, ҳатто ҳар бир қоғознинг қаерда туришида маъно бор!» — ўйладим ўзимча ва тез гапимни тугатиб, хонадан чиқиб кетдим.

Бир неча кундан кейин қоши-кўзи номутаносиб жойлашган котиб ҳузурида бўлдим. Унинг чақиру-

ви муносабати билан, албатта! Қарангки, Ойдин опа столида турган китоблар унинг столида ҳам тахланиб турибди. Уларнинг ёнига Ойбекнинг «Навоий» романи ҳам қўшилган эди.

Котиб менинг кўз қарашимни пайқади шекилли:

— Сиз адабиётчисиз-а? — деди ўрнидан хиёл кўзғалиб. Негадир у қошларини чимириб, менга тикилди. Кейин дарров топшириққа ўтди:

— Сиз олий ўқув юртларида ижтимоий фанларнинг ўқитилиш сифатига жавобгарсиз. Қайси домла қандай нафас олади, бу саволга тайёр бўлишингиз керак! — У қайтиб китобларга назар ташлама-син дегандек:

— Боринг, ишингизни қилаверинг, эртадан бошлаб назоратни кучайтиринг, — деб буюрди.

Эшик томон йўналар эканман, котиб мени тўхтатди-да:

— Зойконинг олдига кирасиз, у сизга вазифани батафсил тушунтиради, — деб қўшиб қўйди.

Зойко у пайтларда Марказқўмда махфий ишлар билан шуғулланадиган махсус бўлимнинг бошлиғи эди.

Зойконинг олдига кирдим. У мени кутганини англадим. Олий ўқув юртларида ижтимоий фанлардан дарс берадиган домлаларнинг рўйхатини қўлимга бериб, буйруқ оҳангида:

— Зудлик билан мана буларнинг лекцияларини стенограмма қилдирасиз, — деди. Мен бир-икки ой шу иш билан банд бўлдим.

Махфий равишда лекциялар стенограмма қилинар, матнлар Зойконинг қўлига обкелиб топшириларди. Бу ҳол менга ўта сирли тадбир бўлиб кўринди.

Иш кўпайган сари қизиқ ҳолатларни кўрадиган бўлдим. Атрофдагилар — котибдан тортиб оддий ходимларгача асабийлашган ҳолатда эди. Тез-тез

ҳар хил йўсиндаги маълумотномалар талаб қилинарди. Ходимлар ҳам бир хонадан иккинчи хонага ўтадиган бўлса, «биров кўриб қолмасин» дегандек қадамларини тезлаштирадигандек, бир-бирлари билан паст товушда, шивирлашиб гаплашадигандек кўрина бошлади менга.

Кунларнинг бирида шундай воқеа рўй берди: тинимсиз иш. «У ҳақда маълумот ол», «бу ҳақда маълумот етказ», «фалончини топ», «фалончини чақир»... Кечга томон ҳамманинг асаби таранг тортилди. Иш тун соат иккиларда тугади. Бир маҳаллада яшайдиган шеригим билан кўчада, эшик олдида навбатчи машинани кутиб турибмиз. Ичкаридан ўша қоши-кўзи номутаносиб жойлашган котиб сўлгин ҳолда чиқиб келди. Биз билан хайрлашишга ё мадори етмади, ё хоҳламади. Эшик олдида уни кутиб турган машина томон ўгирилиб ҳам қарамади-да, тезликда кўчанинг чап томонидаги йўлкага бурилди. Назаримда, унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас, кўринса ҳам балки парво қилмасди. У йўлкада, машина эса паст тезликда у билан изма-из катта кўча бўйлаб борарди. Қоровул бошлиғи бу ҳолатдан хабардор бўлган шекилли, дарров иккита милиционерни котиб орқасидан жўнатди. Котиб олдинда, икки милиционер орқада йўлка бўйлаб, узоқлашдилар.

Биз, икки шерик бир-биримизга қарадик ва қарашларимиз маъносини сўзсиз тушунардик. Бизни олиб кетадиган навбатчи машина келгунча иккинчи котиб ҳам ичкаридан чиқди. У серрайган, ҳеч кимни, ҳеч нарсани пайқамаетган одам ҳолатида эди. Атрофга назар ташламас, қалтис йўлда кетаётган сингари фақат оёғи остига қарар, гўё шундан бошқа ҳеч нарса унинг кўзига кўринмас эди. Шу пайт уни кутаётган машинанинг ҳайдовчиси зийраклик қилди шекилли, дарров машина эши-

гини очиб, уни ўтиришга таклиф этди. Машина ўрнидан тез жилди-да, кўчага сингди. Энди тепада биринчи котибнинг ўзи қолди, холос. Шу орада бизга ҳам навбатчи машина келиб қолди, жўнадик. Машинанинг олдинги ўтиргичида гаражда миниб олган, биздан даражаси юқорироқ бир ходим бор эди. Унинг фамилияси — Сталь. Марказқўмдан атиги икки юз метр келадиган масофа — Хоразм кўчасида истиқомат қиларди у. Эшиги олдига борганда, одатдагидек, машинадан тушди-да, « туратуриглар» деди ва йигирма қадамлик ўз эшигигача чошиб борди. Эшигига калит солиб, «кетаберинг» маъносида бир қўлини кўтариб қўйди. Машина силжиди. Биз шеригим билан узоқ жойда турардик. Бироқ то турар жойимизга етиб боргунча жим эдик. На ундан садо чиқди, на меъдан. Бир-биримиз билан сўзсиз, лаҳзалик назар ташлашлар билан фикр олишардик.

Кунлар шундоқ ўтаверди. Бир неча ойдан кейин йиғилиш бўлди. Унинг чақирилиши ҳам сирли ва пинҳоний эди. Уни Марказқўм пленуми деб атадилар ўша пайтлари. Расмий равишда биз бу мажлисга қатнашишга ҳуқуқсиз эдик. Бироқ керак бўлиб қолармиз, маъносида шу атрофда ўралашиб юрардик. Кириб-чиқишга ҳуқуқли ходимлар эшикни очиб-ёпганда, нотикларнинг гаплари узук-юлуқ кулоққа чалинарди. Нотиклар тилидан баъзи олимлар ва ёзувчиларнинг номларини эшитиб қолардим. Булар ичида мазкур мақоланинг қаҳрамони — Шухрат ҳам бор эди.

Пленум тугади. Эрта-индинигаёқ унда кўтарилган гаплар катта шов-шувларга сабаб бўлди. Бу гапларнинг бир қисми матбуот саҳифаларида эълон ҳам қилинди. Зиёлилар орасида «фалончини олиб кетганмиш», «фалончи қамоққа олинибди» деган гаплар тарқалди. Шухрат ҳам шу сафда эди.

Пленумдан олдинги Марказқўм муҳитида кўзга ташланган асабият, баъзи ходимлар ҳадиксирашларининг сабаби маълум бўлди. Ўша пайтларда мен кузатган бу ҳолатлар республикани ларзага соладиган катта тўфоннинг белгилари экан...

Шоир Шухратнинг ижодини маълум даражада билсам ҳам, у билан шахсан таниш эмас эдим. Эллигинчи йилларнинг охирларида, «Шарқ юлдузи» журналининг муҳарририятида танишдим. У кўринишда хушбичим, бўйдор, оқпаранг, нигоҳи ўткир одам эди. Биринчи учрашувдаёқ ўзига тортадиган хислат бор эди унда. Муҳарририятта бориб қолганимда, у билан учрашмасдан, озгина суҳбат қурмасдан кета олмайдиган бўлдим. Суҳбат мавзусининг ҳам доираси кенг бўларди. Оддий ҳаёт ташвишларидан тортиб, катта ижод муаммоларигача! Ҳақиқат учун ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмайдиган одам бўлиб кўринарди у менга бу суҳбатларда. Ўзига ишонадиган, ўз кучини, қобилиятини билиб иш тутадиган, майда ифволарга учабермайдиган одам эканини англадим.

Эллигинчи-олтмишинчи йилларда бадий ижод, адабий жараён ҳақида қатор мақолалар эълон қилдим. Шухратнинг «Шинелли йиллар» романи босилиб чиққан эди ўша пайтлари. Масковдан келиб юз-хотир қилмасдан барчага баробар муносабат билдиришни мен ўз бурчим ҳисоблардим. Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўшчинор чироқлари» хусусида ҳам бадийят талабидан келиб чиқиб, танқидий фикрларни дадил билдирганим бор. Ойбек, Абдулла Қаҳҳорлар билан қай даражада яқин бўлмай, улар менга бирон марта эътироз билдиришмаган, норозилик изҳор қилмаганлар. Баъзи истеъдоди заиф ёзувчилар хусусида арзимаган танқидий муносабат билдирган чоғларимда дўқ-пўписалар эшитган

пайтларим кўп бўлган. Шухрат ҳам Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорлар сингари менинг танқидий фикримга нисбатан бирор марта норозилик билдирган эмас. Бардошли, ўз кучига ишонган, қадр-қимматини билган истеъодларга хос хислатдир бу!

Бугун ҳарбий мавзуда яратилган асарлар сафига бир назар ташласак, Шухратнинг «Шинелли йиллар»ни яратиб адабиётимиз тараққиётига катта ҳисса қўшганини англаймиз. Гап шундаки, тўрт йил давом этган иккинчи жаҳон урушида ўзбек халқи бир миллионга яқин жангчини қурбон берган. Халқимиз уруш орқасида туриб, моддий ва маънавий жиҳатдан кўп азият тортган. Шу маънода тўрт йил давомидаги офир воқеалар ҳанузгача адабиётимизда етарли даражада ўз аксини топа олгани йўқ. Бу ишда биринчи жиддий қадамни Шухрат қўйганлигини бугун алоҳида таъкидлаш зарур!

Танқидий фикр билдириш, бардош ўз йўлига. Пайти келганда Шухрат сафдошларига фидойилик кўрсата оладиган инсон эди.

Минг тўққиз юз етмиш биринчи йил. Мен докторлик диссертациямни ҳимоя қилаяпман. Мавзум — «Абдулла Қаҳҳор ижоди». Зал одам билан тўла. Марҳум Абдулла Қаҳҳор билан республика-миз раҳбари Шароф Рашидов ораларида совуқлик аломатлари тугамаган пайт эди. Бу икки улуф шахслар орасидаги асоссиз зиддиятдан манфаатдор одамлар бор эди бу вақтларда ҳам. Аслида, бу икки шахс бир-бирини эъзозлаган пайтлари ҳам бўлган. Диссертациянинг авторефератида Шароф Рашидовга нисбатан озгина танқидий фикр ҳам айтилган эди. «Диссертациянинг қисмати нима бўларкин?» Шу масала кўпчиликни қизиқтирар эди. Ҳатто Комил Яшин ҳимоя ташвишлари билан банд юрган-нимда рефератимда Рашидовга муносабат билдирилган ўша жумлани кўрсатиб, «сизга керакмиди

шу гап, усиз доктор бўлмасмидингиз ? Баъзи одамлар рефератингизни кўтариб, Марказқўм атрофида юришибди, каттага қабул сўраб», дегани ҳамон эсимда. Залнинг тўлалигини ҳам шу хавотирга боғлиқ, деб тушундим ўшанда.

Оппонентлар сўзларини тугатишди. Раис норасмий оппонентлардан муносабат кутиб, залга мурожаат қилди. Бир зум жимлик чўқди, «ҳеч ким қувватламаса-я?» деган ташвишли фикр хаёлимдан ўтди. Жимлик узоқ давом этмади. Раис Шухратга сўз берди. Мен беихтиёр залга назар ташладим. Шухрат секин ўрнидан турди-да, минбарга чиқди.

У аввал Абдулла Қаҳҳор ижоди, кейин диссертация ҳақида қисқа нутқ сўзлади. Унинг фикрлари аниқ, далилли ва қатъий эди! «Менимча», «ўйлашимча», «назаримда» деган шубҳага ўрин берадиган сўзларни ҳам ишлатмади. Зал жим бўлиб, унинг нутқини эшитди. У минбардан тушгач, ўзаро шивир-шивирлар қулоққа чалинди. Ким қандай фикрда эди, Худо билади.

Вақтлар ўтди. Кейинчалик ўшандаги хавотирлар ортиқча ваҳима экани маълум бўлди. Раҳбарият муносабати менга нисбатан ҳам, Шухратга нисбатан ҳам ўзгармади. Аксинча, орадан бир оз вақт ўтгач, Шароф Рашидов менга ўзининг ижобий муносабатда эканлигини билдирди. Мен бу ҳақда ўзимнинг бошқа асарларимда батафсилроқ тўхталганман.

Шухрат ҳақиқат учун ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмайдиган ижодкорлардан эди. Олтмишинчи йилларда «Олтин зангламас» номли романини ёзиб тугатди. Тугатди-ю, тегишли идораларнинг домига тушди. Кирмаган эшиги, учрашмаган одами ҳам қолмади...

Роман катта шов-шувларга сабаб бўлди. «Наҳотки, бу сирли муаммони очиқдан-очиқ баён қилиш

мумкин бўлса», деб ўйладилар баъзилар. Шухрат қисмати қай йўсинда борар экан, деювчилар ҳам бўлди. Бугун шу нарса аниқ бўляптики, «Олтин зангламас» романининг яратилиши фақат Шухратнинг эмас, балки китобхон, адабиёт, қолаверса, умумижодкорлар ютуғи экан!

Ҳа, Шухратга ўт ҳам, сув ҳам писанд эмас эди! Навбатдаги воқеа Абдулла Қаҳҳор қисмати билан боғлиқ бўлди.

Абдулла Қаҳҳор беморликдан нажот истаб, Москвага борди. Ҳаётдан кўз юмиб, у ёқдан келтирилди. Ўзбек зиёлилари учун мотам кунлари эди ўшанда. Шухрат Қаҳҳор қисматига тегишли кўп ташвишларни ўз зиммасига олди. Адиб вафотидан кейин «Устознинг охириги куни» деган мақола эълон қилди. Бу мақола ҳам катта шов-шувларга сабаб бўлди. Гап шунда эдики, Абдулла Қаҳҳор оғир касал ҳолда баъзи мансабдорларнинг найранглари туфайли кўп азият чеккан экан. Шухрат ўша вазиятларни тап тортмасдан, батафсил ошкор қилди. Бу ошкоралик ҳаммага ҳам ёқавермади.

Жасорат сифатида бу мақола «Олтин зангламас»нинг бамисоли давоми эди!

«Олтин зангламас» романи, «Устознинг охириги куни» мақоласи адибни китобхон олдида, қолаверса халқ олдида яна бир даража қандай кўтарган, унинг номини машҳур қилган бўлса, уни ёқтирмайдиган мансабдор тўраларнинг ғашини шундай уйғотди. Шу боисдан, йиллар давомида обрўли рўйхатлардан Шухратнинг номи ўчирилди, узоқ йиллар у мукофотлару рағбатлардан маҳрум бўлди.

Шухрат замонавий маданий ақидалар билан бир қаторда, миллий расм-русумларни, халқнинг маънавий эҳтиёжини қондирадиган урф-одатларни яхши биладиган, умуман, одамлар орасидаги муносабатни жойига қўйибиладиган инсон эди...

ФИДОЙИ

Шуҳрат аканинг ғазалларини жуда ҳам яхши кўраман. Эсимда, телевизор энди расм бўлаётган пайтлар эди. Бир оқшом Шуҳрат, Туроб Тўла ва бошқа шоирлар шеърхонлик қилишди. Раҳматли аёлим:

— Яхши шоир экан Шуҳрат. Шеърларини қаранг, худди жилғага ўхшайди. Бирон жойида қоқилмай эшитасиз? — дедилар.

Излаб, кўпгина шеърий китобларини топдим. Билдимки, Шуҳрат насрда қанчалик ёрқин бўлса, назмда ҳам шунчалар дилдор экан.

«Сенинг севгинг» номли китобига кирган «Сени севдим», «Қалбимни қайтар» шеърлари менга ниҳоятда ёқди, ниҳоятда мусиқабоп экан. Иккала қўшиқ одамларнинг севимли ашулаларига айланиб кетди. Концерт берадиган бўлсам, то шу қўшиқларни айтмагунимча қўйишмасди.

Бир куни Жалолхон Махсумовнинг — атоқли рентгенолог шифокор у киши — уйида бўлдик. Шуҳрат ака рафиқалари билан келдилар. Бир рус профессори ҳам бор экан. Дўхтур янги айвон қурган эканлар, ўша айвонда ўтирдик. Мен «Сени севдим» қўшиғини ижро этдим. Қувончимдан ўзимда йўқ эдим: қўшиқ барчага бирдек таъсир этган эди! Ҳатто рус профессори:

— Ё овозингиз ниҳоятда ўткир, ёки янги айвонда жуда жаранглаб чиқди. Бунақа овозни эшитмаган эдим, барака топинг! — деди.

— Яхши қўшиқ бўлибди, — деди Турсуной янга. Шухрат ака ўрнидан туриб менинг ёнимга келди. Бағриларига босиб:

— Яшанг, бошим осмонга етди, — дедилар.

Шу-шу икковимизнинг ижодий, инсоний муҳаббатимиз бошланди.

Шухрат аканинг уйларида, тўйларида жуда кўп марта бўлганман. Шу мўътабар хонадонда нонтуз еганман. Шеърларни сиёҳи қуримай эшитганман.

Шухрат ака ниҳоятда эътиборли инсон эдилар. Бир йиғин қиладиган бўлиб қолдим. Домлани ҳам айтдим. Шухрат ака миннатдор бўлдилар.

— Фахриддинжон, мен сафарга отланиб турибман, агар кетмасам, хонадонингизга энг биринчи бўлиб кириб бораман, — дедилар.

Шухрат акам сафарга кетдилар. Келолмадилар. Лекин тўй куни почтачи телеграмма олиб келдилар. Ўша борган ерларидан жўнатибдилар. Келолмаганларига узр сўраб, табриклаб, сўнгида «Сизни севган шоирингиз Шухрат!» деб имзо чекибдилар. Ана эътибор, ана муҳаббат! Ўша куни юрагим тўлибтошиб юрдим.

Инсон боши — сойнинг тоши, дейдилар. Не-не кунларни кўрмадик. Шухрат ака ҳам ана шундай кунлардан «бебахра» қолмадилар.

Шухрат ака беназир ижодкор эдилар. Мен у кишининг рубойларини Бобурга таққослайман. Ўша тиниқликни, ўша ўт-оловни Шухрат аканинг рубойларида кўраман. Шоирликларини, шеърлари таҳлилин — адабиётчиларга қўяйлик, ўзим гувоҳ бўлган воқеалардан сўзлайин.

Шухрат акам оналарининг 80 йиллигини ўтказдилар. Ўшанда чамаси олтмишинчи йилларнинг охирида мен ҳақимда гап-сўзлар тарқалиб, мени бир четга суриб қўйишганди. Ўша тантанада кўп со-

зандаю хонандалар йиғилганди. Даврани яна бир катта шоиримиз Туроб Тўла бошқарди. Туроб ака қўшиқ навбатини биринчи бўлиб менга бердилар. Мен туриб ҳурмат сақлаган ҳолда:

— Тўйда меҳмонлар бор, биринчи бўлиб ўшалар бошлаб беришса, кейин мен хизматда бўлсам, — дедим.

Фаттоҳхон ака даврага тушдилар. Тўйда ўша пайтдаги раҳбарлардан бири ҳам бор эди. Фаттоҳхон ака ўша кишининг сўзлари билан қўшиқ айтдилар.

Навбати билан мен ҳам она ҳақида бир жуфт қўшиқ айтдим. Жамоанинг талаби билан яна бир жуфт, кейин яна бир жуфт ижро этдим. Қўшиқлар сўнгида раҳбар мени ёнига чақирди.

— Сени жуда ҳурмат қиламан, — деди у киши, — сендаги истеъдодни, муҳаббатни, санъатни жуда қадрлайман, — деб беш-олти оғиз гапирди.

Шухрат ака эшитиб турган эканлар, қадаҳни кўтариб, яқин келдилар:

— Сўзларингиз ростми?

— Рост, мен икки хил гапирмайман, — деди раҳбар.

— Биз, сиз бу ҳофизни қисиб қўйгансиз, деб эшитдик-ку, — дедилар Шухрат ака.

— Менда ҳеч гап йўқ, — деди раҳбар қизишиб, — мен бу йигитни яхши кўраман. Доимо бағримда олиб юришга тайёрман.

Шухрат аканинг мардлиги, одамийлигига шу куни яна бир бор тан берганман. Эл ичида менинг номимни оқлаб олишга, обрўйимни кўтаришга интилишларини қаранг!

Шухрат ака ҳаётда ана шундай шижоат кўрсатди. Биров гул кўтариб бориб, сизга чоҳ қазиб келса, Шухрат ака жуда кўпларни яхши сўзи билан, шеъри билан тўғри йўлга солиб юборган.

Шухрат аканинг бир шеърлари бор:

Мен ўтиб кетаман, сен кейин қолиб,
Ҳақимда рост сўзни айтиб юр, шеърим.
Дўстимнинг бағрига бошингни олиб,
Рақибга тош қаҳрим отиб тур, шеърим.

«Мен Фахриддинни шунинг учун яхши кўраман-ки, у шоирнинг қалбини тушуниб қўшиқ қилиб айтадиган ҳофиз. Фазалнинг зеру забарини бузмайдиган ҳофиз», — деган эди шоири дилбандимиз. Менинг бахтим шундаки, Шухрат акадек фидойи инсонга замондош, ҳамнафас бўлдим. Менинг бахтим шундаки, Шухрат аканинг шеъри кириб борган хонадонга, овозим ҳам кириб боради. Шеърга, қўшиққа содиқ Шухрат аканинг руҳига ҳамиша таъзимдамиз.

ҲАЛОЛЛИК

Шуҳрат домла шеър ва дostonлари, драма ва романлари билан адабиётимизда ўзига хос овозга, ўзига хос тасвирга эга бўлган, маданиятимиз равнақига улкан улуш қўшган ижодқордир.

Талабалик чоғларимизда адибнинг романларини иштиёқ билан ўқирдик, ўзимизча мулоҳаза қилардик.

Адашмасам, «Шинелли йиллар» романи университетда муҳокама қилинаётганида мунаққид домлалардан бири асардаги бир лавҳага эътироз билдирди. Душман ҳужум қилган пайтда асар қаҳрамони, яъни жасур совет жангчиси хандаққа беркиниб олади. Қиёмат-қойим. Бомбалар ёрилган, миналар портлаган, қулоқ том битган... Даҳшат! Шунда асар қаҳрамони окоп бурчагида ётган бақага кўзи тушади. Бақанинг парвойи палак. Кўзини мўлтиратиб, бемалол ўтирибди. Роман персонажининг ўша бақага ҳаваси келади. Мунаққид, наҳотки одамнинг аллақандай қурбақага ҳаваси келса, деди. Шуҳрат ака, ўша вазиятга ўзингиз тушсангиз, уруш қанақа бўлишини билардингиз, деб жавоб қилди...

Бир қарашда оддий бу савол-жавоб эсимда қолгани бежиз эмас. Ўша пайтда ёзилган уруш ҳақидаги асарлар нуқул «қаҳрамонлик»дан иборат бўларди. Шонли совет жангчиси ҳеч нимадан кўрқмайди, ўқи

тугамайди, нукул душманни қираверади... Шухрат ака эса ўз асарида ўша замон қолипига сифмайди-ган ҳолатни акс эттирган. Уруш деган палакат иф-лос нарса эканини, урушда инсоннинг қадри бир махлуқчалик ҳам эмаслигини тасвирлаган. Балки муаллиф бу манзарани романга атайлаб эмас, ин-туитив равишда киритгандир. Чунки, Шухрат ака-нинг ўзи уруш даҳшатларини кўрган. Кавказ фрон-тида қон кечган. Балки, худди шу ҳолат унинг ўз бошидан ўтгандир. Буни ўлим билан юзма-юз кел-ган одамгина ҳис этади... Эҳтимол адиб уруш ҳақидаги ҳавойи тасвирлар ёлғонлигини билгани учун ҳам айна шу тасвирни китобига киритгандир...

Шухрат аканинг романлари халқ орасида кенг тарқалганини ўз кўзим билан кўрганман.

Бир йили олис қишлоққа бордик. Қўлимни ювиб чиқсам, хонадон соҳиби сочиқ тутди. Социқ қир-расига ипак билан «Олтин зангламас» деб ёзиб қўйилибди... Уйга кирсам, тоқчада Шухрат аканинг «Олтин зангламас» китоби турибди. Демак, китоб шу хонадон аъзоларида чуқур таассурот қолдир-ган...

Шухрат ака кўп йиллар «Шарқ Юлдузи» жур-налида масъул котиб бўлиб ишлади. (Афсуски, мен у киши билан бирга ишлай олган эмасман. Бироқ ўз машқларимни энг мўътабар журналга олиб бор-ганимда Шухрат ака билан кўп кўришганман. Сух-батыда бўлганман). Домла қаддини фоз тутиб юра-диган, салобатли, сочлари оппоқ, юзи нурли одам эди. Ҳар гапини кесиби-кесиби, қатъият билан ай-тар, баъзан ноҳақликни кўрса, тутақиб кетар, ҳеч кимни аямасдан, ўзбекча айтганда, «тўнни ечиб ташлаб», жангга кириб кетар эди. Бунинг ҳам ўз сабаби бор. Шухрат ака урушда қон кечди, инсон боласи чидаши қийин бўлган азобларни кўрди, Со-вет юрти учун жонини фидо қилди ва эвазига... эл-

лигинчи йилларда «сиёсий душман» сифатида Сталин ГУЛАГига тиқилди! Инсон учун, айниқса, қалби нозик ижодкор учун бундан ортиқ адолатсизлик бўлиши мумкинми?

Адиб шунда ҳам дод демади. Ёлгон-яшиқ шиорлар эмас, инсон қисматини ҳалол тасвирловчи асарлар ёзиш кераклигини ҳис этди ва шундай китоблар ёзди... Катта-кичик йиғинларда майда гаплар ўртага солинса, бор овоз билан ҳақиқатни ҳимоя қилишга уринди...

Домланинг яна бир фазилати бор эди. Ўзгаларнинг ютуғидан чин дилдан қувона олар эди...

Эсимда, «Дунёнинг ишлари» китоби чиққан кезлар эди. Шухрат акадан хат келди. Аввалига ҳайрон бўлдим. Домла азда-базда хат ёзиб ўтириши шартми, мени хузурига чақириб ёки телефон қилиб гапини айтса ҳам бўларди-ку, деб ўйладим. Қарасам, хат олисдаги бир ижод уйидан келган экан. Домла дам олиб ётган жойида китобни ўқибди. Асар маъқул бўпти... Хатдаги айрим гаплар менга қанот бергандек бўлди. «Укам, деб ёзибди домла, оналар ҳақида ёзиш осон ва... жуда қийин! Бу эски ва абадий мавзу! Сен шу мавзунинг янги қиррасини топибсан. Оддий ўзбек аёлини дунё миқёсига олиб чиқибсан! Кўз тегмасин! Оналар руҳи сенга мададкор бўлсин!» Бундан чиқди, Шухрат ака Тошкентга келишга сабри чидамай, ўша ёқдан хат ёзган, қувончимга шерик бўлган... Ростини айтсам, бундай бағрикенглик ҳаммагаям насиб этилган эмас...

Домланинг яна бир «соф Тошкентча» одати бор эди. Яхши кўрган шогирдларини «сан» деб гапирарди. Башарти менга «сиз» деб мурожаат қилса, бирон сабаб билан у кишини ранжитиб қўймадим-микан, деб, ташвишга тушиб қолардим. (Оқсоқоллар орасида ўзини яқин олганидан ёки, шунчаки

ёши улуғлигини писанда қилиш учун «сен»лайдиганлар, ҳатто дуч келиб қолганида «яхши юрибсанми, болабсан, зўр асар ёзибсан», деб елкамга қоқадиган, икки қадам нарига бориб, ғийбат қилдиганлари ҳам учраб туради. Устозларимдан икки кишининг «сан» деб мурожаат қилиши менга ғоят табиий туюлади. Бири Шухрат домла, бири — Саид Аҳмад эди.)

Бир сўз билан айтганда, Шухрат домла ҳалол одам эди. Ижодда ҳам, ҳаётда ҳам! Адабиётимизнинг чинорларидан бири Абдулла Қаҳҳор умрининг сўнгги нафасида айнан Шухрат акага васият қилгани бежиз эмас. У пайтлар мураккаб замон эди. Шухрат домла ўз устози Абдулла Қаҳҳорнинг сўнгги сўзларини қандай эшитган бўлса, айнан шу тарзда матбуотда эълон қилди ва эвазига анча маломатларга қолди... Начора, истеъдодли одам Шахс бўлади. Шахс эса қаторга туриб, «бир шеренга»да юролмайди!

Шоир, адиб, драматург Шухрат замон азобларидан йиқилиб, тўшакка ёпишиб қолган чоғида ҳам титроқ қўллари билан ҳақиқат олдида титрамайдиган асарлар ёзди. Ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ўз номини қолдирди... Бу ном узоқ йиллар яшайди, деб умид қиламан...

ШУҲРАТ АКАНИНГ ЖИЯНИ

Адабиётга жуда масъулият билан қараганим ту-
файлими, ёки бошқа бир сабабданми, хуллас, ёз-
ганларимдан бирор-бир сатрни талабалик йилла-
римда чоп этирмаганман. Чоп этириш нари тур-
син, ҳатто муҳарририятларнинг эшигидан ҳам
ҳатлаб ўтмаганман. Адабиёт дунёси мен учун шун-
дай бир сирли, юксак хилқат бўлиб кўринганки,
унга дабдурустан кириб бориш учун ўзимда куч
тополмаганман.

Бу орада талабалик якун топиб, армияга ҳам ке-
тиб қолдим...

Армияда бирор йил хизмат қилиб таътилга кел-
сам, курсдош дўстларим мен эшигини очиб кирол-
маганим муҳарририятларда аллақачон ишга кириб,
ўша замон таъбири билан айтганда, жавлон уриб
юришибди. Бош дўстим Эркин Аъзам радионинг
Адабиёт редакциясида хизмат қилаётган экан. Бир-
икки кун Эркинбойнинг муҳарририятга келиб-ке-
тиб турадиган казо-казо адиблар ҳақидаги суҳбат-
ларини оғзим очилиб, тинглаб юрдим. Айниқса,
шеърларимни эфирга берганларини (албатта, Эр-
киннинг ташаббуси билан!) эшитиб, жуда қувон-
дим ва радиоқуттиларга кўзим тушганда, меҳр би-
лан қараб қўядиган бўлдим. Ниҳоят...

... Мана, ниҳоят Эркинбойнинг идораси коридо-
рида турибман. Эркинбой дўстликда қаҳрамонлик

намуналарини кўрсатиб роса мақтаган, шекилли, барча мен билан яқин танишлардай кулиб кўришмоқда. О, қандай одамлар! Бири биридан номи улўф! Шеърларини ёд биладиганим Омон Мухтор, Шукур Холмирзаев, «нозик шоир» деб таништирган Турсун Иброҳимов, ўзбек фантастикасига асос соламан деб, белини қирқ жойидан боғлаган Тоҳир Малик... Ҳаммаси менга яхши муомила қилади. Ўзига тенг кўриб гаплашади. Мен беҳад хурсандман. Эркин тавсияси билан, кўпчилик бир-икки шеъримни ўқиган экан. Мақташди. Бошим осмонда.

Эркин Аъзамнинг қизиқ феъли бор. Ўзига хуш келган одамни ёнидан қўймай олиб юради. Ўша пайтлар Эркинбойнинг дўстлиқда ошиб-тошиб кетган пайтлари эмасми, етаклаб ишхонасига олиб боргани олиб борган. Кимнинг қўли ишдан бўшаса, вақтини ўтказиш учун бўлса керак, мен билан суҳбат қилади.

Бир кун муҳарририятда алақандай ортиқчароқ жонланишни сездим. Шеърини билан шуғулланганим Абдулхай Носиров шошиб у ёқ-бу ёққа юра бошлади.

— Шухрат ака келяптилар, — деб тушунтирди Омон ака.

Мен бундай катта ёзувчини муҳарририятга шундайгина бемалол кириб келишини тасаввур қилолмай, бироз каловланиб қолдим. Китобларини суйиб ўқиганим Шухрат ака! Ичимга ҳаяжон кирганини ҳис қилдим.

Омон Мухторнинг бировга яхшилик қилгиси келиб турадиган одати бор экан. (Бу одати ҳали ҳануз қолмаган).

— Дўстим, шеърларингизни Шухрат акага кўрсатсак-чи, — деб қолди у киши.

Баттар ҳаяжонланиб кетдим. Эркинга қарадим.

— Яхши бўлади, — деди Эркин менинг ўрнимга масалани осонгина ечиб.

Қачонлардир юзма-юз келишдан чўчиб ва шу сабабдан билиб-билмай, учрашмоқни орқага чўзиб юрганим Катта адабиёт имтиҳони жуда яқин келганини бирдан ҳис қилдим. Мана, ҳозир Шуҳрат ака қиёфасида Адабиёт кириб келади-да, тақдиримни бир пасда ҳал қилади...

— Шуҳрат ака ажойиб одам, — аҳволимни сезибми Омон ака далда бера бошлади. — Ёшларни яхши кўради. Дидлари бор. Кимга «оқ йўл» тилаган бўлса, адабиётда ўз ўрнини топиб кетган. Сизнинг шеърларингизни ҳам бир ўқиб кўрсинлар. Ажаб эмаски...

Гап Шуҳрат аканинг кўнгли кенглиги, ёшларга меҳрибонлиги, яхши-ёмон кунларда бировга мадак-корлиги каби фазилатларга кўчди. Негадир ҳаяжонланиб, қувониб адибнинг «яхшилигини» менга тунтирига кетишди. Шуҳрат ака фалончининг тўйига бош бўлган, фалончига совчилик қилган, пистончининг шеърларини бостирган, яна бировнинг юбилей базмини бошқарган... Одамлар негадир ҳаётларидаги энг масъул дамларини Шуҳрат акага топширишгандай туюлди менга...

Адабиёт давраси жуда қаттиққўл бўлади. Ҳеч кимни аямайди. Ҳеч кимга шафқат қилмайди. Унга бировни зўрлаб ёмон кўрдириш мумкин эмас. Ўзи ҳам бировга ёлғондан муҳаббат изҳор этмайди.

Ҳеч қачон, ҳеч нарсани унутмайди.

Айниқса, ёш ёзувчилар юзга чопарроқ бўлади.

Радио Адабиёт муҳарририяти коридорини тўлдириб турган ёш ёзувчиларнинг Шуҳрат акани бу мақомда тан олишлари жуда фавқулодда ҳодиса эканлигини мен кейин ҳис қилдим.

Камдан кам ёзувчини эъзозлайдиган Шукур Холмирзаев Шухрат аканинг юқорида айтилган фазилатлари ҳақида гап кетганда:

— Шухрат ака оқсоқол одам, — дерди ҳурмат билан. — Абдулла Қаҳҳорнинг олтмиш йиллик тўйларига ҳам бош-қош бўлганлар...

Абдулла Қаҳҳорнинг ишончига сазовор бўлиш ўша пайтдаги ёш адиблар наздида алоҳида бир тозаликнинг: адабиёт ва эзгулик учун ўзгача жонкуярликнинг тимсоли эди. Назаримда, Шукур ака буни тушунганидан ва бошқалар ҳам англаб етиши кераклигини жуда хоҳлаганидан юқоридаги гапни хотирамда қолиш даражасида таъкидлаган бўлсалар керак.

Ҳа, Шукур ака Абдулла Қаҳҳорнинг олтмиш ёшга тўлганлари муносабати билан берилган базмдан сўнг, Фарғона водийсига отланишганини ва тўйбоши Шухрат ака мўл-кўл закускага қўшиб, «йўлда зерикмай кетасизлар» деб бериб юборгани уч-тўрт шишани ҳам айтишни зинҳор-базинҳор унутмас эди.

... Бу орада Эркин ўзига хос ортиқча саришталик билан, ҳафсалани ўрнига қўйиб, шеърларимни янги картон папкага жойлади. Бундай муҳим ишни менга ишонмагани туфайли, папканинг бетига исму шарифимни ҳам ўз қўли билан ёзиб қўйди.

Шухрат акани кутиб олгани коридорга чиқдик.

— Ана, келдилар!..

Мен «ялт» этиб қарадим. Зинадан ғайрату шижоатли юришда Шухрат ака чиқиб келяптилар. Юзу кўзлари тўла табассум. Бу табассумдан тегралари ёришиб келаётгандай. Бирдан у кишидан таралган ёруғлик менга ҳам ўтганини сездим-да, лаҳзада енгил тортдим.

— Радиочиларни соғинтириб қўймайин деб келяпман, — Шухрат ака ярашиқли шўх кулиб, ҳамма билан қуюқ кўриша бошлади.

Менга ҳам қўл чўздилар.

Омон ака пайсалга солмасдан, реклама-таништирув маросимини бошлаб юбордилар:

— Бу укамиз Эркинжоннинг дўсти...

Омон ака Германияда ҳарбий хизматни ўтаётганимни, офицер эканимни, шеърлар ёзишимни, Бойсунда туғилганимни... — яна бир қанча мақтовли ахборотларни айтиб, Шухрат акага мени таништирдилар.

— Шукурнинг Бойсуниданми? — дедилар қувноқ кайфиятда у киши, — Бойсундан бўлса дуруст...

Мен ичимда Бойсунга раҳматлар айтиб турибман денг.

— Офицер!..

У киши негадир мени ўзларига яқин олиб, елкамга қўл ташлаганча, ним кучоқлаб қўйдилар. Мен дарҳол тушундим. Шухрат ака офицер бўлганлар. Уруш йилларида капитан унвонида жанг қилганлар. Демак, ўртамизда қандайдир бир тақдирдошлик бор...

У пайтлар ёзувчиларнинг урушда иштироки ҳақида гап кетганда, Шухрат ака алоҳида тилга олинар эди. Айтишларича, Шухрат ака душман билан юзма-юз жанг қилган камчил ёзувчилардан экан. Унвони ҳам ҳамманикидан баланд — капитан. Фронгда капитан унвонига эришиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Ҳарбийлар дангал бўлади. Бир пасда одамнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб қўйишади, назаримда, Шухрат аканинг сара одамлиги уруш пайтида ҳам билинган.

... Омон ака ўз ўрнида асосий мақсадга кўчди.

— Шу укамизнинг шеърларини радиодан бердик. Бизга маъқул бўлди, Шухрат ака... Сиз ҳам ўқиб берасизми, деб...

Шухрат ака бирдан жиддий тортди.

— Шеърлар қани, — деди у киши, — шеърлар қани?..

Эркин дарҳол папкани у кишининг қўлига тутқазди.

Шухрат ака папканинг бетига кўз югуртирди.

Нафасим ичимга тушиб, қараб турибман. Негадир дунёга сукунат чўккандай. Ҳатто папка бетига ёзилган исмида ҳам қандайдир даҳшатли хатолар бордай туюлди менга. Терлаб кетдим.

— Шеърлари яхши ... — деди Омон ака менга қараб олиб.

— Яхши бўлса, бахти-да, — деди ҳамон папкандан кўз узмасдан Шухрат ака. Сўнг менга кўз ташлади. У кишининг кўзларига энди аллатовур ғусса соя ташлаган эди.

— Усмон... — деди у киши ўйланиб, — Усмон Носир эсимга тушиб кетди... Олов йигит эди.

Суҳбат бошланиб кетди.

Шухрат аканинг гурунглари!

У кишининг ўтмиш ҳақидаги ҳар бир гурунги жуда жонли, ҳаммани ўзига тортадиган қизиқарли бир ҳикоя эди. Кейинчалик устозимнинг бундай суҳбатларини кўп тинглар эканман, ўша пайтда Москва телевидениесидан адабиёт ҳақида суҳбатлар олиб борадиган Андрониковга қиёс қилардим. Йўқ, Шухрат ака московлик адабиётчига ўхшаб, бировларнинг гапиришига тақлид қилмас, бироқ бир замонлар кечган воқеаларни айрича бир завқ билан ҳикоя қилар эдиларки, эшитган одам баайни китоб ўқиётган каби лаззат олар эди.

У киши миллатчиликда айбланиб, қамалиб чиққан бўлсалар ҳам, чўчишни билмасдилар. Ўша пайтда ҳамма ҳам кўпчиликнинг орасида, масалан, Чўлпон ҳақида баралла гапиравермасди. Аммо Шухрат ака ҳеч нарса билмагандай, зўриқмасдан,

атрофга алангламай, овозини пайсайтирмасдан — шоир ҳақида бемалол тўлиб-тошиб сўзларди...

Мана, ҳозир ҳам Усмон Носир ҳақида шавқ билан гапирар эканлар, у киши истеъдодли одамларни ва чин адабиётни нақадар ёниб севишларини ҳис қилдим. Шухрат аканинг бу фазилати баъзан бошига оғир савдолар солганини ҳам биламиз...

Шухрат ака суҳбатга яқун ясаб, шеърларим солинган папкани қўлтиқлаб олдилар.

— Уйга бориб ўқийман, офицер, — дедилар ва менинг ичимдан нималар ўтаётганини сезгандай қўшиб қўйдилар: — Отинг яхши экан! Усмонлар ёмон ёзмаса керак, а?

Шухрат ака биз билан хайрлашиб, безовталанганча соатига қараётган Абдулҳай билан овоз ёзиш студиясига чиқиб кетдилар. Ҳамма негадир кўтаринки руҳда «яхши иш бўлганини» менга уқтира бошлади. Мен ҳам ҳозир ҳаётимда бурилиш нуқтаси бўлганини қандайдир бир тарзда ҳис қилиб турардим...

Орадан кўп ўтмай хизматни давом эттиргани жўнаб кетдим. Ўша ерда шеърларим Шухрат акага маъқул келганини эшитдим. Орадан олти ойча ўтиб, «Шарқ юлдузи» журналининг бир варағи солинган конверт олдим. Унда биттагина шеърим босилган, тепасида ҳатто суратим ҳам бор. «Мен сени ҳеч кимга бермайман» — бу шеър Шухрат аканинг саъй-ҳаракати билан республика матбуотида чоп этилган биринчи шеъримдир. Ҳозир у қўшиқ қилиб ҳам айтилади...

Армиядан келгач, «Шарқ юлдузи»га кирдим. Журналдагилар Шухрат ака менга ким бўлишини суриштириб қолишди.

— Шухрат акани жияни экансиз... — деди талмовсираб Шукур Қурбон.

Эндигина дорилфунунни тугатиб. журналнинг шеърият бўлимида ишлаётган бу тенгдошим билан бир пасда тил топишдик.

— Шеърларингизни Шуҳрат ака олиб келганди. Биз анча шеър тайёрлаган эдик. — Муҳарририят сирларини оча бошларкан, Шукур бош муҳаррир ўтирадиган хонага имо қилди: — Ўтказмади... Шуҳрат ака келиб, жанжал кўтардилар! Шунақаям аччиғи чиқди!

Шуҳрат акага жиян эмаслигимни айтдим. Шукур жияни эмас одам учун Шуҳрат аканинг бу қадар жон куйдиришини анчагача тушунмай турди.

— Камтарлик қилманг, дўстим! Шундай одамнинг жияни бўлганингиз билан фахрланмайсизми?... Мана, бизнинг ҳеч кимимиз йўқ...

Шукурни ишонтиришим учун анча уринишга тўғри келди. Барибир у анча пайтгача, Шуҳрат аканинг жияни эмаслигимга ишонмай юрди.

Армиядан келиб Шуҳрат ака билан учрашганим ҳам эсимда.

У киши мени худди ўғилларидай бағирларига босиб кўришди.

Шу ўринда кўришиш ҳақида икки оғиз гап.

Мен ўзимга одамларнинг муносабатлари даражасини кўринишларидан сезаман. Кўриша туриб, фаҳмлайман: Бу одам сени ҳурмат қилади; буниси, ҳа, энди шунчаки елка уриштирди — у мени хасча ҳам кўрмайди; бу одам минг яширишга уринмасин, мени отгани ўқи йўқ; буниси яхши кўради, кўрганидан хурсанд; буниси — соғинган...

Шуҳрат ака мени чиндан бағрига босиб, меҳрлари тўкилиб кўришди.

Мен миннатдорчилик билдирдим.

Шуҳрат ака муҳаррирлардан ранжиб гапирдилар.

— Бўлимдагилар беш-ўн шеърингни танлаб олишган эди, анаву, — у киши ўша пайтдаги бош муҳаррирнинг номини тилга олдилар, — ўтказмади. Зўрға битта шеърингни олиб қолдик...

Сездим, менга айтишни лозим кўрмаганлари тортишувлар эсларига тушиб бўлса керак, у киши чиндан ҳам хафа бўлди. Эҳтимол, ҳар қандай истеъдодни ўта ёмон кўргувчи Бош муҳаррирнинг ёзувчиларга, адабий жараёнга, қолаверса, бутун Адабиётга қилган ёвузликлари Шухрат аканинг эсларига тушиб кетган бўлса ажаб эмас! Чунки ўша пайтда ёзувчиликни қойилмақом тарзда имитация қилган, аслида ёзишга умуман алоқаси йўқ бир гуруҳ кимсалар адабиёт майдонида жавлон урардилар. Қўш-қўш унвону нишонларни қўлга киргазган бу Хлестаковларнинг қўли шу қадар узун эдики, улар адабиётда истаган нарсаларни амалга оширишга кучлари етар эди. Уларнинг жипс давраси хоҳласа бир тийинга қиммат асарни мумтоз деб эълон қилар, хоҳласа бадий юксак китобни ер билан яксон қилар эди.

Шухрат аканинг кўнгиллари ёришишини жуда истайман.

— Хайрият, битта бўлса ҳам шеъримни босибди-ку, — дейман гапни ҳазилга буриб. — Сурагимни ўзини беришса нима бўларди...

Шухрат ака яйраб кулади.

Энди қайси муҳарририятга бормайин, мени Шухрат аканинг одами сифатида қарши оладиган бўлишди. Шеърларим эса, «Меҳнат ва турмуш» деган журналда Шухрат аканинг сўзбоши билан икки бет бўлиб эълон қилинди. У киши каминани ҳаддан ташқари мақтаб, келажагимга умид билдирган эдилар. У пайт газета-журналларнинг сони кам, аммо адади жуда катта — юз минглаб нусхада чоп

этилар эди. Албатта, менинг шеъримга ҳам биров-яримнинг кўзи тушди. Биров мақтади, биров камчиликларини айтди. Аммо менга бу ҳақда сўз очганларнинг ҳаммаси Шухрат акани дуо қилдилар. Шухрат акадай яхши инсонга дуч келганимдан ҳамма хурсанддай эди.

У кишининг меҳрибонликлари ва жонкуярликлари туфайли мени дафъатан адабиёт аҳли танийдиган бўлди.

Шухрат ака олтмишга тўлганларида на бир нишонга, на бир унвонга лозим топилди. У киши намойишкорона, алақандай беҳаё кўриб-кўрмасликда четлаб ўтилди.

Нега?

Чунки «катта»нинг ва хушомадгўй шотирларнинг назарида унинг гуноҳи катта эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг олтмиш йиллик таваллудидаги машҳур нутқидан кейин, унинг теварагида гараз тумани қуюқлашди. Бунинг устига, бу кучли ва иродали одам умри поёнига етаётганини ҳам сезиб турар эди. Адиб ўзига эргашиб юрганларга синчиклаб қарай бошлади. Баъзи бир шогирдларига ундан энди олисроқ юришни маслаҳат берди. Бировлар мўрт келади, синиб-нетиб қолса... Бу босиқ одам ёнидагиларнинг нимага қурби етишини рентген аппаратидай кўриб турар эди.

Бу орада Московдаги касалхонага бориб қолган адиб, умридан санокли дамлар қолганини ҳис этиб турар; энди Ўзбекистондан олисда қолиб кетадиган жасадига эгалик қилувчи, сўнгги васиятларини хиёнат этмай амалга оширадиган одамни топиши лозим эди. «Катта»нинг унга муносабати аниқ бўлган-

дан кейин, бундай одамни топишнинг ўзи ҳам маҳол. Ўлиб кетганидан сўнг, ортидан Қаҳҳорни кўман деб жабр кўрганидан нолиб юрса, жуда ноқулай иш бўлади-да!

Шундай кенг ўзбекнинг дунёсида мард дегани баъзан анқонинг уруғи бўлиб қолади.

Аммо Абдулла Қаҳҳор ўйлаб-ўйлаб, бу мардни топди.

Бу мард — биров учун жон куйдиришни қойилмақом қилиб бажарадиган Шуҳрат ака эди.

Шуҳрат ака зудлик билан чақирилди.

Қаҳҳор ўлим билан тирашиб, шогирди келишини кутди.

Шуҳрат ака келганидан сўнг, Қаҳҳор палатадан ҳаммани чиқариб юборди. Васиятларини айтди. Вафотидан сўнг, уdda қилолмаган ишларининг ҳаммасини шогирдига топширди. Ўзини ҳам топширди. Розилашдилар...

Шуҳрат ака!

Ҳалол, бир сўз, садоқатли Шуҳрат ака! У устознинг айтганларини зиёда қилиб бажарди. «Менга гап-пап тегиб қолмасмикин?» — деб атрофга аланглаб қарагани йўқ. «Эртага нима бўлади?» — деб ҳам ўйламади. Устознинг васиятларини айтганидан ҳам зиёда қилиб ўринлатишга ҳаракат қилди. Ахир, марҳумнинг васияти турганда, ўзини ўйлаб ўтириш...

Албатта, Шуҳрат ака ўзини ўйлаб ўтирмади.

Сўнг устозининг Москвадаги касалхонада кечирган сўнгги дамлари ҳақида мақола ҳам ёзди.

«Тепа»нинг кўнгли ундан тамом қолди.

Мустамлака Ўзбекистонда ёзилмаган яна бир қоида бор эди. Адибларнинг таваллуд тўйлари қаерда ўтказилишига жуда катта аҳамият берилар эди. Сен Шўрога жуда катта хизмат қилгансан, демак,

олтмиш йиллигини Навоий театрида ўтказасан! Сен ҳам анча ҳаракат қилдинг, хўш... Майли, «Ҳамза»да байрам қила қол! Сен ҳам ёмонмассан. тўйингни «Баҳорда» ўтказ!... Қолганлар? Ҳа, энди Ёзувчилар уюшмасининг мажлисхонаси ҳам бўлаверади...

Бу обрўнинг мақоми – «тепа»нинг ҳар бир ишорасига қай даражада «лаббай» деб қўл қовуштириш билан чамбарчас боғлиқ эди.

Шухрат ака бенажот аҳволда қолди.

«Катта»нинг душмани – Абдулла Қаҳҳорнинг ўлик-тиригини эъзозлайдиган одам бу мақомлардан умуман ташқарида эди. Аммо ўтказмаслик ҳам ноқулай, ҳар ҳолда ёзувчи. Одамлар орасида висир-висир бошланади...

Нима қилиш керак?

Йўли топилди... «Муқимий»га бора қолсин!.. Унга ўша жой ҳам бўлаверади! Аммо кўп елиб-югураверманглар!..

Кўп елиб-югурилмади. Ёзувчилар уюшмасининг узун қўли бирдан калта бўлиб қолди. «Тева»нинг ҳурматига сазовор адибларнинг оғир юкини эшакдай инқилаб кўтарадиган ташкилот, кутилмаганда бели сингандай ётиб олди. Ҳатто таклифномаларни тарқатиш ҳам Шухрат аканинг ўзига қолди. Айтиб ўтганимиздай, на бир нишон, на унвон...

Шухрат ака атрофларидаги бу ишларга парво қилмагандай ўтиб кетдилар. Бировга сир берганлари йўқ. Нолимадилар ҳам. Бошга тушганни мардонавор қабул қилдилар. Ахир, бундан ҳам ёмон кунлар бўлган... Юзларини кулгу тўлдириб, қаерда бўлсалар атрофларини ёриштириб юрдилар... Ҳамон ўша жўмардлик. Бировга яхшилик қилишга интилиш...

Шукур Холмирзаевнинг бир тўхтама келишда сал кечикадиган одатлари бор эди. Аммо бирор

қарорга келгандан кейин, Тўйчи Эрайигитовга ўхшаб кетар — йўлбарс изидан, йигит сўзидан қайтмайдиган мақомга кўтарилар эдилар.

Бир кун тушлиқда у киши билан учрашиб қолдим.

— Булунғурда тўй бор, — деб қолди Шукур ака. — Икковимиз бориб келсак бўларди, отам... Аммо иш кўп! Борсак, қолиб кетамиз!.. Ишдан узилиб қоламан!..

Шукур ака «иш» деганда, ёзишни кўзда турар эди.

Мен у кишининг ичида кураш кетаётганини, ҳали «борайми-бормайми» деб иккиланиб турганини сездим. Ҳушёрлик намуналарини кўрсатиб, ёзувчи учун вақт ғаниматлигидан, Булунғурнинг олислигидан, бир бошланган иш узилиб қолса, шу билан қолиб кетишидан ва яна қанча кечиб бўлмайдиган вазлардан гапира бошладим. Ахир, ака билан саёҳатга чиқишининг ўзига хос қийинчиликлари бошимдан ўтган...

Иш вақти поёнига етай деб қолган пайтда, ишхонадаги телефон жиринглаб қолди. Кўтардим, Шукур ака...

— Отажоним! Усмонжон!.. — деди Шукур ака ниҳоятда мени эркалаб, — Биласиз, сизни жуда яхши кўраман!.. Булунғурга бориб келмасак бўлмайди, отам!..

Мен Булунғурга боргунимизча, тўй ўтиб кетишини айтдим.

Озгина тортишдик. Шукур ака «такси олсак, кўз очиб-юмгунча боришимизни» айтди.

Мен бошимга яна бир «тақдир синови» тушаётганини сезиб, ўрнимдан қўзғолдим.

Пушкин кўчасида жойлашган Ёзувчилар Уюшмасига бориб, «Шарқ юлдузи» муҳарририятига

кўтарилдим. Шукур ака ишчан қиёфада кетишга отланиб турибди.

– Кетдик...

Коридорга чиқдик.

– Фақат, бир тийин ҳам пул йўқ, отам, – деди Шукур ака арзимас бир нарса ҳақида гапиргандай. – Ҳозир кассадан бориб оламиз...

Касса Навоий кўчасида... Ў-ҳў! Етгунимизча...

Шошилиб биринчи қаватга тушдик.

– Шукур!.. Носир!..

Қарасак, Шуҳрат ака коридорда турибдилар. У киши бизни эркалаброқ кўришдилар.

– Ҳа, бундай шошиб...

Аҳволни тушунтирдик. «Касса ёпилиб қолмасин» деб югургилаётганимизни айтдик.

Шуҳрат ака соатларига қарадилар.

– Улгуролмайсизлар. Такси ушлагунларингча...

– Сўнг шиддат билан ташқарига юрдилар. – Машина бор... Қани, бўлинглар!..

Биз у кишига эргашдик.

Кўчада ҳақиқатдан ҳам машина турибди. Рудла Шуҳрат аканинг ўфиллари...

Соатга қарай-қарай «Навоий 30» га етиб келдик. Машинадан тушиб, касса томонга юрдик. Шукур ака илдамликда ҳам алоҳида маҳорат кўрсатиб, олдинда шипилаб бораяпти. Аммо у киши етар-етмас, касса туйнуги «шақ» этиб бекилди... Хазиначи жувонга ёлворишга тушдик. Пул жуда зарурлигини, тўйга кетаётганимизни ва яна бир балоларни айтдик. Мен ҳатто Шукур аканинг аҳамиятини ҳам тушунтиришга ҳаракат қилдим. Йўғ, иш тугаган! Тамом! Сизларнинг шохларингиз борми? Вақтида келинглар...

Шохимиз йўқлигидан афсусу надоматлар чекиб, шалвираганча ташқарига чиқдик.

– Қани, полвонлар, нима бўлди?

Шухрат ака бир қарашдан нима бўлганини англаган — мудом нимагадир улгурмайдиган биз ношудларга қараб, кулиб турибдилар.

— Хўш, энди нима қиласизлар?

Мен Шукур акага қарайман. Иши юришмагандан Шухрат аканинг олдида қизариниб, хижолат табассумда турган бўлса ҳам, бир йўлини қилиб, барибир кетишни ўйлаётганини фаҳмлаб турибман. Энди тўйга етиб борадими, тўйдан кейинми, эртагами... — фарқи йўқ. Барибир боради. Бечора Булунғур! Шукур Холмирзаевдан қутулиб бўпсан!

Аммо Шукур ака сир бой бермайди.

— Билмасам...

— Кетишларинг жуда зарурми?

Шукур ака бормасак, осмон ўйилиб тушишини тушунтиради.

— Бепул қандай кетасизлар?

Кетамиз. Ҳали қандай кетишимизни билмаймиз... Аммо кетамиз. Бормасак бўлмайди! Йўлини топамиз!..

Воҳ!..

Шукур аканинг «йўл топиш» кўйида дунёни қай тарзда ағдар-тўнтар этишини тасаввур қилиб, бош чайқаб қўяман. Алвидо, тинч ҳаёт! Келаётган кеча, энди сен билан тонгни бедор кутиб оладиганга ўхшаймиз!

Шухрат ака ён чўнтақларига қўл тиқиб, дафтарча оладилар.

— Қани, бахтларинг!..

Негадир қувониб, дафтарчани очадилар. Дафтарчанинг орасида юзталиклар... Ўша пайтда юзталик жуда катта пул.

— Олинглар...

Биз бахтимизга ишонмай турибмиз.

Хижолат чеккандай табассуми бутун юзига таралиб Шукур ака сўрайди:

— Кўпмасми?

— Олавер!.. Йўлга кетаяпсизлар! Юришларинг дадил бўлади. Танга санаб юрасанларми?..

Албатта, энди танга санамаймиз! Албатта, юришимиз дадил бўлади! О, шундай дадил бўладики! Дунёлар титрайди!

Биз раҳматлар айтиб, жўнашга ҳозирланамиз.

— Қандай кетасизлар?

Э, кетамиз!.. Ҳозир Самарқанд шоҳбекатига чиқамиз-да, извош машина олиб Булунғурга жўнаймиз! Бир пасда!..

— Мен сенларнинг бир пасларингни биламан, — дейди хуррам кайфиятда Шухрат ака. — Кеч қолиб кетасанлар... Юринглар, ўзим кузатиб келаман...

Яна Шухрат аканинг машиналарига ўтирамиз. Самарқанд бекатига борамиз.

Извош машина билан савдолашмасдан (бойлар майдалашиб ўтирадимиз!) келишамиз.

Шухрат ака машиналарининг олдида бизга қараб турибдилар. У киши билан хайрлашамиз. Биздан хавотир олмай, кетаверишларини айтамиз.

— Йўқ, — дейди Шухрат ака. — Аввал жўнанглар, кейин кетаман.

Биз извош машинага ўтирамиз. Шухрат ака қўл кўтариб, биз билан хайрлашадилар. Биз ҳам у кишига қўл силкий-силкий жўнаб кетамиз.

Ҳозир шу сатрларни ёзаётиб, Шухрат аканинг ўша бекатда бизга қараб туришлари шундай кўз олдимга келди. Негадир у киши вафот этмагандай, ҳозир ҳам ўша бекатда турган каби туюлди менга. Бирдан ичимни соғинч ўртади. Кўзларимга ёш келди...

Шухрат ака!

Меҳрибон, кўнгли очик, жасур Шухрат ака!

Сизни хотирлаш нега бунча оғир?

Бундан ўн йилча авваллар ҳам Шухрат ака ҳақида хотиралар ёзилиб, китоб ҳолига келтириш ҳақида ўйланган эди (Бу иш кейинчалик амалга ҳам ошди). Аммо ўшанда баъзи бир сабабларга кўра Шухрат ака ҳақида хотира ёзолмадим.

Энди ёзмаса бўлмайди.

Ҳеч кимни бу дунёга боғлаб қўймаган.

Умр бир жойга етаяпти.

Шухрат акадай жўмард одам ҳақидаги кўнглимдаги хотираларни бу дунёдан олиб кетсам, яхши иш бўлмайди.

ЁРУФ ИЗЛАР

Миртемир домла шогирдларини эркалаб «кип-рикларим» деб атарди. Халқимизнинг яна бир суюкли шоири устоз Шухрат ака, ёшлар менинг қанотим, шулар бор экан кўнглим тўқ, ташвишим йўқ, деб қўяр, биздек шогирдларини қучиб бағрига босарди. Шухрат аканинг меҳри дарё эди, яхшиларга ҳамиша дастурхони ҳам, кўнгли ҳам очиқ эди. Шунинг учун у кишининг теварагидан ёш адиблар ари-мас, худди отасига эркалик қилгандек яйраб Шухрат акага талпинарди.

Шухрат ака мукамал инсон эди. Аввало у етук шоир, забардаст ёзувчи, моҳир таржимон ва зукко муҳаррир-ношир эди. Табиат ҳам у кишини бекаму кўст қилиб яратган эди-да. Адл қомати, ўзига хўб ярашган кумушдек оппоқ сочи, юзидаги мулойим табассум, ҳамма билан бирдек очилиб-сочилиб муомала қилиши... Шухрат ака гапирётганда биров у кишининг сўзини бўлолмасди. Чунки устознинг гапи шу қадар самимий, жўяли, сержило, энг муҳими, юракка жиз этиб тегадиган бўларди.

Юрганда оёғидан ўт чақнайди, деган гап гўё Шухрат ака учун айтилгандек эди. Устоз ерни тебратгудек бўлиб шахдам юрар, ғайрати ичига сиғмас, қўлга олган ишини охирига етказмагунча тинчимас, ёши бир ерга бориб қолганда ҳам навқирон йигит-

лардек ҳаракатчан ва заҳматкаш эди. «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар» каби романларини бир зарб, икки зарбда ёзиб тугатгани кўпларга маълум. Бу устоздаги улуғ бир руҳий қувват, жўшқин илҳом ва ўзига ишонч меваси эди, десам хато қилмаган бўламан.

Шухрат аканинг номини шарафлаб, мартабасини баланд қилган нарса, аввало, у кишининг қуйма, дилга пайванд гўзал шеърлари ва халқона тилда ёзилган ўлмас романларидир. Устознинг «Олтин зангламас» ва «Машраб» романларини қайта ўқиб чиқдим. «Машраб»даги жўшқинлик, шоирона бир ҳарорат, юракларга завқу шавқ элтувчи ташбеҳлар кишини ром этади. Асарнинг битмай қолганига афсусланасиз. Агар у ниҳоясига етганида муҳаббат ҳақида битилган янги, беқиёс бир қўшиқ бўлув эди. «Олтин зангламас»ни талабалик пайтимдан бери неча бор қўлга олган бўлсам, то интиҳосига етмагунча сабр қилолмаганман. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Сўнги саҳифани ёпиб, ўйланиб қолдим. Шухрат ака Содиқ муаллим мисолида ўзининг бошидан ўтганларини ёзгандек эди гўё.

Шу ўринда бир хотира ёдимга тушди. Раҳматлик устоз Туроб Тўла раҳбарлигида ижодий сафарга бордик. Борган вилоятимиз иссиқ эди. Бунинг устига ёзнинг чилласи. Дим ҳавода ухлаёлмай, кечаси алламаҳалгача меҳмонхона рўпарасидаги фаввора олдида суҳбатлашиб ўтирамиз. Туроб акага эркалик қилмоқчи бўлиб, сўрадик:

— Устоз, агар Сиздан дўстларингизга икки оғиздан таъриф беринг, дейишса, нима дердингиз?

Туроб ака бир сония энгагини қашиб ўтирди-ю, дона-дона қилиб деди:

— Асқад — ақл рамзи, Саид Аҳмад — мутоиба учун туғилган, Шухрат — сабру бардош соҳиби, собир инсон...

Собир, сабр-бардошли инсон... Ҳа, Шухрат аканинг қаттол урушдан қайтиб келиб, боз темир панжара ортида чеккан жабру-жафоларига унча-мунча инсон чидамаса керак. Зўрликдан хўрлик ёмон, дейдилар. Тухмату маломат туфайли қамалиб чиқиб ҳам, шаъни-шавкати ўрнига қайтмаса, ҳар қадамда у камситилса, ҳалол меҳнати, ўткир истеъдоди назарга илинмаса, касбдошларидан паст қўйилса... Бундан-да ортиқ хўрлик ва ҳақорат бўладими?

Шухрат ака буларнинг барига тишини тишига қўйиб чидади, бўҳтон ва фитналар бир кунги адолат нури олдида фош бўлишига, халқ учун қилган меҳнатлари инобатга олинишига астойдил ишонди. Жилла қурса, «балиқ билмаса, холик билар», деб умид қилди.

Абдулла Қаҳҳордек буюк бир инсонни, поқдомон устозни деб Шухрат ака ана шундай нописандликларга гирифтор бўлган эди. Абдулла Қаҳҳор оғир хасталикка учраган пайтда Шухрат акани йўқлатди. Шухрат ака бир содиқ шогирд ва қатъиятли инсон сифатида устознинг васиятини тўлатўкис адо этди. Ана шу одамгарчилик Шухрат акага қимматга тушди. У соғлигини йўқотди, қўли қалам тутолмайдиган бўлди. Аммо чўкмади. Эгилмади ҳам, синмади ҳам. «Олтин зангламас» деган иборани бемалол Шухрат аканинг ўзига нисбатан қўллаш мумкин.

Устознинг адабиётимизда қолдирган ёруғ излари авлодлар қалбидан то абад ўчмагай.

САБОҚ

Шухрат акани биринчи марта ёзувчилар уюшмасида кўрган эдим. Рўзномаларга хат орқали шеърларимни юбориб турардим. Ҳар куни умид билан рўзнома сотиб олар, лекин шеърим кўринмасди. Онда-сонда адабиёт ва санъат бўлими мудиридан мужмал жавоб хати келарди.

Бир куни Ёзувчилар уюшмасига бориб, шеърларимни кўрсатишга жазм қилдим. Йигирма тўрт варақли дафтар тўла шеърларимни олиб, йўлга тушдим.

Излаб-излаб топдим. Хона эшиги очиқ экан. Рухсат сўраб, хонага кирдим. Тўрдаги стол ёнида нуруний чехрали киши нимадир ўқибми, ёзибми ўтирган экан.

— Келинг, келинг, — деб ўрнидан туриб илиқ кўришди. Овозидан раҳмдил, меҳрибон одамлиги билиниб турарди. Сочлари кумушдан ҳам, пахтадан ҳам оқ. Тунда ёққан қалин қор, эрталабки қуёш нурида қандай оқ ва тиниқ кўринади. Менга ўриндикдан жой кўрсатиб турган кишининг сочлари шундай тиниқ ва беғубор, биронта ҳам қораси йўқ эди. Бу машаққатли ҳаёт ва ижод изтироблари маҳсули бўлса керак, деган фикр кўнглимдан ўтди.

Шеър олиб келганимни, адабиётга қизиқишимни айтиб дафтаримни кўрсатдим. Домла оҳиста олиб, шеърларга кўз ташлаб, варақлаб чиқди-да:

— Ҳозир мажлисга киришим керак. Икки кундан кейин келинг, ўқиб қўяман. Бемалол гаплашамиз. Ёрдам берамиз, — дедилар.

Икки куннинг ўтиши жуда қийин бўлди. Кўнглимга ҳар хил гаплар қутқу солади. Шухрат аканинг шеър, ҳикояларини рўзнома, ойномаларда ўқиган, расмларини ҳам кўрган эдим. Шеърларимни олиб қолган, овозида меҳрибонлик балқиб турган киши шоир Шухратлигини билардим. Фақат гоҳ ширин ўй-хаёллар қанотида парвоз қиламан. Шухрат ака: «Туппа-тузук шоир экансан-ку. Нега олдинроқ келмадинг? Ёшлиқ қилгансан-да! Тортингансан. Бекор қилгансан. Майли, зарари йўқ. Шеърларинг менга ёқди», дейтгандай... гоҳ: «Шуям шеър бўлдим? Шеър нималигини биласанми, ўзинг? Эсиз шуни ўқишга кетган вақтим. Қўлингдан келмаса, нима қиласан бошимни қотириб», — деяётгандай туюларди. Икки ўт орасида ёниб, узоқ икки кунни қувончу умид, азобу пушаймон, аламу илинж билан ўтказдим.

Ниҳоят, юрак ҳовучлаб кириб бордим. Шухрат ака отимни айтиб кутиб олди. Юзма-юз ўтириб, раҳмдил, меҳрибон овозда гапира бошлади. Шоирлик ҳақида, сўз санъати ҳақида, нафосат, назокат, муомала маданияти, ҳалоллик ҳақида гапириб туриб:

— Фафур Фуломни кўп ўқиркансан, — деди. — Шеърларингда ҳаво кўп! Баландпарвоз сўзлар мазмун парокандалигини бекитолмайди. Битта шоирни ўқийверсанг, унинг йўлига тушиб қоласан. Кейин ундан чиқиш қийин бўлади. Кўп ўқиш керак. Яхши шоирларни ўқи. Лекин ўз гапингни айт. Ақлинг етган, ўзингга таниш, ўзинг билган нарсаларни ёз. Ана шунда ўз йўлигини топасан.

«Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар», деган мақолни шу куни умримда биринчи марта Шухрат домладан эшитганман. Ҳар бир ҳаваскор

ёшга устоз ўгити, маслаҳати керак экан. Ўша дафтардаги бир-икки шеър рўзномаларда босилган эди. Кейинроқ ўқиб кўрсам, ҳақиқатан ҳавойи, санъатдан йироқ гаплар экан.

Шу суҳбатдан кейин шеър ҳақида жиддийроқ ўйлайдиган бўлдим. Унга қадар мен суҳбатлашган кишилар: «Фалон мавзуда ёзсанг, ҳеч қачон шеъринг босилмайди, фалон мавзуда ёзсанг босиладию, лекин жуда кўп тўсиққа учрайсан, партияни, Ленинни, пахтани мақтаб ёзсанг, чиқариш осон бўлади», — дейишарди. Кўпчилик шу фикрда эди. Шунинг учун шеърнинг сўз санъати эканлигини эмас, қандай қилиб тезроқ бостиришни, рўзнома, ойнамаларда номи кўринишини ўйлашарди. Мени маълум мақсадга хизмат қилиш, тезроқ матбуотда кўринишга уринмаслик ҳақида огоҳлантиргани учун Шуҳрат домладан умрбод миннатдорман.

* * *

Шуҳрат аканинг қамалиб чиққанини кейинроқ эшитдим. Унга қадар ҳам ҳурматим чексиз эди. Эл-юрт, тил, миллат тақдирига бефақ бўлмагани учун қамалиб чиққанини билгач, меҳрим яна ҳам ошди. Шуҳрат ака элу юрт озодлиги учун курашиб, миннатдорлик ўринга жабр кўрган қаҳрамон бўлиб кўринарди. «Халқ душмани» деб қамаб, отиб юборилган Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон сингари миллатсевар, фидойи қаҳрамон эди Шуҳрат ака ҳам. Уларни кўрмаганим, сўзларини эшитолмаганим учун тенгдошларим каби мен ҳам армон қилардим. Шуҳрат ака қамоқда азоб чеккан, омон қолган қаҳрамонлардан эди. Лекин ўша даврлар ҳақида сўрашга юрагим дов бермасди. Кўнгил жароҳатларини янгилаб қўяманми, деб қўрқардим.

Бирор рўзнома ёки ойномада шеърим босилган куни Шуҳрат ака албатта хонамизга кириб келар,

узоқ суҳбатлашиб ўтирар, умр қадри, вақт ганиматлиги ҳақида гапирарди.

— Ҳозир ёзадиган пайт. Ёшлиқда ёзиб қолинглар. Ёш эликдан ошгандан кейин ёзиш қийинлашади. Ҳаёт қизиқ. Ёшлиқда танинг соғ, кучинг кўп, лекин тажриба етмайди. Қариганда тажриба ортади, лекин куч етмайди. Шунинг учун ёшлиқда кўпроқ ёзиш керак.

Бир куни (1980 йил кузи) Шуҳрат ака хонамизга кириб келдилар. Нуроний чехраларида мамнунлик табассуми бор эди.

— Кеча телевизорда кўрдим. Яхши шеърлар ёзибсан. Шеърларингни эшитиб, Чўлпонни эслаб ўтирдим.

Шуҳрат ака беҳад самимий, бировнинг муваффақиятидан терисига сиғмай қувонадиган, бировга озор бермайдиган одам эди. Бошимга оғир кун тушиб, қийналиб юрган пайтларимда ҳам, гоҳ йўлда, гоҳ ишхонамда Шуҳрат акани кўрар, самимий муомаласи, нуроний чехрасидан мадад олиб, кўнглим ўсар, руҳим энгиллашарди.

«Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр» дердилар.

Домла Машраб ҳақида роман ёзаётганларини айттардилар. Машрабнинг авлиё одамлиги, феъл-атвори, манбаларда ҳикоя қилинган воқеалар, мажозларни тўғри тушуниш, тўғри талқин қилиш, Машраб ҳақида асар ёзиш учун одам ҳалол бўлиши лозим, деб таъкидладилар. Асар домла тириклигида босилмади.

Шуҳрат аканинг оғир дардга чалинганларини эшитиб, афсус-надоматлар чекдик. Ёзувчилар уюшмасида хизмат қилар эдим. Уюшма котиби Тоҳир Малик билан домланинг «Ғалаба» боғи яқинидаги ҳовлиларига бордик. Домла шифохонадан, узоқ даволаниб чиққан эдилар.

Ҳовлига стол-стуллар қўйилган. Домлани ўғиллари уйдан суяб олиб чиқди. Келинойи парвона бўлиб юрибдилар. Домлани кўриб ўпкам тўлиб, томоғимга бир нарса тиқилгандай бўлди. Кўзларимдан ёш оқа бошлади. Ўзимни тўхтатолмайман. Касал одам йиғлаётганимни кўриб, дарди оғирлашмасин, деб хижолат бўламан. Ниҳоят, ўзимни қўлга олиб, аҳвол сўрадим.

Яқиндагина соппа-соғ, ҳаммага яхшилик тилаб, яхшилик қилиб юрган одамнинг аҳволини ўйлаган сари яна кўзимга ёш қалқди.

Кейинги йил август ойида ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйида эдим. Шухрат акани ҳам олиб чиқишди. Барака топкур болалари меҳрибонлик қилиб, хабар олиб туришарди.

Кечки овқатдан кейин салқин хиёбонда сайр қилиб айланардик. Шухрат ака ёғоч ўриндиқда ўтирган экан. Саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрадим. Бирпас гаплашиб ўтирдик. Шунда домла:

— Маъруфжон, Сизни бир хафа қилган эдим. Шундан бери ўйлайман, — дедилар.

— Домла, мен сиздан хафа эмасман. Бунақа гапларни ўйламанг. Ўша ишим учун ҳалиям пушаймон қиламан. Ҳечам сизни ранжитмоқчи эмас эдим. Сиздан кечирим сўрайман, домла.

— Мен хафа эмасман. Сендан кечирим сўрайман, деб юрган эдим. Ранжитиб қўйган эдим.

Воқеа бундай эди...

Шухрат ака машхур гуржи шоири Бараташвилининг шеърларини таржима қилган, тўплам нашриёт режасида бор эди. Тўпламни таҳрир учун менга беришди.

Таржимани русча матн билан солиштириб баъзи сўз ва мисраларни ислоҳ қила бошладим. Тажрибали, катта шоир. Шунча романлар, дostonлар, манзумалар ёзган, қатор шеърый китоблар муал-

лифи. Рус ва жаҳон адабиётидан кўплаб асарларни таржима қилиб, нашр эттирган, китобхонга манзур қилган ижодкор... Шундай одамнинг асарига ёш бир муҳаррир ўзича тузатиш киритавериши одобдан эмас. Маслаҳат қилмоқчи бўлиб домланинг уйларига қўнғироқ қилдим. У киши Москва томондаги ижод уйига кетган, ёз охирларида қайтарканлар. Китоб тез босмахонага туширилиши керак. Бошлиқларга айтган эдим, русча матнга мослаб таҳрир қилаверинг, дейишди. Қўлёзмани қўлдан чиқариб, босмахонага топширдик. Терилиб келди.

Шуҳрат ака Москвадан қайтиб келганда, китоб босишга тайёр бўлган эди. Корректурани ўқидиларда, хафа бўлиб, таҳриримни «брак» қилдилар. Домла Бараташвили шеърларини бошқа таржимон таржимасидан афдарган эканлар. Мен бошқа таржимон таржимаси билан солиштириб таҳрир қилибман. Домланинг олдида ҳам, нашриёт олдида ҳам гуноҳкор бўлиб қолдим. «Таржима бундоқ бўлади» деб ўзимни кўрсатмоқчи бўлгандайман. Шуҳрат акага ҳурматим чексиз. Ўзбекча таржимани русча билан солиштирган одам, Шуҳрат акага ҳам, менга (муҳаррирга) ҳам дашном беришмасин, деган маънода, мазмун аниқ бўлишига ҳаракат қилган эдим.

Домла шуни эслаб, Маъруф мендан хафа, деб кўнглимдан чиқармоқчи бўлибдилар. Мард одамлар бефараз бўлади. Домла мард одам эди!

Шунда мен: «Шуҳрат ака, ўттиз йил илгари 24 варақли дафтарда шеър кўтариб келган бола эсингизми? Шеър нима учун ёзилади? Шоирнинг бурчи нима? — деб сўраган ва устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар, деб сабоқ берган эдингиз. Ўша бола менман. Ўша сабоқ ҳамон эсимда», — дегим келди. Лекин касал одамни толиқтирмай, деб кўнгилларини кўтаришга ҳаракат қилдим.

ЯХШИЛИК

Шоир Шухратнинг китоблари талабалик йилларимиз қўлимиздан тушмас, унинг оташин меҳру муҳаббат, самимият тўла шеърлари адабий гурунглари, мушоиралар файзи бўлар эди. Айниқса, «Сенинг севгинг» тўпламидаги деярли барча шеърлар бизга ёд бўлиб кетганди. Улар содда, ўйноқи, халқ қўшиқларидай равон эди, шу боис тезгина ёдлаб олардик. Шеър дафтарларимизга уларни кўчириб олардик, байрамларда, пахта даласидаги кечаларда, тунги гулханлар атрофида шавқ билан Миртемир ва Шухрат шеърларини ўқирдик. Бизнинг ёшлигимиздай жўшқин, орзуларга бой, ҳаяжонли мисрларни Шухрат фақат биз учун битгандай, бизнинг ўйларимизни қоғозга туширгандай туюларди. Аксар шеърлар сарлавҳаси остида бағишлов ёки қизларнинг исмлари бўларди. Бокудами, Дунай бўйларидами, гўзал Қрим боғларидами, шоир қайда сайр қилса унинг ошиқ нигоҳлари Аёл гўзаллигига, Олам маъбудасининг ҳусну малоҳатига тушар, Аёл сиймосида Ҳаёт ва Мангуликни, Гўзаллик ва Нафосатни кўрган шоир мафтункор байтлар битганга ўхшарди. У пайтлар биз ойнаижаҳонни кам кўрардик. Шоиру ёзувчиларнинг овозларини радиодан тинглардик, холос. Ўзларини кўриш биз учун байрам, тенги йўқ қувонч бўларди. Миртемирнинг «Мен сени» шеърини ҳар куни ҳар дарсда ёд ай-

тардик. Фафур Фулом, Шайхзода, Асқад Мухтор мисралари бизга эгизак юрарди. Шухратнинг шеърларини ўқиб навқирон, булоқдай қалби жўшиб турган ёш шоир деб ўйлардик.

Иттифоқо, Турон кутубхонасида шоир Шухрат билан учрашув бўлар экан, деган гап қулоғимизга чалинди.

Шеърнинг ҳақиқий мухлиси, шоирнинг ихломанди асли талабалар бўлади-да! Қутбихон, Мамлакат, Заҳро — бир йўл бўлиб учрашувга отландик. Мўъжазгина кутубхона лиқ тўла эди.

Бир гуруҳ ёзувчилар савлат тўкиб кириб келишди. Ўртада оппоқ сочли, басавлат, кўркам, пешонаси кенг киши. Ёнларида Барот Бойқобилов, Ҳусниддин Шарипов, Юсуф Шомансур, Хайриддин Салоҳдар. Биз уларни кўп кўргандик, семинарларда суҳбатларида бўлгандик. Лекин, Шухрат қани? Устоз домламиз Озод ака учрашувни очаетиб, Шухрат акани таништирдилар: кумушдай оқ сочли басавлат киши ўша ёшлик куйчиси, жозибали лирик шеърлар муаллифи Шухрат эканлар... Бемаҳал қор ёққан экан бу донишманд бошларга... «Шахсга сифиниш» даври изтироблари, Сталин қатағони қорбўронлари бу сочларга қор ёғдирган экан!

Бу аччиқ ҳақиқатни йиллар ўтгач, сўнграқ эшитдик.

Оппоқ қорли тоғлар кўксиде зумрад булоқлар кўз очади. Оқ қорли тоғлар этагида алвон лолазорлар, яшил майсалар гуркираб, баҳор шалолалари куйлаб ётади. Шоирнинг мангу ёш қалби ҳам шундай сеҳрли қудратга эга экан: Инсон зотидан жабру жафолар кўрса-да, ҳаётга меҳри заррача сўнмаган, оловли йиллардан шинел билан ёнмай ўтган шоир Шухрат чинакам ҳаёт ошиғи, яхшиликлар элчиси эди.

Ўша учрашувда мен ҳам сўзладим, ҳайратимни яширмай, жарангдор мисраларини ёд ўқиб бер-

дим. Маъкул келди, шекилли, нуроний чеҳраларига кулгу ёйилди, яшанг, қизим деб алқаб қўйдилар.

Дорилфунунни тугатгач, устоз Зулфияхоним ҳузурларига бордим. Иш излаётганимни айтдим. Дарҳол «Шарқ юлдузи»га қўнғироқ қилдилар. Шухрат ака бу журналда масъул котиб эдилар.

— Сиз чиқиб турунг, олдингизда мақтасам бўлмас, — дедилар устоз...

Хуллас, «Шарқ юлдузи»дай обрўли нашрга адабий ходим этиб қабул қилишди.

Шухрат ака жуда меҳнаткаш, меҳрибон, қаттиққўл эдилар. Ходимдан ўтган ҳар бир имло хато, матн тайёрлашдаги палла-партишлик учун оталарча койиб берардилар.

— Бир қўлингизда қалам, бирида ўчирғич бўлсин. Ҳарфларнинг «думи»ни узун қилиб сиёҳда ўчирманг, оқ гуаш билан бўяб қўйинг, — дердилар.

Қўлёзмаларнинг тоза, сифатли бўлишига алоҳида эътибор берардилар. Таҳрирни қўлёзмага солиштириб ўқиб, яхши таҳрир учун мақтаб қўйсалар, ўрнига тушмаган сўз бўлса, муаллифнинг ўз матнини тиклаб қўярдилар. Ҳаётда интизомга риоя қилардилар.

Ўша пайтда «Шарқ юлдузи»да Ҳамид Фулом бош муҳаррир, Ваҳоб Рўзиматов ўринбосар бўлиб ишлардилар. Ҳусниддин Шарипов, Юсуф Шомансур, Турғун Пўлат, Носир Фозиловлар чинакам жонкуяр муҳаррирлар эди. Шухрат ака ёшларни ўз фарзандидай севар, уларни моддий жиҳатдан кўп қўллардилар. Қалам ҳақи қўйганда ёшлар учун гонорарнинг пилигини кўтариброқ қўярдилар. Ёш боласи билан ижарада туради, рўзғорига барака бўлсин, дердилар. У кишининг оstonасидан ёшларнинг қадами узилмасди. Ширин ташвишларини ҳам, мушкул савдоларини ҳам кўп ёшлар Шухрат билан баҳам кўрар, унинг кўмагида ҳал қилардилар.

Оппоқ сочли бошини эгиб, шогирдларини не балолардан қутқариб қолганларини ҳеч таъна қилмасдилар.

Байрамларда харид қилсалар, ходимларининг болалари учун бир дона апельсинми, мандаринми, олмами қўлига тутқазиб юборар, маош охирида эса, мана, қалам ҳақи олувдим, кичкинагина бир нарса оларсан, деб пул тутқазиб кетардилар. Бу олийжаноб, бағри дарё Инсон қанча шогирдларининг қаддини тиклаб, уларни катта йўлларга солиб юборган. Эвазига яхши инсон бўлишларини тилаган, холос.

«Жаннат қидирганлар» романининг корректураси жуда узоқ муддат таҳририятда туриб қолди, улкан ёзувчи ичидан зил кетиб, ичидан нураётган тоғдай сир бой бермас, маҳзун юрардилар. Орадан анча ўтиб, бир мунча таҳрирлар билан асар чоп этилди. Уруш оловларида тобланган, ўқлар ёмғиридан омон ўтиб келган забардаст Инсонни зимдан киши билмас қилинган ҳужумлар қаритгани рост эди. 1988 йили Муқимий театрида адибнинг 70 йиллик юбилейлари бўлиб ўтди. Қанийди ўшанда бу беназир Инсоннинг, ҳақиқий меҳнаткаш, хаёл уфқи кенг шоирнинг кўкрагига «Халқ ёзувчиси»дек муносиб нишон тақилсайди! Унинг «тутилган» тили ўшанда «ечилиб» кетармиди?

Шухратнинг дўстлари, шогирдлари, таниш-נותанишлар учун ҳамиша очиқ бўлган хонадони бекаси — Турсуной опа ўшанда Шухрат аканинг дил сўзларини ўқиб бераётган ўғлини тинглаб, унсиз йиғларди.

Шоирнинг рафиқаси бўлиш осонми? Тоғдай барваста жуфтини «халқ душмани» атаб олиб кетганларида у гўзал келинчак эди. Тўнғич Фикратжон қўлида эди. Сўнг... келиб, уйни тинтув ҳам қилишди. Шухратнинг ойиси — ҳақиқий Ўзбекойим, хуромон Аёл бешик тебратиб ўтирарди. Болани бе-

шиқдан ечиб олдилар, суннат қилганмисиз, деб сўроққа тутдилар. Улар учун бешик, суннат тўйлари ўтмиш сарқити эди...

Юртимизга Истиқлол келди. Истиқлол шабадалари Шуҳратнинг ҳам бағрига тегди, ҳуррият насимлари шоирга илҳом берди. Тилдан қолганда бу азим чинорнинг кўксига «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» нишони тақилди. Шуҳратнинг юраги қайнар булоқ эди; айтар сўзлари кўп эди. Шеърга сифмаганлари, шоир қайдлари бўлиб дунёга келарди. Романлар, пьесалар қоғозга кўчарди...

Мажлисларга, давраларга гоҳ ўғиллари, гоҳ неваралари билан келиб, олдинги сафларда қўр тўкиб ўтирардилар донишманд Шуҳрат ака. Бу ажойиб Инсон, Шоир, Устоз ҳаётини таърифласак, ўзбекларнинг энг сара, энг азиз, севган сўзи тилимга келади: Шуҳратнинг турган-битгани ЯХШИЛИК эди, Яхшиликни эса халқ ҳам, ўзини билган ҳар қандай одам ҳам асло унутмайди.

БАҲОРНИНГ ОППОҚ ГУЛЛАРИ

Биз – ёшлар Шуҳрат аканинг эътибори тушган тенгдошларимизга ҳавас билан қарар эдик. Кўпчилик қаторида у билан неча бор қўл олишиб саломлашган эдим. Машқларимни кўрсатишни, маслаҳатларини олишни орзу қилсам-да, «Шарқ юлдузи» масъул котиби» деб ёзилган хонага кириб боришга ботинмас эдим. Журналнинг публицистика бўлими мудир, таниқли адиб ва таржимон Турғун Пўлат таклифи билан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳаётининг сўнгги кунларида Шоҳимардонда бирга бўлган Абдулла Ҳотамов ҳақида ёзилган «Оқ сув қўшиғи» очеркини бир ой илгари ташлаб кетган эдим. Шундан хабар олгани келдим. Турғун Пўлат салом-алиқдан кейин очерк маъқул келиб, тайёрланиб, котибиятга тушганини суюнчилади.

– Ҳозир Шуҳрат аканинг столи устида турибди, – деди у, – эҳтимол ўқиб, босмахонага топширгандир.

Шуҳрат аканинг номини эшитиб, юрагим дукиллаб кетгандай бўлди. Ёзганим унинг қўлига тушишини билганимда бошқачароқ ёзармидим. Тарвумиз қўлтиғимдан тушиб, бўшашдим, бу ердан тезроқ жўнаб қолишни ўйладим. «Ҳозир келаман» ишорасини қилиб, хонадан чиққан Турғун Пўлат тезгина қайтиб кириб:

– Юринг, – деди. – Шуҳрат ака сизни сўраяпти.

Ҳаяжонимни сездирмасликка уриниб, унинг орқасидан эргашдим. Шухрат ака ўринларидан туриб:

— Ие, мулла Йўлдош, яхши келдингизми? — деб яқин танишдай кутиб, қўл узатди. Адҳам Ҳамдам билан Чархий домланинг соғлиқларини суриштирди. Адҳам Ҳамдам билан болаликдан ўртоқ эканликларини гапириб, қизиқ воқеаларни эслади. Кейин бирпас жим қолиб, менга яна қаради. — Ўтўланлар ичида ёлғиз пориллаб турган лола тасвири ва яна бир-икки топилмаларингиз очеркингизни суяб турибди. Баён жозибани йўқотади. Янги шоҳи кўйлакнинг у ер-бу ерига бўздан, бунинг устига эски бўздан ямоқ солинганини тасаввур қилиб кўринг. Шундай жойларини билдирмай-билдирмай қисқартирдик. Журналда босилар экан, деб ташлаб қўйманг. Жонли тасвирлаш мумкин бўлган қанча воқеалар бор экан. Озгина шошилмай, озгина эринмай қайта ишласангиз ҳужжатли қисса бўлади-қўяди.

Шухрат акага: «Раҳмат, домла», — дейишдан бўлак сўз айтолмадим. Мен учун энг қувончлиси — устоз билан танишиб олганим бўлди. Кўп ўтмай, пахта йиғим-терими қизгин кунларда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг Уйғун бошлиқ Шухрат, Йўлдош Шамшаров, Зоҳиджон Обидов, Ҳусниддин Шарипов, Азиз Абдураззоқ, Толиб Йўлдошдан иборат шоир ва ёзувчилар гуруҳи Фарғонага келди. Уларга истеъдодли ҳажвчи Адҳам Ҳамдам билан мен ҳамроҳ бўлдик. Сафарнинг иккинчи куни Шароф Рашидовнинг Фарғонага ташриф буюрганини эшитдик.

— Далаларда юрганимизни Шарофжонга эшитдириб қўйиш керак, — деди Уйғун ака, — албатта, хурсанд бўлади.

— Пахтакорлар хурсанд. Ўзимиз мазза қилиб юрибмиз, — деди Шухрат ака. — Айтдирсак, минимча, миннатга ўхшаб қолади.

— Бу гапингиз ҳам тўғри, — деди Уйғун ака, — кани, мулла Адҳам, бошланг.

Жўнашимиз олдидан Адҳам Ҳамдам борар манзилимизни аниқладими ё бошқа масала биланми — у ёқ бу ёққа қўнғироқ қилди. Қуванинг Толмозори-га кичик автобусда йўл олдик. Машина қишлоқда озгина тўхтаб, кейин адр тарафга юрди. Шинам шийпон ёнида тўхтадик. Адҳам ака яна: «Сизлар ўтириб туринглар», — деб машинадан тушиб, шийпондагилар билан гаплашиб, изига тез қайтди.

— Бизни бошқа ерда кутишяпти, — деди.

— Адҳам биздан ниманидир яширяпти, — деди Шухрат ака ёнида ўтирган Адҳам Ҳамдам тепасидан Уйғун акага қараб, — у бир шумликни ўйлаяпти-да!

— Нега адашиб қолдингиз, — деди Уйғун ака Адҳам Ҳамдамга кулимсираб, томоғини чертиб, — ё кеча биздан кейин ҳам бўлдимиз?

Адҳам Ҳамдам гапни чалғитиб, қизиқ-қизиқ ҳангомаларни бошлаб юборди. Ўшанда Қува билан Тошлоқ тумани қўшилган йиллар эди. Анча йўл босиб, Заркентни қиялаб, Қумариққа, «Фарғона» колхозига кириб бордик. Машинамизни милиционер тўсди.

— Бу ёққа ўтиш мумкин эмас, — деди у. — Ҳозир юқоридаги шийпонга Шароф Рашидов келадилар.

— Булар Шароф Рашидов билан бирга келган шоирлар-ку, ана қаранг, Уйғун, Шухрат, танимайсизми? — деди Адҳам Ҳамдам жиддий.

Милиционер индамай қолди.

— Оббо, Адҳам-ей, қўймайди. Бизни Шароф Рашидовга рўбарў қилиб, Яшин акадан раҳмат оладиган бўлди, — деди Шухрат ака, — лекин бу «қил-вирлигинг» менга ёқмади. Ёзувчиларнинг Тошкентда навбат пойлаб, безор қилаётганлари етмай Фарғонада ҳам рўбарўсидан чиқиб турсак!

Автобусдан энди тушиб турганимизда, ҳукумат машиналари ҳам шийпонга етиб келди. Шароф Рашидов ҳаммага бир-бир қўл узатиб саломлашди. Қалам аҳлини кўриб, ниҳоятда хурсанд бўлганлиги шундоққина сезилиб турарди. Уйғун билан Шухратдан алоҳида ҳол-аҳвол сўради. Ўша куни учрашувлардан кейин Яккатут қишлоғининг катта боғидаги меҳмонхонада зиёфат берилди. Уйғун сўз айтди. Шухрат муҳаббат шеърларини ўқиди. У ёш Ҳусниддин Шарипов ижодига тўхталиб, унинг йирик шоир эканини таъкидлади. Навбат келиб, Толиб Йўлдош тариқ донини «сўзлатиб», шеър ўқиди.

— Тариқнинг яхши емишлигини билар эдим, — деди Адҳам Ҳамдам, — аммо бунчалар ақлли гаплар айтишини билмас эканман.

Кулги кўтарилди. Айниқса, колхоз раиси Йўлдошшали Рустамов ва бошқа мезбонлар роҳат қилиб кулишди. Ҳазил Толиб Йўлдошга оғир ботиб, ўсиқ қошларини чимирди.

— Адҳам ҳазиллашди, — деди Шухрат ака унинг кўнгли учун, — яхши масал ёзибсиз.

Шундан билдимки, Шухрат ака ҳеч нимани эътиборсиз қолдирмайди, инсонни жуда авайлайди, меҳрини аямайди, кимнинг асари ёқса индамай туролмайди. Унинг Ҳусниддин Шарипов ҳақидаги фикри Уйғун акани ҳам ўйлантириб қўйганини сездим.

70-йилларнинг бошида устоз Носир Фозилов хонадонида, назаримда, айна ёз кунларида улуғ бир учрашувнинг шоҳиди бўлдим. Дастурхони ҳамиша тузовлиқ якандозлари ҳамиша тўшалган бу очиқ кўнгил, меҳмондўст хонадонга Собит Муқонов, буюк адибнинг умр йўлдоши Марям ойи билан бирга Асқад Мухтор, Шухрат, Ваҳоб Рўзиматов, Ҳайдарали Ниёзов ва бошқалар ҳам кириб келишди. Суҳбат давомида Собит Муқонов қозоқларнинг Қўқон хон-

лигига боғлиқ тарихи ҳақида янги роман ёзиш ниятида эканини айтди. Ҳамма маъқуллади.

— Илдимиз бир, тарихимиз бир, — деди Шухрат ака алақандай ички эҳтирос билан. — Аммо ҳозир бир-биримиздан узоқлашиб бораётганга ўхшаймиз...

— Шухрат юрагимизнинг ич-ичида турган тугундан гап очди, — деди Асқад Мухтор, — туркнинг ҳамма-ҳамма уруғлари бир-бирларини таржимонсиз тушунишган! Навоийни қозоқларга биров таржима қилиб берганми?! Мухтор Авезов Қодирийни ўзбекчада ўқиган-ку?! Сиз ҳам, шундайми?!

— Тўғри-тўғри, — деб маъқуллади Собит Муқонов. — Тилимизни бир-биримизнинг ҳисобимизга бойитишни унутиб қўйдик.

— Ойбек ака йўқ, Қаҳҳор йўқ, — деди Асқад Мухтор. — Собит оға, энди Сизга эргашамиз...

— Бир-биримиздан йироқлашиб бораётганимизни келажак авлод кечирмайди, — деди ҳамон эҳтирос бағрида турган Шухрат ака, — бу маслаҳатни қолдирмасдан амалий ишга кечикмай киришиш зарур.

Ҳозир бундан йигирма етти йил илгари ўтган ана шу тарихий суҳбат ёдимга тушиб, Асқад ака билан Шухрат домланинг ич-ичини кемирган армонларни юрагим чигириғидан қайта ўтказяпман, уларнинг айтган гапларидан айтолмай қолган дардли гаплари кўплигини ўйлаяпман!

СЎНМАС ЧИРОҚ

Шуҳрат ака адабиётимизнинг чинакам заҳмат-кашларидан бири эди. У меҳнат қилиб толмас, бу маънода биздек шогирдларга ўрнак эди. У, аввало, ажойиб лирик шоир сифатида ўқувчиларга севимли ва ардоқли эди. Шоирнинг доврўқ таратган «Кавказ дафтари» туркуми, бошқа бир кўп шеърлари, балладалари шеъриятимизда воқеа бўлганлигини айтиб ўтаман. Шуҳрат шеъриятини ўқувчиларга ардоқли этган нарса, фазилат, бу — улардаги теран самимиятдир. Самимият шоир шеърларидан уфуриб туради. Ҳақиқий шоирнинг ўз ўқувчисидан яширадиган сири бўлмайди, балки бор сири, дарди, нияти, мақсадини бемалол ўртоқлашади. Шуҳрат ака шеърияти шу маънода самимий шеъриятдир. Умуман, самимият Шуҳратнинг бутун ижодига хос фазилатдир. Адибнинг ўзига хос романлари эълон этилиши биланоқ, қўлма-қўл бўлиб кетар, мунозаралар, баҳсларга сабаб бўлар эди. Ёзувчининг асарлари — унинг фарзандлари, ҳар бирининг ўз қисмати бор. Бу аксиома, исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқат. Шуҳрат ака романлари ҳам — адиб «рўмон» деб, оғиз тўлдириб, суюб гапиришни яхши кўрарди — ҳар бири ўз тақдирига эга бўлди. «Шинелли йиллар» биринчи роман сифатида муаллифига катта шуҳрат келтирди. Роман ўзбек тилида эълон этилгач, рус тилига таржима қилинди ва

Москвада «Воениздат» нашриёти орқали бир неча марта нашр этилди, нусхаси ҳам, эслашимча, ҳар бири юз мингдан кам эмас эди. Умуман, «Шинелли йиллар» ўтган уруш йиллари ҳақидаги ўзбек адабиётида ёзилган энг етук романлардан бири ҳисобланади.

«Шинелли йиллар» билан боғлиқ бир воқеани айтиб ўтмоқчиман. Шуҳрат ака адабиёт учун меҳнатни кўп қилган, лекин замон марҳаматини, сийловини кам кўрган адиблардан эди. Ҳар хил мукофотлардан бебаҳра қолди, гарчи унинг асарлари шунга арзирди. «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» унвонини ҳам ҳаммадан кейин олди, кеч бўлса ҳам бу яхши бўлди, албатта. Буларнинг сабаби бор эди: Шуҳрат ака тўғри сўз, тили аччиқ, ялтоқланишни зинҳор ёқтирмайдиган, ҳамиша ҳақиқат томонида турадиган инсон ва адиб эди. Турли пайтларда ҳар хил адабий камситишларни бошдан кечирарди. Менимча, етмишинчи йилларнинг охири бўлса керак, Шуҳрат акага нисбатан ана шундай камситишлар бўла бошлади, ҳеч қаерда унинг асарларини босмай қўйдилар, чиқиб турган китоблари ҳам тўхтаб қолди. Сабабини билмоқчи бўлиб редакцияларга борса, газета расмий материаллар билан банд бўлиб қоляпти, дейишар, нашриётда бўлса, қоғоз танқислигини рўкач қилишарди. Ҳолбуки, ўзгаларнинг китоблари тўхтагани йўқ, чиқиб турибди... Шуҳрат ака ўша вақтдаги Ўзбекистон раҳбари Шароф Рашидовга, қабул қилишини сўраб мурожаат этади. Бироздан кейин адиб Шароф Рашидов ҳузурида бўлади. Учрашувда, Шуҳрат аканинг кейин айтиб беришларича, шундай суҳбат бўлиб ўтади:

— Шароф ака, — дейди ҳол-аҳвол сўралганидан кейин Шуҳрат ака. — Сизга бир нарсани маълум қилмоқчи эдим... Нима учундир менинг асарларимни босмай қўйишди...

— Нимага босишмас экан? — ҳайрон бўлади Шароф ака. Шу заҳоти телефонда мафкура котибидан сўрайди. — Нима учун ёзувчи ва шоир Шухратнинг асарлари босилмаётир? Ким уларни тўхта-тиб қўйди? Нима учун жойларда буни Марказий Комитетнинг фикри қилиб кўрсатишмоқда? — Бироз телефонга қулоқ солиб тургандан сўнг, Шароф ака давом этади: — Шундай бўлсин! Дарров жойларга кўрсатма беринг. Шунини айтишга, адиб Шухрат ҳақида фикримиз яхши! Дарвоқе, сиз унинг «Шинелли йиллар» романини ўқиганмисиз?.. Яхши. Бу роман, уруш ҳақидаги асарлар орасида энг яхшиларидан бири. Нашриётга айтиш, шу романни қайта нашр этсинлар.

Шароф ака телефон гўшагини қўйиб, юрагига нур инган адибга юзланди:

— Биласизми, Шухрат, орамизни бузгувчилар кўп, шунга эҳтиёт бўлайлик. Бировлардан эшитган гапларга ишонманг. Бирон гапингиз бўлса келинг, тортинманг, ўзимга айтиш. Ижодингизга муваффақиятлар тилайман.

Эртасиданёқ етакчи газеталарда бирин-кетин Шухрат асарлари эълон қилинади. Шу йили «Шинелли йиллар» романи кўп нусхада қайта нашр этилади...

1965 йилда бўлган бир воқеа. Мен Москвада Адабиёт институтида таҳсил олардим. Шухрат ака ўз асарларини кўпинча Москва ёнидаги Малеевка деган жойдаги Ижод уйида қоғозга туширарди. Бу ўрмон ичида жойлашган хушманзара бир маскан эди. Шухрат ака икки ой шу ижодхонада босим ўтириб «Олтин зангламас» романини ниҳоясига етказди. Дарвоқе, Шухрат ака Ойбек аканинг қандай қилиб «Олтин водийдан шабадалар» романини ёзганини айтиб берганди.

Ойбек ака уч ой Москвада «Москва» меҳмонхонасида бир хона олиб, ўз асарини битирган экан...

Шухрат ака узоқ йиллар ёзиб келаётган асарини битирган, кайфияти аъло, кўнгли равшан эди. У Тошкентга жўнар экан, буюмларини саранжомлашга киришди. Бирдан «Олтин зангламас»нинг қалин қўлёзмасини олиб менга кўрсатди. Бинафша рангда ёзилган тоза қўлёзманинг биринчи саҳифасини мамунуният билан овоз чиқариб ўқий бошлади. Бир саҳифа ўқигач, саҳифани жойига қўйиб, қўлёзamani қўлига олди, бир-икки салмоқлаб кўрдида, портфелга авайлаб жойлай бошлади. Мен чарм чамадонда жой борлигини, қўлёзamani кўтариб юриш оғирлигини айтиб, чамадонга солайлик, деб маслаҳат бердим.

— Борди-ю, чамадонни багажга топширсак, у йўқолиб қолса... нима бўлади? — қошларини чимирди Шухрат ака. — Ҳеч қачон бундай қилма! Ҳар қанча оғир бўлса ҳам қўлёзamani ўзим билан олиб кетаман!

Шухрат ака айтганидай қилди — қўлёзamani портфелига жойлаб қўлига олиб олди. Тошкентга боргач, қўлёзamani кимга машинкага беришини ҳам режалаштириб қўйган эди.

— Қўлёзмангни, айниқса, романдай катта қўлёзмангни машинкага берганда эҳтиёт бўл! — маслаҳат берди менга Шухрат ака. — Уни зинҳор идорада ишлайдиган машинисткага бера кўрма! Саҳифалар ўша ердаги иш қоғозларига аралашиб кетиб, йўқолиши мумкин. Қўлёзмангни ҳамиша уйда ўтирадиган машинисткаларга топшир!

Шухрат ака ўз шогирдларининг ютуқларидан қувонадиган, уларни ошиб-тошиб мақтаб, тарғиб этиб юрадиган мураббий ижодкор сифатида маълум. 1966 йилда мен Бобораҳим Машраб ҳақида бир дoston ёзишга журъат этдим. Табиийки, бу пайт мен, москвалик талаба, Машраб ҳақида турли-туман қарама-қарши фикрлар мавжудлигини, бу мав-

зу қандайдир норасмий таъқиб остида эканлигини билмас эдим. Ёшликка хос бўлган жасорат билан орқа-олдини ўйламай ёзилган асар эди бу. Шуҳрат ака «Машраб» достонини ўқигач, қувониб мени табриклади, аммо унинг ҳали иши кўп эканлигини, муҳокамадан ўтказиш лозимлигини ҳам айтиб қўйди. Муҳокамани ўтказишда ва достонни ишлагандан сўнг журналда эълон бўлишида — шу пайт «Шарқ юдузи» журнали муҳаррири Ҳамид Фулом эди — Шуҳрат аканинг хизмати катта бўлди.

Шуҳрат акани ёзувчи ва шоир, драматург сифатида халқимиз қанчалар суюб ардоқлашининг кўп бор гувоҳи бўлганман. 1978 йили унинг 60 ёшга тўлиши арафасида Иброҳим Раҳим, Шуҳрат ака, Абдулла Орипов ва мен улфати чор бўлиб Фарғона водийсига машинада сафар қилдик. Сафаримиз Қўқондан бошланиб, Фарғона, Қува, Асака, Андижон, Наманган, Поп орқали доволан ошиб Тошкентга келиб яқунланди. Қишлоқ, шаҳарларда, институт ва мактабларда бўлиб ўтган ижодий учрашувлар чинакам адабиёт байрамига айланиб кетди. Водийлик адабиёт мухлислари «тўйбола» адиб Шуҳратни қувонч билан кутиб олишар, ўзи ва ижоди ҳақида саволларга кўмиб ташлашар эди...

Ён, чироғим, Тонга қадар ён!
Ёруғингдан ёрисин жаҳон! —

деб ёзган эди Шуҳрат ака. Адибнинг чироғи эзгуликлардан, адолат нуридан қувватланган. Шунинг учун бу чироқ ўчмайди, балки пориллаб ёнишда ҳамон давом этаётир.

ЖАННАТНИ ЎЗИНГДАН ҚИДИР

Илгаритдан одат шу — даврага тотли кайфият бахш этиш учун Саид Аҳмад домла гапни доимо қувноқ оҳангларда бошлайди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Гурунг Азиз Абдураззоқнинг сигарет сўраш усуллари-ю, Толиб Йўлдошнинг хотиндан пул яшириш тажрибалари қабилдаги мутойибалар ила бошланган эса-да, сўнг мавзу аста-секин жиддийлашиб, табиати жиззакиликдан йироқ бўлган Асқад Мухторнинг ҳаддан ташқари зиёлилиги унинг ғанимларига қандай қўл келгани-ю, Абдулла Қаҳҳор вафот этган отасига жаноза ўқитишга замона зайлидан чўчиб турган дамда Фафур Фуломнинг: «Чол ўзига жаноза ўқитишни васият қилган, ўғил васиятни бажаришга мажбур», дея керакли гапни топа олиши азадорнинг жонига нечоғли ора киргани кабилар олис ўтмиш қаъридан бир-бир қалқиб чиқаверди.

Нодирахон: «Шерик билан есалар, дадамнинг иштаҳалари очилади», деб иккита товоқчада палов олиб кирди. Гоҳ қошиқ шириқлайди, гоҳ суҳбат давом этади. Пайров энди турли асарларнинг турлича тақдирига — қанчалар шишириб мақталмасин, бирининг умри капалакникидек қисқа бўлгани, бирининг чоп этилиши қийин кечиб, аччиқ-чучук танқидларга учраса ҳам, китобхонлар дилидан мустаҳкам жой эгаллай олганига кўчади. Гап Шуҳ-

рат офанинг «Жаннат қидирганлар» романи устида йўрғалай бошлагач, суҳбат узоқроқ чўзилиб, хоти-раси сушлашаётганидан ҳозиргина нолиб ўтирган домла китобдаги у-бу лавҳаларни худди яқиндаги-на ўқиб чиққандек тиниқ эслай бошлайди. Хаёли асар ёзилган даврлар узра чарх уришга тушади.

Бир замонлар эдики, роман тўқиш баъзи адиблар орасида пойгага айланганди, сендан менинг нимам кам, дея баҳслашаётгандек мукофотбоп мавзуни пойдевор қилволишиб, устига шоша-пиша «уй қуришаверди». Шухрат бундайлардан эмасди. Ёзаётганида асарнинг «тегишли кимсалар»га ёқиш-ёқмаслигини ўйлаб ўтирмасди, оддий халқнинг мусибатларига шерик бўлишга тиришарди. Бу жуда офир йўллигини билиб туриб, шу йўлдан борганлар тоифасидан эди у.

— Бу оламда буткул мукамал нарсани топиш мушкул, — дея мураббийлик мақомидаги адибларга хос «танқидий қарашлари»ни суҳбатнинг олдинроғига кўчиради Саид Аҳмад домла. — «Жаннат қидирганлар»да ҳам у-бу жойларда андак узуқ-юлуқлик сезиладими-ей. Балки, бу олатасир муҳокамалардан кейин асарнинг замон қолипига сифмайдиган талай қисми қисқартириб ташлангани туфайлидир. Аммо, булар ширин олманинг пўчоғидаги чанг-чунгларга ўхшаган нарсалар холос...

Домла овқатни чайнаётиб, бир нуқтага тикилганича ўйини жамлайди. Роман битилган маҳалларда миллатимизнинг шонли ўтмиши, томири Мисрникидай чуқур ва бой маданий мероси тўғрисида мақтаниш у ёқда турсин, ҳатто «Мен — Ўзбекман!» деган сўз ғурурланиброқ айтилса ҳам, дарров урдисурдига йўлиқарди. Шухрат шундай муҳитда яшаб туриб, гоҳ асардаги салбий қаҳрамонлар, гоҳ чет элик сиёсатдонлар тилидан бўлса-да, катта-катта гапларни, ўткир-ўткир фикрларни очиқ-ойдин баён

эта олди. Ўзимизда саводсиз қароқчига чиқариб қўйилган Амир Темурнинг аслида ўта улуғ сиймо эканлиги, Туронзаминнинг бебаҳо маданий ёдгорликлари, жумладан, Самарқанддаги ноёб тарихий обидалар кўркўрона оёқости қилинаётгани, босқинчилар маҳаллий элатнинг «бўйнига занглаган занжир осиб қўйиб, маржон демоқчи» бўлаётгани, қарам мамлакатда жорий этилган цензура қанчалар безантириб кўрсатилмасин, барибир фақат мустабидлар манфаати учун хизмат қилишлиги, яккаҳоқимлик қамчисига айланган компартия вакиллари барча катта-кичик корхона-муассасаларгача ин қуриб, Аъзамга ўхшаш кимсаларнинг ҳатто оилавий ишларига ҳам аралашиб даражасига етгани кабилар тўғрисида ёзишга ўшанда камдан-кам адибнинг юраги дов берарди.

Кўп юракларни пўкакка айлантирган қўрқинчли замон эди. Кесатикли тарзда «қуда томон» деб ном олган сирли идорадаги кимсаларнинг норози қиёфада шунчаки қош чимириб қўйиши у ёки бу кишининг қисматини зумда бир юз саксон даражага ўзгартириб ташларди. Омадинг юришиб, қамалмай қолганинда ҳам ҳаётингдан фароғат арирди: ҳатто кичик лавозимлардан умидинг узилади — бир, матбуот ва нашриётларга яқинлашолмай қоласан — икки, рабату унвонларнинг йўли тўсилади — уч, турли адабий давраларнинг эшиги сенга тақатақ ёпилади — тўрт, касбдошларинг у ёқда турсин, дўсту қондошларинг ҳам сендан узоқроқ юришга интилишади — беш, янги ва илгариги асарларингдаги фазилатлар иллатга йўйилиб, шахсингга нисбатан ҳар хил ифволар пайдо бўла бошлайди — олти...

Иккинчи жаҳон урушида шу мамлакатнинг ҳарбий шинелини кийиб жанг қилган эса-да, барибир салтанат хўжайинларининг ишончини қозонолмай,

миллатчи сифатида яқиндагина қамоқ азобини тортиб чиққан адиб, ҳали олдинги жароҳатлари битмай туриб, ўша ўтпуркар аждарҳо билан қайта олишувга чиқиши ҳайратланарли ҳол эди. Нима, Шуҳрат офанинг жони ширин эмасмиди? Жигаржигаридан бино бўлган, бири биридан азиз фарзандларини кўпроқ едириб-ичиришни, башангроқ кийинтиришни, уларга шинам иморатлар қуриб беришни орзу қилмасмиди? Айрим сафдошларига ўхшаб, баланд курсиларда ўтиришни, нуфузли минбарларда маъруза қилишни, китобларини зарҳал муқоваларда қаторлаштириб босишни, кўксини нишонларга тўлдирганича гердайиб юришни хоҳламасмиди? Ҳавасли бандалар қатори шу кабиларни ўйласа ўйлагандир, лекин буларни мақсад деб билмади, Беруний, Фарғоний, Хоразмий, Навоий, Улуғбекларга мансуб улуғ миллатнинг қайғуси билан яшамоқни, Широқ, Тўмарис, Ўғузхон, Муқанна, Мангуберди, Амир Темурлар руҳига пайванд буюк Туркистоннинг менлигини тиклаш йўлида курашмоқни бошқа ҳою-ҳаваслардан муҳимроқ санаб, бурчини шахсий ҳузур-ҳаловатидан устун қўя олди. Неча вақтлар ўтса-да, ёзувчининг исми, асарлари биз учун ҳануз ардоқли бўлиб қолаётганининг бош сабаби ҳам шу.

Куни замбарак судраб келганларга қолган чорасиз ўзбекнинг бор кўргиликларини муаллиф «Жаннат қидирганлар»да кенг кўламда тасвирлайди, аҳволга дам мамлакат ичкарасидан, дам хориждан нигоҳ ташлайди. Қай нуқтадан кузатилмасин, миллатимиз фожиасининг асосий боиси миллий давлатчилигимизнинг қўлдан бой берилгани эканлигини шуурларга чуқурроқ сингдиришга уринаверади. Эрки қўлида турган юртда улғайиб, ота-боболардан қолган гўзал урф-одатлар, «Қутадғу билиг»ларда баён этилган юксак ахлоқий анъаналар ру-

ҳида тарбия кўрган бўлсайди, эл-юртига кўпдан-кўп наф келтириши мумкин бўлган уч нафар иқтидорли шахс — Саидакбар ҳожи, Аъзам ва Умматали образлари асарнинг асл ўзагидир. Барча воқеалар шуларнинг тақдирига келиб туташаверади.

Беҳад удабурон тижоратчи, тақводор мусулмон, оиласининг мустаҳкам таянчи бўлган Саидакбар ҳожи ҳокимият қизилларнинг қўлига ўтган дастлабки даврлардаёқ чет элга қочади. Истеъдодли муҳандис ўз юртида қадрига етишмаётганидан, арзимаган маош эвазига қаёқдаги чаласавод кимсаларга малай бўлиб юрганидан ўпкаланиб, саёҳатга борган чоғида хориждагилардан сиёсий бошпана сўрайди. Ишининг кўзини билган, касбининг ўта фидойиси бўлган агроном Умматали ўз юртида яшаб турган эса-да, Саидакбар ҳожининг яна қайта-тамир деганига ишониб, хўжасини чет элга кузатиб кетган қочқин қаролнинг ўғли сифатида тазйиққа учрайверади.

Синчиклаб кузатилса, китоб қаҳрамонларининг тақдири кишандаги миллатимизнинг қисмати аянчли аҳволда эканлигига очиқ ишорадир. Саидакбар ҳожи қанчалар давлатманд бўлмасин, бегона ўлканинг ўзгача хулқ-атворли кимсалари орасида тўзим тополмайди, ўзининг ва ёруғ оламдаги бирдан-бир юпанчига айланиб қолган фарзандларининг ҳаёти ачинарли тарзда яқунланади. Совет тузумининг хориждаги муҳолифлари йўриғида кун кечира бошлаган Аъзам гоёвий курашлар саҳнасида митти қўғирчоққа, сиёсий найранглар жанггоҳида қурбонликка айланади. Ишхонасидаги тазйиқлар, оиласидаги ғалвалардан бешиб, шаҳардан энг чекка қишлоққа бош олиб кетган бўлса-да, ҳамон «халқ душманининг ўғли» деган надоматдан қутулолмай яшаётган Умматалининг эртанги тақдири асарда номаълумлигича қолиб кетади.

— Бу китобни кавласанг, чуқур маънолар кўп,
— дея салмоқланиб чой ҳўплайди Саид Аҳмад дом-
ла. — Шароит тақозосига кўра тил учида айтилган
уч-тўртта «замонабоп сўзлар»ни ирғитиб ташлаб,
баъзи ибораларга изоҳлар бериб, кўпни кўрган ада-
биётшунослардан бировининг роман замирида ёт-
ган миллий озодликка ташналик туйғуларини очиб
берувчи сўзбоши билан чоп этилса, «Жаннат қи-
дирганлар» ҳозирги ёшлар учун ҳам катта сабоқ
бўларли китоб.

Сабоқ бўларлиси шундаки, Саидакбар ҳожидек
қанча мол-дунё топма, рўзфорингни нечоғли бикир
қилма, юртингни ўз оилангдек фаровон, миллатингни
ўз фарзандингдек маърифатли этиш йўлида билим
ва бойлигингни аямасликка одатланмас экансан,
кунинг бир кунмас бир куни ёт зўравонларга қола-
ди, топганинг на ўзингга буюради, на болангга.
Иқтидорингга лойиқ қадр-қиммат изласанг, Аъзамга
ўхшаб уни четдан ахтарма. Умматали бўлиб, ҳар
қандай уқубатларга чида, яхши кунлар келморидан
умид қил, орзуларинг ушалиши учун жон-жаҳдинг
билан кураш. Агар бу дунёда жаннат яратиш мум-
кин бўлса, уни ўз юртингда ярат, бировларники
барибир татимайди. Жаннат — ичингда, адолатга
дахлдорлигингда, имон ва эътиқодингда.

Суҳбат қизиб бораверади. Саид Аҳмад домла
романнинг гоҳ у, гоҳ бу жойини эслайди. Мени янги-
янги сирлардан воқиф этишга тиришади:

— Эсингда бўлса, китобда Зайтуний деган араб
муҳаррири бор. Мамлакатини босиб олган фран-
цузлар тузумига қарши тиш-тирноғи билан кура-
шиб юрган бу одам, бир куни Парижда бирга ўқиган
француз дўстларини соғиниб эслайди. Кишини
ўйлантириб қўядиган ҳолат, а? Аслида Шухратнинг
ўзи ҳам Зайтунийдек кенг фикрли инсон эди — од-
дий рус халқига нисбатан кўнглида кеки борлиги-

ни сира пайқаманман. Рус маданиятини жуда ҳур-
мат қиларди, рус классикасини севиб ўқирди, гўзал-
гўзал таржималари бор. Фақат чор Россияси кел-
тирган мустабид тузумнигина ёмон кўрарди, ўз хал-
қининг ҳақ-ҳуқуқи учун курашиб чарчамасди.
Айниқса, ошкора айтиш мумкин бўлмаган гаплар-
ни гоҳ шамадор қилиб, гоҳ ниқоблаб айтишнинг
устаси эди.

Домланинг охирги сўзларини эшитиб, бир воқеа
эсимга тушади. Тошкентга келиб, нашриётда иш
бошлаган пайтларим эди. Бўлим мудиримиз (У зот-
ни Худо раҳмат қилган бўлсин) мени муҳаррир си-
фатида пишитиб қўйгиси келдими, қўлёмаларни
кўраётганда баъзи «қитмирона гаплар»га жуда
хушёр бўлмоғим лозимлигини тайинлаб, шахсан ўзи
қайси асарлардаги қандай қалтис жумлаларни вақ-
тида аниқлашга муваффақ бўлгани ҳақида мисол-
лар келтиришга тутинди. Жумладан, Шухрат
оғанинг бир асаридаги (асарнинг номи ҳозир ёдимда
йўқ) қаҳрамон ҳаётда устма-уст ноҳақликларга уч-
райвергач, бу чиркин дунёда туғилган вақтининг
аниқ санасини эслаб: «25 октябрнинг падарига минг
лаънат!» — деб қарғанар экан. Бу жумла ноширга
негадир тўмтоқ туюлаверибди. Узоқ ўйланиб, охи-
ри кўнгли хижил бўлганининг сабабини топибди
— одатда 7 ноябрда байрам қилинадиган «Қизил
инқилоб куни» русумдан чиқиб кетган эски тақвим
бўйича 25 октябрга тўғри келар экан. Ўшанда са-
нани ношир шунчаки ўзгартириб қўйганми ёки
жумла бутунлай олиб ташганганми, бунисини бил-
мадим-у, аслида Шухрат оға шу тўрт оғизгина сўзни
ниқоблаб ишлатиш учун атайлаб асар ёзган бўли-
ши эҳтимолдан ҳоли эмаслигини ўйласа, кишининг
ичи ачишади.

Шуларни мулоҳазалар эканман, Саид Аҳмад
домла суҳбат орасида: «Шухрат — оиласининг эр-

каги эди. Шунга ўхшаб, адабиётдаям эркакча ишлар қиларди», — деганига бир қўшимча киритгим келади — у зот ўз юртининг ҳам эркаги эди. Ҳамиятли эркаклари бор юртнинг эса тизгинидан ушлаб туриш қийин. Мард халқининг, асов ўғлонларининг иродаси билан қайта озодликка эришган Ўзбекистонимиз ана шу ҳақиқатнинг ёрқин тимсолидир. Шухрат оғанинг улкан бахти шундаки, энтикиб-энтикиб орзулаган кунларини ўз кўзи билан кўра олди, бу оламини армонлари ушалган қолга тарк этди.

Созандалар бирон эзгин куйни ижро этса, кетидан шўхроғини чалиб қўйишади. Буни «совутма» дейдилар. Анчага чўзилган жиддий суҳбатимиз якунида Саид Аҳмад домла ҳам ўзига хос «совутма» қилиб, мени ҳазил гап билан кузатиб қолди:

— Ҳў, укам! Бодрингдан қарзимни уздим деб, турп пишиғигача йўқ бўпкетмагин...

Киши умри давомида юзлаб хонадонларнинг тузини тотади, ҳар бири ҳақида айри-айри тасаввурлар ҳосил қилади. Раҳматли Саид Аҳмад домла хонадонининг эътиборли томони — қачон келманг, қалбингизга зиёдек қуюлувчи ҳикматли-ҳикматли сўзларни эшитар эдик. Ўша гал устозга қўшилиб, бир маҳаллар зўр қизиқиш билан ўқиган китобимнинг тубига янада чуқурроқ шўнғидим, «Жаннат қидирганлар»нинг ўзгача-ўзгача қирраларини кашф этдим. Ботирқалб Шухрат оға ёнгинамда тирик тургандек туюлди, файласуф адибнинг ўз оғзидан нодир бир ўғит эшитгандек бўлдим: «Жаннатни ўзингдан қидир!»

Ақл ва Адолатга таяниб, Тўғрилиқ ва Яхшиликка эргашиб, ўз кўнглидаги жаннатни топиб бора олганларга Оллоҳ қурган жаннатнинг эшиклари ҳамланг очиқ турса, ажабмас...

ВАТАНПАРВАР АДИБ

1962 йил, кунлардан бирида кабинетимга кўнғироқ бўлиб қолди. Телефонда ўша вақтдаги Марказий Қўмита котибаси Зуҳра Раҳимбобоева ҳаяжонда, тўлқинланиб гапиряпти. Гапнинг қисқаси, зудлик билан ҳузуримга кириш, деган топшириқни олдим. Котибамиз овозининг оҳангидан сезилдики, қандайдир кўнғилсиз ҳодиса юз берган. Чунки бу истеъдодли, билимдон раҳбар билан анча вақт ишлаб, унинг феъл-атворини, иш услубини бироз бўлса ҳам билиб олган эдик. Ҳа, ўйлаганимиздай бўлиб чиқди. У жаҳл билан «Кеча радиода соат 12 яримдан 1 гача Шухратнинг реакцион, миллатчилик руҳидаги шеърларини берибди, эшитдингизми?» деб сўраб қолди. «Зоя Раҳимовна (биз у кишини шундай исм билан атардик), кеча ишда бўлсам, ишим бошимдан ошиб ётган бўлса, радиони қаёқдан эшитаман?» — деб жавоб қилдим. Котибамиз жиддий, буйруқона оҳангда: «Убайдулла Ёқубовичга (Радио қўмитанинг раиси эди) телефон қилинг-да, Шухратнинг радиода берган шеърларини тездан олиб келиб берсин. Сиз кабинетингизни қулфлаб олиб, синчиклаб ўқиб, фикрингизни менга айтасиз».

Бу гап қалбимни ларзага солди, бошимга болта билан урилгандай бўлди, даҳшат гирдобига шўнғиб кетдим. Не-не кўнғилсиз хаёлларга берилдим. На-

ҳотки, бир истеъдодли санъаткорни яна ҳибсга олиб, қамоққа тикамиз, адабиётимизнинг жўшқин намояндаси ижодидан ажраб қоламиз, илгари туҳмат асносида озодликдан маҳрум этганимиз, қанчадан-қанча азоб берилгани етмас эдими?

Бу ачинишимизнинг боиси ҳам бор. Биз Шухратнинг дostonлари, шеърлари, «Шинелли йиллар» каби романларини ўқиб, унга меҳримиз тушиб қолган эди. Ҳа, севикли адибимиздан бизни ажратиб олиб, қалбимиздаги муҳаббатимизни суғуриб ташлашга уриниш бизга машаққат, азоб-уқубат бўлиб тушганлигини, изтироб чекканлигимизни ўзимиздан бошқа одамнинг англаши, тушуниши қийин.

Мен (у вақтда партия Марказий Қўмитасида фан ва маданият бўлими мудирининг ўринбосари эдим) худди раҳбаримиз айтгандай қилдим. Гап шундаки, ҳақиқатан ҳам Шухратнинг «Дунай соҳиллари» туркум шеърларини радиода эшиттиришган экан.

Шухратнинг шу туркумдаги ҳар бир шеърини, унинг ҳар бир мисрасини лупадан ўтказгандай, қайта-қайта ўқиб чиқдим. «Дунай соҳиллари»ни ҳар томонлама мутолаа қилганимдан кейин, қалбимни севинч ҳис-туйғулари забт этди, бошим кўкка етгандай бўлди, елкамни босиб турган тоғ ағдарилиб кетганини ҳис этдим. Бу туркум чуқур ватанпарварлик руҳи билан суғорилганлиги, унинг мазмуни халқнинг мардлиги ва олижаноблигига тараннумдан иборат эканлиги билан ажралиб турарди.

Шоир теплоходда Дунай мамлакатларига сафар қилганлиги, Ватаннинг бир бўлаги бўлган Теплоходда Ватанни соғиниб қолганлигини бадиий маҳорат билан ифода этган. «Дунай соҳиллари» туркуми фақат Шухрат ижодигина эмас, балки миллий шеърятимизнинг ютуғи эканлигига ишонч ҳосил қилдим.

Ўзимда йўқ хурсанд бўлиб, котибанинг кабинетига отилдим. Бор гапни тўкиб солдим. Туркумда ҳеч қандай реакцион гаплар, миллатчилик руҳидаги шеърлар йўқлигини далиллар билан исботлаб, мисоллар ўқиб бердим. Аммо туркумда фақат икки мисра мавҳумроқ бўлиб, уларни турлича талқин қилиш мумкинлигини ҳам айтиб қўйдим. Зоя Раҳимовна бир соатча гапларимни диққат билан эшитди, ўртага луқма ташламади. Менга зид фикрлар ҳам айтмади. Фақат айрим мулоҳазаларимни қайтадан сўраб, янада аниқлаштириб олди. Кейин котибамиз ҳанг-манг бўлиб, нима қилишини билмай, ўйга чўмди. «Майли, кўрамиз», — деб якун қилди. Оқибатда Шуҳрат ҳақ бўлиб чиқди, бизнинг берган баҳомиз ҳам инobatга олинди, шекилли, Марказий Қўмитада ҳам, Республика Ёзувчилар уюшмасида ҳам бу масалага қайтилмади.

Аммо ҳалигача бир нарса муаммо. Биз ўша вақтда ҳам, кейин ҳам ифвогарлар ким эканлигини аниқлай олмадик. Ҳа, қани энди бундай туҳматчилар ошкор қилинса, халқнинг ҳукмига ҳавола этилса, ҳаммага ҳам катта сабоқ бўларди, ифвонинг қадами кесиларди ёки олди олинарди. Соғлом адибларимиз сақланиб қоларди, уларнинг асабларини эговламасдан, ижоддан ажратиб қўймасдан, илҳомига илҳом қўшардик.

Лекин ачинарли томони яна шундаки, ифволар, турли-туман бўҳтонлар тўхтамас, фурсати келиши билан ишга солинар эди. Марказий Қўмитада хизматимиз даврида кўп бемаза, кўнгилсиз, қинғир гаплар келиб турганлигининг шоҳиди бўлганмиз. Гўё «Шуҳрат Абдулла Қаҳҳор билан бирлашиб, ярамас ишлар қиляпган эмиш? У Марказий Қўмитани ёқтирмас, шунинг учун маломат тошларини отиб турармиш, дўстларининг ижодий ютуқларини кўра олмасмиш...» ҳоказо, ҳоказо.

Бундай ифвонинг каттаси бирдан ўз кучини кўрсатиб қолди.

1968 йиллар бўлса керак, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси Комил Яшин каминани ҳузурига чақириб, 30 бетдан ошиқ машинка қилинган аризани қўлимга тутқазди. У аризани чуқур ўрганиб, объектив, адолатли муносабат билдиришни талаб қилди. Аризани қобилиятли таржимон, бир қанча ўзбек муаллифларининг бадий асарларини рус тилига ўгирган, уюшма аъзоси ёзган экан. Бу материал билан танишиб ҳайрон бўлиб қолдим. Гап Шухратнинг «Жаннат қидирганлар» романи устида эди. Бу асар балчиққа шу даражада булғаб ташланган эдики, ундан ортиқ қора бўёқ топиш амри маҳол эди. Шухрат романида «аксилнқилобий» ғояларни оддинга сурганлиги, «миллатчилар»ни турли йўллар билан ҳимоя қилиб, тарғиб этганлиги, бу асар душман тегирмонига сув қуйиб бериши қаҳр билан айтилган. Оббо, Шухрат бир балога йўлиқиб қолдими, деб ташвишга тушдим-да, романи синчиклаб ўқиб чиқиб, кўнглим ёришиб кетди.

Бир гуруҳ ватангадоларнинг ачинарли тақдирини бадий таҳлил қилиб берган бу асар менда катта таассурот қолдирди. Ижобий мулоҳазаларимни К. Яшинга изҳор этдим, унинг ҳам кўнгли равшан тортди. Раҳбаримиз: «...комиссия тузамиз. «Жаннат қидирганлар»ни уюшма раёсатида муҳокама қиламиз», — деб қолди. Орадан бир ойларча ўтгандан кейин уюшмада роман кенг таҳлидан ўтказилиб, унга ижобий баҳо берилиб, аризачининг хатидаги даъволари, қўйган айблари тасдиқланмаганлиги қайд этилди. Ҳа, энди масала ҳал бўлди, деб хотиржам бўлиб юрдик. Йўқ, тухматчи қиличини қинга солмаган экан, уни қайраб яна ишга солди. Энди аризани ўша вақтдаги мамлакатнинг энг юқори ташкилоти — КПСС Марказий Қўмитасига жўна-

тади. У ердан муҳокама қилиш учун материални республика партия Қўмитасига юборишган экан. Ўша вақтда маданият бўлимининг мудирини бўлиб ишлаган С.Шермухамедов бу ишга бош-қош бўлиб тайёргарлик кўриб, бир неча кишиларни жалб қилиб, муҳокамани юқори савияда ўтказди. Ўйинда олимлар, шу билан бирга Давлат хавфсизлик Қўмитаси раисининг биринчи ўринбосари Азимов ҳам қатнашиб, романни ҳимоя қилишди, унинг ижобий томонларини бирма-бир санаб ўтишди. С. Шермухамедов қатъий қилиб, фикрини билдирди: «Биз «Жаннат қидирганлар»ни маъқуллаймиз, унда катта масала бадиий шаклда ифода этиб берилган». Кейин у сўзига қўшимча қилиб: «Бундан кейин романни бошқа муҳокама қилмаймиз», — деб масала узил-кесил ҳал бўлди, деган хулосани чиқарди.

Шухрат билан бояги кимса ўртасидан ола мушук ўтиб қолган эдими, аризачи адибни тинч қўймасдан, фурсати бўлса ҳам, бўлмаса ҳам оёғидан чалишга уринаверди. Тил ва адабиёт институтининг илмий кенгашида Каримова деган ёш олима Шухрат прозаси ҳақида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилишида у сўзга чиқиб, яна эски ашуласини бошлади. Шухратни доим муҳофаза қилганимиздай, бу сафар ҳам хато баҳоларга зарба беришга тўғри келди. Каримова диссертациясини муваффақиятли ёқлашга сазовор бўлди. Шухратнинг бу гаплардан хабари бор экан, Ёзувчилар уюшмасида учрашиб қолганимизда ўзининг миннатдорчилигини билдирганини эсдан чиқариб бўлмайди.

Шухрат истеъдодли шоир, қобилиятли романчи, тажрибали таржимон, ўзига хос драматург эди. У адабиётнинг қайси тур ва жанрида қалам тебратса, уни қойил қилиб бажарган.

ДУНЁНИНГ ШОДЛИГИ ШОИР МУЛКИДИР

1936 йил ёзида бир гуруҳ шоирлар Пушкин асарларини ўзбек тилига ўгириш учун она диёри-мизнинг сўлим масканларидан бири Чимёнга чиққан эдилар. Уларнинг олди қирққа яқинлашган, кенжаси эса ҳали йигирма бешинчи баҳорни ҳам кўрмаган қирчиллама йигитлар эди. Шайхзода ана шу навқирон авлоднинг Чимён этакларидаги ҳаёти-ни тасвирлаб, бундай ёзган:

Шоир дўстлар тоғ бошига
Чикамиз, деди.
Шоир дўстлар ҳаммаси ёш,
Ҳаммаси гўзал.
Шоир дўстлар шеърга кўп
Саждакор эди,
Дилларида ёзилмаган
Жилвали ғазал...

Камина 50-йилларнинг бошларида Ёзувчилар уюшмасида ўтказилган адабий кечалар, баҳс ва анжуманларга бора бошлаган кезларимда бу авлоднинг айрим вакиллари мустабид тузум томонидан алақачон маҳв этилган, Шайхзоданинг ўзи ҳам мудҳиш ертўлада ётган, қолганларининг бошида сталинча социализмнинг қиличи лапанглаб турган эди. Нафақат Шайхзода тилган олган авлод, балки шу авлод билан изма-из келаётган ёзувчилар ҳам шу даҳшатли қисматдан бенасиб қолмаган эдилар. Ушбу

хотира «қаҳрамони» Шухрат ҳам ўша кезларда темир панжаралар ортида эди.

Шоир дўстлар ҳаммаси ёш,

Ҳаммаси гўзал...

Мен бу сатрларни такрорлар эканман, кўз олдимдан 50-йиллардаги навқирон авлод — Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Шукрулло, Туроб Тўла, Шухрат, Рамз Бобожонлар бирма-бир ўтади. Уларнинг айнаи ёш, айнаи гўзал пайтлари. Аммо юдузлар шодасида ҳам бирортаси кўпроқ шуълакор бўлганидек, бу навқирон ёзувчилар орасидаги шуълакори, менимча, Шухрат эди. Парвардигор Шухратга Юсуф ҳуснини берганлигини айтмаса ҳам бўлади. У қирчиллама ёшда бўлишига қарамай, сочлари ёзнинг беғубор булутларидек оппоқ бўлган. Ана шу кумуш сочлар унга ўзгача ҳусни камоллик бағишлаган. Ўша пайтда Ёзувчилар уюшмаси атрофида парвона бўлган қизлар ҳам, Шухратнинг оёғи теккан ўқув юртларидаги талабаларнинг гўзал бўлаги ҳам унга ошиқу беқарор бўлишган. Унинг шуълакорлиги биринчи навбатда ташқи қиёфаси билан боғлиқ эди. Лекин у китобхонлар ўртасида катта ҳурмат ва эътиборга муяссар бўлганига қарамай, ғоят камтар, кибр-ҳаводан олис инсон эди. Шухрат ана шу фазилатлари билан ижодкорлар даврасида ҳам бирдек азиз эди.

Бугун аксар шоирлар билан суҳбатда бўлар экансиз, уларнинг шеърий ҳолатдан, шоирона кайфиятдан узоқлиги сезилиб туради. 50-йилларда яшган шоирлар эса, Шайхзода айтганидек, шеърга кўп саждакор кишилар бўларди. Шухрат ҳам шу маънода истисно бўлмаган. Бугун унинг шеърий китобларини варақлар экансиз, шеърийят олаmidан четда кечган ойлар ва йилларни асло кўрмайсиз.

Мен ана шу сўзларни ёзар эканман, 70-йиллар охирида кечган бир воқеа хотирамга келади.

Ўшанда, ёз ойларининг бирида, мен бир домла-миз билан Чортоқ санаторийсига борган эдим. Ит-тифоқо шу пайтда Шухрат ҳам Чортоқнинг шифо-ли суви билан даволаниш мақсадида ўша ерга қадам ранжида қилган экан. Биз даволанувчилар учун ажратилган биноларнинг бирида турардик. Шоир эса санаторий бош врачига қарашли шинамгина хонада жойлашган эди.

(Хурматли ўқувчи, шу ерда лирик чекиниш қи-лишга тўғри келади. Шухрат 50-йилларда менга қанчалик яқин шоир бўлишига қарамай, ҳар қалай у шоир, мен эса китобхон эдик. Лекин орадан йил-лар ўтиб, у билан тобора яқинлашганимдан сўнг у менга маълум маънода ака бўлиб қолди ва мен уни Шухрат ака деб атайдиган бўлдим. Агар эътироз қилмасангиз, хотирамни шундай аталма билан да-вом эттирсам.)

Шухрат ака бизларни санаторийда учратиши билан ўз хонасига таклиф этди. Бу хонанинг шун-доққина ёнида кичик бир ошхонаси ҳам бор экан, ўша ерда ҳар кун уч маҳал унинг учун махсус овқат таёрланар экан. Биз бир оз суҳбатлашгани-миздан кейин ошхона соҳибаси хуш бўй таратиб турган дўлма олиб кирди. Шухрат ака бизни таомга таклиф этди. Шу пайт «хаста» шоирдан хабар олиш учун бош врачнинг ўзи ҳам ким биландир келиб қолди. Давра кенгайди. Шухрат ака бизни бош врачга шундай илиқ сўзлар билан таништирдик, биз бегонасираш ўрнига бир зумда шу давранинг тўлақонли аъзоларига айландик-қолдик. Орадан кўп ўтмай, ёш Ҳабиб Саъдулла наманганлик бир ре-жиссёр билан пакет кўтариб келиб қолди. Ошпаз аёл бир дунё овқат тайёрлаганми, дўлма уларга ҳам етди. Сал ўтмай, Шухрат аканинг Чортоқда даво-

ланаётганини эшитган бир шеърхон дўсти ҳам пакет кўтариб келди. Дастурхон мева-чевалар билан тўлди. Ширин суҳбат давом этди. Меҳмонлар Шухрат акага шундай катта эҳтиром билан муносабатда бўлдиларки, худди ўзбек адабиётида фақат битта шоир бору бошқаси ҳали туғилмагандек ажиб бир тасаввур қанот қоқиб турарди.

Биринчи бўлиб Ҳабиб Саъдулла ўрнидан қўзғолди. Шухрат акани Наманганда, албатта, кутишини айтди. Наманган театри шу кунларда унинг пьесаси асосида «Юсуф ва Зулайхо» спектаклини тайёрлаганлигини айтиб, спектаклга ҳаммамизни таклиф қилди. Кейин қўшни тумандан келган муаллим қўзғалди. Ниҳоят, қош қорая бошлаганда, биз ҳам турдик. Шухрат ака, муни қаранг, қўлимга бояги пакетлардан бирини қистирди. «Домланинг ҳурмати», — деди у менинг хижолат бўлганимни кўриб. Кейин маълум бўлишича, бундай ташрифлар оддий бир ҳодисага айланган экан. Шеърят ва шоирлар ўша йилларда кўпроқ иззатда бўлгани учун Шухрат аканинг Чортоққа келгани бутун Наманган бўйлаб тарқалган ва вилоятдаги шеърхонлар Шухрат акани навбатма-навбат зиёрат этиб туришган экан.

Хуллас, биз Чортоқда қанча кун ҳордиқ олган бўлсак, шунча Шухрат ака билан ҳамсуҳбат бўлиб, унинг бағри кенг табиатини кашф этишда, шеърят мухлислари ўртасидаги ҳурмат-эътиборига гувоҳ бўлишда давом этдик. У меҳмон кутишдан, меҳмонлар эса уни зиёрат этишдан чарчашмасди.

Шундай қилиб, Шухрат ака Чортоқда неча кун яшаган, тўғрироғи, даволанган бўлса, шунча кун унинг хонаси меҳмонлардан аримади. Лекин мени ҳайратган солган нарса шуки, туннинг қайси пайтида у яшаган бино яқинидан ўтмай, унинг иш столидаги чироқ ёниб турган бўларди. Демак, у иш-

ларди. Баъзан бу чироқ тонгга қадар ўчмай, шеър-
рийатга саждакор шоирлардан бирининг ҳамон иш-
лаб ўтирганидан дарак берар эди.

Ён, чироғим, тонгга қадар ён,
Ёруғингдан ёрисин жаҳон!
Ён, чироғим, қалбим кутар, ён,
Ён, чироғим, ором олсин жон!

Сен ёниб тур, мен қилай ижод,
Қарзим кўпдир элдан, юртимдан!
Умрим ўтгач, қараб ортимдан
Демасинлар: — Кўрди бўш ҳаёт!

Ён, чироғим, тонгга қадар ён!

Мен Шухрат аканинг ўша кезлари қандай шеър-
лар ёзганини эслай олмайман. У ҳам Кисловодск
ёхуд Ереванда ёзган шеърлари остига улар туғил-
ган манзилни кўрсатгани ҳолда Чортоқ бешиги
бўлган шеърларни паспортсиз қолдирган. Эҳти-
мол, бу шеърларнинг ҳаммасини ҳам баланд шеър-
лар сирасига киритиш маҳолдир. Одатда мерган-
лар учиб бораётган ғозни бир ўқ билан ерлатиш
учун қанчадан-қанча ўқларни осмондаги хаёлий
ғозга отадилар. Агар Шухрат аканинг ўша кезла-
ри ёзган ўнлаб шеърлари орасида икки-учтасиги-
на узоқ яшаш кафолати билан туғилган бўлса, шу-
нинг ўзи шоир сарф қилган меҳнатни, албатта,
оқлайди.

Мен Шухрат ака ҳақида ўйлаганимда, ҳар са-
фар ўша чироқ кўз олдимга келади ва қулоғимда
Шайхзоданинг: «Шоир дўстлар шеърга кўп Саж-
дакор эди...», — деган сатрлари жаранглаб кетади.

Оддий китобхон назарида Шухрат ака бу дунё-
даги энг бахтли шоирлардан бири бўлган. Ижод бу-
лоқдек тошиб, китоблари кетма-кет чиқиб турган,

шеърийят майдонидагина эмас, наср ва драматургияда ҳам жавлон урган, тагида «Волга»си, ортида қўша-қўша азамат ўғиллари бўлган шоирдан ҳам бахтлиси бўладими, ахир! Яна, бунинг устига, китобхонлар томонидан ардоқлаганини айтмайсизми!..

Аммо Шухрат ака шундай замонда яшаганки, бу замонда қалам тебратган ва фикрлаш иқтидорига эга бўлган ҳар бир кишининг орқасида ўнлаб кўзлар ва қулоқлар бўлган. Сал ўзгача қадам қўйдингизми, ўша кўзлар дарров тегишли жойга хабар берган, сал ўзгача сўз айтдингизми, ўша қулоқлар дарҳол етказганлар.

Шухрат ака Тошкент Педагогика институтида таҳсил кўрган кезларда 37-йил гулхани гуруллаб ёнган. Институтнинг қатор сара домлалари териб олинган. Институтда ўқимаган, лекин талабаларнинг илтимоси билан учрашувга келган Усмон Носир туйфайли яна қанчадан-қанча ёшлар сўроқ қилинган. Бу сўроқлардан Шухрат ака ҳам четда қолмаган. Лекин у шўро ҳукумати шаънига номаъқул сўзни айтмаганига қарамай, уни Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси сифатида жазолаганлар. Эмиш — отасининг савдогарлигини яширган эмиш, эмиш — хотини жиякли лозиму атлас қўйлак кийиб, шўролар даврига эмас, ўтмишга бўлган ҳурматини кўз-кўз қилиб юрган эмиш, эмиш — боласини караватга эмас, бешикка белар эмиш, яқинда уни хатна қилар эмиш... Бу миш-мишларнинг бир қисми айни ҳақиқат бўлган, албатта. Аммо уларнинг ҳақиқат бўлгани Шухрат аканинг гуноҳини ўн чандон оширган. Хуллас, у «халқ душмани» деб эълон қилинмаса-да, уюшмадан ўчирилган. Бу: «Эсингни йиғиб ол, Шухрат! Мен билан ўйнашма! Мен Шўролар ҳукумати бўламан! Хоҳласам, сени кўкларга кўтараман, хоҳласам, етти қават ернинг тагига киритиб юбораман!» — дегани эди.

Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши қамоқ навбатида турган кўпгина ижодкорларнинг «жонига оро» кирди. Мен иккинчи жаҳон уруши деб 1941 — 1945 йиллардаги олмон-шўро урушини эмас, 1939 йили бошланган жаҳон урушини назарда тутяпман. Яқинлашиб қолган уруш қатағон қиличининг қинга солинишига сабабчи бўлди. Шўро давлати ўз ҳудудларининг мудофааси ҳақида ўйлашга мажбур бўлди. 1940 йил кузида Шухрат ака ҳам армия сафига чақирилди. Кўп ўтмай, олмон-шўро уруши бошланиб, шоир ярадор ва контузия бўлиб қайтгунига қадар иккинчи жаҳон урушининг жанггоҳларида бўлди. У фронтдан қайтгач, узоқ вақт даволанишга, доридармондан кўра тинчлик ва осойишталик деган «укол»ларни олишга тўғри келди. Шунда у мутолага берилди. Мопассану Лондондан тортиб, Тургеневу Толстойга қадар бўлган жаҳон классикларини, уларга қўшиб, Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳорнинг насрий асарларини эзиб ўқиди. Ва кўнглида ўзи гувоҳи бўлган уруш даври ҳаётидан роман ёзиш иштиёқи туғилди.

«Тўсатдан туғилган бу фикр, — деб ёзган эди у таржимаи ҳолида, — мени шунчалик қамраб олдики, кечалари ухломмай қолдим. Аввалига бир қисса ёзишга жазм этиб, қўлимга қалам олдим. Бир неча бетларни қораладим. Бироқ қарасам, қисса билан юрагимни бўшата олмайман. Нимадир каттароқ нарса чиқадиганга ўхшайди. Шундан кейин жиддийроқ бош қотириб, образларим устида кенгроқ ўйлаб, ўзбек солдат-офицерларининг уруш майдонларидаги жонбозлигини кўрсатиш ниятида воқеани уруш арафасидан бошладим. Асосий материал бўлиб ўз биографиям хизмат қилди ...Табиий, бир кишининг биографияси билан бадий асар ёзиб бўлмайди. Адиб шунинг учун ижодкорки, у ўзи танланган биографиясига ўз фикр-ўйи, орзу-умиди,

идеяларини, дард-армонларини, ўқинчи ва афсусларини бадий воситалар орқали қўшади, мослаштиради, тўқийди, бойитади...»

Шундай қилиб, Шухрат аканинг наср соҳасидаги биринчи йирик асари «Шинелли йиллар» романи майдонга келди. Аммо у эндигина романни тугатиб, уни нашрга тайёрлаётган кезлари яна қатафон қузғунлари пайдо бўлиб, уни қонли тумшуклари билан юлиб олиб кетди. Бу мудҳиш воқеа 1951 йил феввалида юз берди. Орадан бир йил ўтгач, суд Шухрат акани йигирма йилга ҳукм қилиб, жазо муддатини ўташ учун совуқ ўлкаларга юборди. Фақат Сталиннинг ўлимигина уни Усмон Носир қисмати-ни такрорлашдан асраб қолди.

Шоир ўлим лагеридан қайтганидан кейин романи қайтадан ёзишга мажбур бўлди. Зеро, машаққатли меҳнат эвазига дунёга келган роман қўлёзма-си тинтив пайтида олиб кетилган ва йўқотилган эди.

1955 йили Сибиру Шимолий Қозоғистоннинг тиканли сим билан ўралган совуқ манзилларидан қайтиши билан Шухрат ака яна ижодга шўнғиди. Шеърлар, ҳикоялар, дostonлар, романлар ва пьесалар ёзди. Асарлари ўзбек ва рус тилларида кетма-кет нашр этилди. «Шинелли йиллар»дан кейин «Олтин занглас», «Жаннат қидирганлар» романи яратилди. Фаламис кимсалар ёвуз даҳолари билан бирга ёвуз даврлар ҳам ўтганидан беҳабар, бу романларни ғаразли ниятда ўқиб, ёзувчини миллатчиликда айбловчи сатрларни топдилар. Мирза Солиев деган уюшма атрофида ўралашиб юрган кимсанинг Шухрат акани яна қаматиш ниятида чақувнома ёзмаган жойи қолмади. Унинг бошини силанган, «Баракалла, сендек мард одам айтмаса бу гапларни ким айтади!» деган муртадлар ҳам топилди. Хуллас, замон ўзгарган бўлса ҳам Шухрат акани ҳоли-жонига қўймадилар.

Шундай «бахтли замон»да яшаган шоирнинг ўзи ва ҳаёт ҳақидаги катта ҳақиқат билан йўғрилган асарларни ёзиши маҳол эди. Аввалам бор, бундай асарларни чоп этишнинг иложи бўлмаган, мабодо фалакнинг гардиши билан чоп этилиб қолгудек бўлса, танқидчилардан ҳам, Мирза Солиев сингари кимсалардан ҳам балога қолиши ҳеч гап эмас эди. Шунинг учун ҳам шўро даврида шоирларимиз ширин хаёллар оламида яшашга кўпроқ интилганлар. Шунинг учун ҳам Шухрат ака «енгил мавзулар»га кўпроқ қўл урган, шеърларига орзу ва умид нурларини пуркаб, севги ва вафо, дўстлик ва аҳиллик, эзгулик ва меҳрибонлик каби абадий қадриятлар ҳақида кўпроқ ёзишга уринган. Бутун унинг ана шу йўналишидаги ижодига ғубор қўниши ўрнига, аксинча, бу ижод биз учун тансиқ бўлиб турибди.

Шоир ўзининг бир шеърда бундай ёзган эди:

Эҳтимол мен зийрак бўлмадим,
Оғир пайтда керак бўлмадим?
Сўйламадим лозим сўзимни,
Балки қалтис тутдим ўзимни?

Шубҳасиз, тарихда қандай шоирлар ўтган бўлмасинлар, уларнинг ҳаммасини ҳам бахт ва саодат денгизида чўмилган, деб бўлмайди. Уларнинг аксари ўзи яшаган давр билан зиддиятда бўлган. Давр улар бошида тегирмон тошини ўйнатган. Аммо шунга қарамай, улар кишиларда яшашга иштиёқ уйғутувчи асарларни битишган. Шухрат ака ҳам ўзи сезмаган ва олдиндан режалаштирмаган ҳолда ана шу йўлдан борган. Зотан, ижод табиати шуни тақозо этарди.

МЕҲРИБОНИМ

Шоир ва адиб Шухратнинг ижоди бир томон, одамийлиги бир томон эди, десам хато бўлмас... У муҳтарам зот ниҳоятда меҳрибон инсон эдилар. Бир иборани тез-тез такрорлаб қўярдилар: «Ари чақди, деб аразлама, боли бор!»

У вақтларда бу иборанинг маъносига ким етибди, дейсиз. Айтдилар, қўйдилар-да, деб кетаверар эканман...

Устоз Шухратнинг авжи кучга тўлган, қувватга кирган йигитлик йиллари ўз иборалари билан айтганда: «пўстдумбага» чиқиб кетди...

Иродаси метиндай бу инсон урушдан кейин яна беш йилини тутқунликда ўтказишга мажбур бўлди.

...Ниҳоят, Сталин қулагандан кейин, унинг қора қузғун қаноти энди мусаффо осмон юзидан юлиб ташланди... Шухрат ака кабилар жуда озодликка бўлмаса ҳам, омонликка қайтдилар. Олоқ уларнинг ноласига ҳам қулоқ тутгани шу бўлса керак...

У киши тутқунликда одамийликни йўқотмадилар. Аксинча, ундоқ зиндонсифат манзилларда одамни қаттиқ соғиниб яшадилар. Бекор ўтаётган кунларини рўмолчанинг учига маҳкам туғиб бораверган эканлар... Омонликка чиққан кунлардан бошлаб рўмолчанинг учини шашт билан ечиб, егни шимариб, бекор ўтган кунлар учун ҳам меҳнат қилишга киришдилар...

Гоҳида:

– Мен бугун ўн иккита шеър ёздим! – десалар бизга эришроқ туюларди. Хом эканмиз, бу гапнинг таг-заминига фаҳмимиз етавермас экан. Ҳозир ўйлаб қарасам, у киши шеър ёза олмай қолган кунлари учун ҳам шеър ёзар эканлар. Ҳамма фазилатлари устига Оллоҳ у кишига тинмай самарали меҳнат қилиш фазилатини ҳам ато этган эди. «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар», романлари, «Балладалар», «Бизнинг кўча», «Сенинг севгинг» каби ўнлаб шеърый китоблари у кишидан бизга мерос қолди. Шундоқ йирик асарлар билан бир қаторда «Беш кунлик кувёв» каби саҳна асарлари ўз даврининг долзарб муаммоларига бағишланиб, инсонлар тақдирига кўчди. Булар Шухрат муаллимнинг бир томони. У киши ёш ижодкорларнинг ҳақиқий ўз акаси – устози эдилар. Шундай жанг бўронлари, тутқунлик заҳматлари у кишининг ёнида турган инсонларга меҳрини елга солиб, олисларга учириб юбормади. Аксинча, биринчи шеъри, ўргамчик мисралари бирозгина умид туғдирган ёшлар борки, у киши дарров ўз қанотлари ости-ҳимоясига олар эдилар ва ўзлари хизматда бўлган ёзувчилар уюшмаси эшигининг икки тавақасини кенг очиб қўйиб, бағриларини очиб, икки қўллаб марҳамат кўргазиб кутиб олардилар. Биз Азиз Абдураззоқ, Эркин Воҳид, Тўлқин, Барот Бойқобил, Ҳусниддин Шарипов, Эркин Самандар, Қамчибек Кенжа, Охунжон Ҳаким, Тошпўлат Ҳамид ва мен кабилар у киши атрофида гала-гала бўлиб юрардик. Менинг «Бошсиз ҳайкал» дostonимдан сўнг ҳаммамиз умид ва ишончга тўлиб, астойдил ижод қила бошладик. Чунки ижод қилсак, яхши нарса ёзсак, чиқар экан, деган ишонч пайдо бўлди бизда. Ҳусниддин Шариповнинг «Қуёшга ошиқман», Эркин Воҳидовнинг «Буюк ҳаёт тонги» кетма-кет

пайдо бўлди ва «Шарқ юлдузи»да босилди. Буларнинг ҳаёт юзини кўришида Миртемир, Шайхзода, Асқад Мухтор қаторида Шухрат аканинг улкан ҳиссаси бордир.

Сўзим қуруқ бўлмасин учун у муҳтарам устознинг кўп хатларидан бирини келтиришни лозим деб билдим. Бу 21 ноябрь 1960 йилда менга Москвага, бир фақир талабага ёзилган: «Сайёр! Сенинг шунча хатинг ва телеграммангга шу биргина журнал номери жавоб бўла олади, чунки сенга хат ёзмасам ҳам сени ўйлаб юрганimgа қаноат ҳосил қиласан. Бу сонда сенинг арзанданг — поэманг бор ва менинг анча-мунча шеърим.

Биз тошкентликлар соғ-саломат. Отанг билан иккаламиз тупроққа ва гиштга ҳужум қилиб ётибмиз. Сен отангга рўзгор учун озроқ пул юборибсан, улар бениҳоя хурсанд. Демак, «Ёш гвардия»дан 25 фоиз олгандирсан. Яхши бўлибди. Мана поэма ҳам чиқди. Ҳақини ўзингга юборайми, ёки уйга ишонч хати юборасанми? Хабар қил.

Мен журналга ўтиб, сенлар учун ютдим, бўлмаса ўзим учун ҳали ҳеч иш бўлганича йўқ. Мана 1-сонда Эркиннинг поэмасини берамиз, наборда. Сеникини атайин хабар қилмай ўтирган эдим, билишимча кимдир жосуслик қилиб сенга хабар бериб қўйибди. Мана энди ўзини кўр, қувон, руҳлан, қанотлан. Бу сенинг союзга киришингга — пропуск!!!

Энди шошма, ҳовлиқма, соғлифингни эҳтиёт қилиб яша ва ижод эт!

*Сени соғиниб,
жигаринг: Шухрат
26/XI-60*

Бундай хатлардан талайини келтириш мумкин. Ушбу хат у киши уй қураётган даврларига тўғри келади. Шу биргина мактубданоқ Шухрат аканинг

меҳрибон, акаларча ғамхўр юраги борича намоён бўлиб турибди...

Ёки бўлмаса, у киши адабиёт жамғармаси директори бўлган кезларда Москвага тез-тез келиб турардилар. Шунда ҳар гал бизни йўқлаб, тушган жойларини дарҳол хабар қилардилар. Мана, масалан: *«Сайёр! Мен Москвадан. «Украина» меҳмонхонасида. 19 қават, 19 хона. телефоним: Г-3-22-39;*

Телефон қилинг, келинлар! Декада ишлари ва ўз романимнинг русчаси масаласида келдим. Азизга салом!

Шуҳрат.

I/XI-57.

Шуҳрат акам шеърлари ҳақида Мақсуд Шайхзода атрофлича, кенг тўхталиб, ўз адолатли фикрларини ёзганлар. Улардан ўтказиб фикр билдириш биз шогирдлари кўлидан келиши амри-маҳол. Шунинг учун шоир Шуҳрат шеър, баллада, туркум ва дostonларига тўхталмадим. Фақат айтишим мумкинки, улар эрта оқарган оппоқ сочлари ҳақида қирқдан ортиқ шеър ёзган эдилар...

Улкан ёзувчи Абдулла Қаҳҳор кўлларидан келганча ёзувчи Шуҳратни кўллаб келдилар. Гарчи аямай, гоҳида ушбу асарингизни қовоқ ари чақиб олибди, деб, асарнинг кўпсўзлигидан огоҳ этсалар ҳам, ёзувчининг ёзиш усулини инкор этмас эдилар.

Шуҳратнинг ҳикмат тўла, шеърдай мусиқага бой, ёғдай ёқиб тушгувчи тили ва у киши қалами остидан чиққан ўзбекона иффат-такаллуф тўла лавҳалар ва улар остида яшнаб кўриниб тургувчи удумлари ва ўзбек хонадони манзаралари Абдулла акани ҳам мафтун этган бўлиши табиий...

Яна доно, сермулоҳаза, мулойим, сабрли, қалби нафис ва нафосатга мўл инсон сифатида Мирзакалон Исмоилий ҳам Шуҳрат акамга яхшилигини

аяган эмас. Оилавий ишларда ҳам, жамият юмушларида ҳам у киши чиндан катта ака эдилар...

Бу ёқда ниҳоятда ўткир дидли, ўқимишли, сермулоҳаза адабиётшунос Ҳибзиддин Муҳаммадхонов ҳам бор эди. У киши ҳам Шухрат акамнинг оғир синов кунларида ҳақиқий бардошли биродар бўлиб, қаторда турганлар... Ҳаммаларининг жойлари жаннатда бўлсин. Аллоҳ ярлақанган бўлсин!

Шухрат акамга омонликда ҳам барибир осон бўлмади. Ўзларига хос гўзал, ҳикмат тўла ёқимтой тилда ёзган романлари ҳам, айниқса, «Олтин зангламас» анча ташвиш келтирди. У вақтларда қаттол цензура бўларди. Улар «Олтин зангламас»нинг журнал вариантыдаёқ зулм қилишга ўтдилар. Ҳар саҳифага гугурт қути отиб кўришар, гугурт қаерга бориб тушса, ўша ерини юлиб олиб ташлашни буюришар эди. Романни юқори ташкилотлар ва бошқа ташкилотлар эринмай қайта-қайта ўқишади. Корректурани кўтаришиб, у идораларга Шухрат акам билан бирга борардим. Асарнинг боши қаёқ, охири қаёқлигини, сюжет йўларини муаллифнинг ўзлари ҳам адаштириб юборишларига оз қолди. Шу асар — «Олтин зангламас» — менинг асосий китобим бўлса ажабмас, деб умид қилган эдилар. Хуллас, бирор бир катта империяга тобе бўлган, мустақиллиги бўлмаган юртда бутун асар ёзиш ҳам мушкул экан. Бу мушкулотлар ҳам бекор кетмади. Шухрат адиб ва Шухрат инсонни катта файласуфга айлантирди.

Шухрат ака ҳақида айтадиган гапларим кузги хазондай мўл-кўл. Лекин ўшандай қаттол замонда ҳам бошқа ёқлардан кўчирма қилинган ғоя, тафаккур, дунёқарашлар миллатни миллат сифатида ўлдириб юборишини, ўзгалар ғоясига фидойилик оқибатда ўзни пайхон қилиш демаклигини билдириб-билдирмай айта олишлик — бу катта жасорат эди. Бу

жасоратни Шуҳрат ака баралла кўрсатди! Гарчи у ҳаётда оғир кунларни кўп ва хўп кўрган бўлса ҳам, ўз юртини:

— Ўзлигингдан қолма, ўз тўнингни кийиб юр. Ота-боболаринг назарлари бошинг узра доимо кўри-ниб турсин, беш кунлик ҳою-ҳавасларга япроқдай енгил одамлар учади. Сен етти пуштингга қара! — деб огоҳлантира олди.

Шундан огоҳ бўлсак, азамат ва заҳматкаш, ўзбекнинг чин инсони ва файласуф шоир ва ёзув-чиси Шуҳрат руҳини абадул-абад хушнуд этган бўламиз.

ЧИН ИНСОН ВА АЖОЙИБ ИЖОДКОР ЭДИ У

ШУХРАТ номи тилга олинганда, менинг кўз ўнгимда тоталитар Совет тузумининг аччиқ мева-ларини обдон татиган виждони пок, қалами ўткир ижодкорнинг ёрқин сиймоси гавдаланади. Зеро мен дорилфунуннинг адабиётшунос домласи сифатида унинг ижоди ҳақида лекциялар ўқигандим ва уни шахсан яқиндан билардим.

Шуҳратнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир шу вақтгача кўплаб, тақризлар, мақола ва рисо-лар эълон қилинган, бир неча номзодлик диссер-тациялари ёқланган. Мен аминманки, тадқиқотчи-ларимиз бундан кейин ҳам Шуҳрат ижоди сирла-рини ўрганишни давом эттирадилар. Мен эсам у ҳақидаги хотираларимдан фақат бир неча лаҳза-ларнигина қаламга олмоқчиман.

БИРИНЧИ ЛАҲЗА

Менинг илк марта Шуҳрат ака билан танишу-вим Тошкентда, «Шарқ юлдузи» журнал редакция-сида юз берган эди. Ўша вақтларда журналнинг бош муҳаррири вазифасида ишлаган мактабдошим Ас-қад Мухтор:

— Раҳимжон, мана бу киши журналимиз сарко-тиби Шуҳрат бўладилар, танишинг! — деб бизни таништирди. Ҳали ёш бўлишига қарамасдан қора

сочларига оқ оралай бошлаган, барваста қомат ва очик чехрали саркотиб менга йирик-йирик шахло кўзларини тикиб, кулимсираб боқаркан, қўл бериб кўришди. Унинг қўл бериб кўришиши, кўзларида барқ уриб турган юмшоқ табассум ўша заҳоти мени ўзига тортди. Бу табассумда унинг ғойибона ўқиганим шеърларидаги тиниқлик ва дилкашлик кўриниб турарди. Шу-шу бир-биримизга хат ёзадиган, ҳол-аҳволдан хабар оладиган бўлиб қолдик...

ИККИНЧИ ЛАҲЗА

Агар янглишмасам, 1963 йилнинг ёзи эди. Мен аҳли оилам — умр йўлдошим Полина Матвеевна ва ўғлим Маратжонлар билан Ёзувчилар союзининг Кўктебелдаги ижод уйида дам олардик. Кутилмаганда Шухрат ака билан учрашдик. Хордиқ чиқариш кўнгилдагидай кечди. Бунга сабаб, бир ёқдан, Қора денгизнинг кўркам қирғоғида об-ҳавонинг шифобахш мўътадиллиги бўлса, иккинчи ёқдан, Шухрат акадек доно ва дилкаш суҳбатдошнинг бирга дам олганлиги эди. Ўша кезлар «Шинелли йиллар» романининг русча нашри Москвада босилиб чиққан (1959 йил, Воениздат) ва унинг муаллифи Иттифоқ миқёсида танила бошлаган эди. Ўшанда янги шеърлар ўқиб беришдан ташқари Шухрат ака бизга бир неча оқшом сурункасига ўз бошидан кечган саргузаштларни ҳикоя қилиб берган эди. Ажойиб саргузаштлар. Биз, Шухрат ака ижодининг мухлислари, мириқиб тинглардик. Кейинчалик билсам, бу саргузаштлар забардаст адибнинг бўлажак янги романлари «Олтин зангламас» ва «Жаннат қидирганлар» учун керакли хомаки материаллар ҳам экан. Бизнинг эшитганимиз «хамир учидан патир» эди, деса бўлади.

«Олтин зангламас» романида «Маратнинг аяси» сарлавҳали бир бобча бор. Унда асарнинг бош қаҳрамони Содиқ ва иккинчи даражали персонажлардан Адолат хола, Жаннат, Мушарраф ҳамда Мирсалим иштирокидаги воқеаларда Марат номли бола образи ҳам гавдаланади. Мен ҳар гал романдаги шу бобни ўқиётганимда муаллиф томонидан зўр самимият билан чизилган бу бола (Марат) қиёфасида ўз ўғлим Маратжонни кўргандай бўлман. Ахир, Шухрат ака ўшанда, Кўктебелда, роман устида ишлаётганда менинг ўғлим романдаги Маратга ўхшаш 13–14 ёшар шўх, ёқимтойгина болакай эди-да. Энди маълум бўлишича, бу ҳассос адибнинг диққат-эътиборидан четда қолмаган экан.

УЧИНЧИ ЛАҲЗА

Бир гал мен Шухрат акани Самарқандга таклиф қилдим. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг вилоят бўлими шоир ва носир Шухратнинг китобхонлар билан учрашувларини режалаштирганди. Мен шулардан учтасини ташкил этишга мутасадди эдим.

Қизиқ, билмадим нима учун, Шухрат ака пайдо бўлган жойда ўз-ўзидан шеърхонлик бошланиб, байрамона кайфият ҳукм суларди. Алишер Навоий номидаги дорилфунун талабалари Шухрат акани қарсақлар билан қарши олишди. Мен кечани очиб, шоир Шухратга сўз бердим. У киши ўзбек адабиётининг аҳволини шарҳлаб, тошкентлик ёзувчилардан ким қандай асар устида иш олиб бораётгани ҳақида гапириб берди... Бундоқ қараганда оддий гаплар, лекин қулоққа ёқадиган бамаъни гаплар. Шухрат аканинг шоирона нутқида алақандай сеҳр борга ўхшарди, залда ўтирганларни — каттаю кичик, эркагу аёлларни мафтун этмай қўймасди. Нотиқ одатдагидай ширали тиниқ овоз билан

аввал Ватан, Она юрт, меҳнаткаш инсон ва ўз халқига содиқ, фидокор одамлар ҳақидаги шеърлари билан аудиторияни ўзига жалб этди, кейин қаторасига чин муҳаббат, садоқат ва одамгарчиликни васф этувчи бир неча лирик шеърларни ўқиб, тингловчиларни ҳаяжонга солди. Қарсақлар гумбури кенг зал томини кўчирай дерди. Бир ярим соат давом этган адабий кечани «ёпиқ» деб эълон қилдим. Шунга қарамасдан, талабалар тарқалишмасди. Йигит, қизлар — қўлларида Шухрат ака шеъррий тўпламлари, муаллифдан дасхат олиш учун шоирни ўраб олишди... Мушоиранинг давоми ўша куни кечқурун шоир Шухрат таклифи билан «Зарафшон» меҳмонхонасининг иккинчи қаватидаги фойеда олимлар, ўқитувчилар ва театр ходимлари иштирокида янада мароқли ўтди.

Яна бир учрашув Эски шаҳарда хотин-қизлар артелида ташкил этилди. Бу мулоқотнинг тарзи ҳам, мазмун-мундарижаси ҳам батамом ўзгача, ўзига хос эди. Артелга кириб боришимиз биланоқ Шухрат ака тўғри ишчилар ишлайдиган дастгоҳлар томон юрди. У ерда енг шимариб кашта тикаётган, гилам тўқиётган нозанин қизларнинг ўта чаққонлик билан ишлаётганларини қизиқиш билан кузатаркан, йўл-йўлакай уларнинг шаънига илиқ сўзлар айтар, гоҳ-гоҳида ҳазил-мутоибага кўчиб, қаҳ-қаҳ куларди... Шеърхонлик бошланиб кетди. Шухрат ака сурункасига уч-тўртта шеър ўқиб ташлади. Қўшиқдай жаранглаётган шеърлардан авжга келган қизлардан бири: «Муҳаббат ҳақида яна битта бўлсин!» — деган эди, янги лирик шеърлар тўлқини дастгоҳлар ўрнашган хонани тўлдириб юборди...

Олдиндан тасдиқланган режага мувофиқ шоир Шухрат икки кун давомида ҳаваскор шоирлар билан амалий машғулотлар ўтказди. Биринчи куни ҳар бир ҳаваскор билан танишиб, улар шеърларини

тинглаб, тегишли маслаҳатлар берди. Иккинчи куни машғулот кўпроқ шеър ва шоирнинг жамиятдаги маъқеи, бадий завқ, сўз устида ишлаш тариқаси каби мавзуларни қамраб олган лекциялар тусини олди.

Энди Шухрат ака ташрифининг кун тартибида шаҳардаги қадимий ёдгорликларни томоша қилиш, Улуғбек расадхонаси зиёратига бориш турарди. Бироқ режага таҳрир киритишга тўғри келди. Меҳмонхонадан чиқаётганимизда Шухрат ака қўққисдан:

— Раҳимжон, томошага жўнашдан аввал ўша ўзимизга таниш гилам тўқувчи қизлар қошига борсак, шунга нима дейсиз? Мен уларга шеър ваъда қилгандим... — деди.

— Бўпти, шеърни шеър шайдолари тингласин, кетдик! — дедим. Жўнадик. Танаффус вақтида етиб борган эканмиз. Гилам тўқиш цехига одам сиғмай кетди. Шухрат ака ўзининг кечаси қизларга атаб битган шеърини қойилмқом қилиб қироат қилди. Гилам тўқувчи қизларгина эмас, биз — адабиётшунос домлалар ҳам Шухрат аканинг ўта ҳасос ва ҳозиржавоб шоир эканлигига тан бердик. Шеър эртасига «Ленин йўли» (ҳозирги «Зарафшон») рўзномасида босилиб чиқди. Артел маъмуриятининг шоир Шухратга ажойиб бир гиламча тақдим этгани ҳамон ёдимда...

ТҮРТИНЧИ ЛАҲЗА

«Мушибат одамларни жипслаштиради», деган нақл бор, тўғрига ўхшайди. 1967 йил, қиш. Мен докторлик диссертацияси устида ишни давом эттириш мақсадида меҳнат таътилини Москва яқинидаги Малеевқада ўтказмоқчи бўлдим. Қўлёзмалар билан лиқ тўла икки катта чамадон ва битта портатив

ёзув машинасини кўтариб йўлга чиқдим. Электричка Москванинг Белорус вокзалидан икки соат йўл босиб Бороково станциясига етиб келди. Буёғи санаторий автобусига тушиб, яна 16 километр йўл юриш керак... Оғир чамадонларни кўтариб бир амаллаб пастга тушдим. Атроф оппоқ қор, оёқ ости сирғанчиқ. Ҳамма кутиб турган автобус томон чопади. Мен ҳам унга етиб олишим керак, акс ҳолда иш чатоқ. Навбатдагисини узоқ кутишга тўғри келади... Бор кучимни йиғиб, чопдим, етиб олдим... Етиб олдим, кўкрагимда «жиз-з» этган санчиқни сездим. Санаторийга жойлашгач, дўхтурга мурожаат этгандим, балога қолдим. Кардиограмма «инфаркт» ни кўрсатибди. Тўшакка ётқизиб, кимир этмай ётишни буюрди... Хайрият, дўстим Шухрат ҳам шу ерда дам олаётган экан, жонимга ора кирди... У киши биринчи галда мени юпатди. Кейин тошкентлик рус ёзувчиси Борис Пармузин билан иккаласи мендан хабар олиб турадиган бўлишди...

Мен беморлик тўшагида ётишимга қарамасдан, ўзимни унчалик ёмон ҳис этмасдим: ётган жойимда китоб ўқийман, радио тинглайман. Сал кейинроқ ҳаттоки кўпдан бери ўйлаб юрганим драматик достон — «Хуросон алломаси»нинг «Дебоча»си ва биринчи кўринишини ёзишга киришдим. «Фан доктори бўлишни орзу қилардим. На илож, насиб қилмаганга ўхшайди. Шунисиғаям шукур, ҳеч бўлмаганда мендан аллома Умар Хаём бадий сиймосини гавдалантирувчи шу асарим ёдгор бўлиб қолади-ку», — деган ўй-андишалар билан ўзим ўзимга тасалли берардим...

Бир куни ҳар галгидай аҳволимдан хабар олгани келган Шухрат акага Умар Хайём ҳақида пьеса ёзаётганимни айтиб, унинг «Дебоча»сини ўқиб бердим.

Хомуш мириқиб тинглаган Шухрат ака кўзлари пирпираб, қувониб, ўрнидан туриб кетди:

— Дўстим, мана бу бошқа гап. «Ўғлимга хат ёзай, Полина Матвеевнани чақиринг, етиб келишсин!» — дейиш қаёқдаю, дабдурустдан катта бир шеърый драмага қўл уриш қаёқда! — деб мени мақтади. Драма сюжети билан қизиқиб қолди... ўзи ёзаётган роман сюжетидан бироз нақл қилиб берди... Энди гўё бевосита ижодий ҳамкорлигимиз бошланган эди...

Шундай бир эпизод сира ёдимдан чиқмайди: бир куни Шухрат ака ўзи ёзаётган роман қаҳрамонларидан бири — жанг вақтида фашистларга асир тушган тожик аскарга ўзига мувофиқ бир ном топиб беришни сўради. «Шундоқ ном бўлсинки, — дер эди Шухрат ака, — бошқа миллат жангчиларининг номидан фарқ қилсин, яъни унинг тожик фарзанди эканлиги билиниб турсин». Энди мен тожикча номларни эслашга киришдим, катта бир варақ тожикча номга тўлди: Сангин, Одина, Шогадо, Табар, Теша, Шоғулом, Шомансур, Гулназар, Сафар, Фулом, Фазанфар, Ҳабибулло, Неқадам, Назаршо, Афсаҳзод, Муҳаммадризо, Раҳимдод ва ҳоказолар. Шулардан, агар янглишмасам, «Шогадо» маъқул бўлди, шекилли, энди ҳар келганида Шухрат ака Шогадонинг фашистлар радиостанциясида олиб бораётган яширинча ишлари ҳақида сўзлаб берарди... Бир келганида, қарасам, у киши хафа, чехрасида ҳамишагидай хушчакчақ табассум кўринмайди.

— Тинчликми? Нима бўлди, хафа кўринасиз? — деб сўрадим.

— Нимасига қувонай?! Ахир, фашистлар Шогадони фош этишди. Уни рация орқали қизил армия қўмондонлигига ахборот юбораётганида қўлга туширишди...

— Хайр, ўзингиз тасвирлаган образ-да! — дедим.

Шухрат аканинг изтироб чекиши ўзи яратган образ, тожик йигитининг ҳалокати билан боғлиқ

экан... Демокчиманки, Шухрат ака кинасиз юрак ва нозиктабиат эгаси, ҳақиқий ижодкор эди...

Кунлар ўтаберди. Шухрат аканинг олижаноблиги туфайли мен баъзан ўзимнинг беморлик тўшагида ётганимни ҳам унутардим. Ижод қилардим, шеър тўқирдим, қофия учун сўз ахтарардим... Шунга қарамасдан, зериккан пайтларимда ҳуш-ёдим узоқда қолиб кетган Она юртим, оилам, қавм-қариндошларим билан банд эди, дўстларимни қўмсардим. «Ахволим оғирлашиб, бирон кор-қол юз берса, нима бўлади? Жонсиз жасадим аёзли ўрмонзода қолиб кетадими?» — каби нохуш хаёлларга борардим.

Беморлигимнинг ўттиз еттинчи куни бошланиб-диямки, дўхтир мени уйимга қайтиш уёқда турсин, ҳатто ўрнимдан тургани қўймайди. Айни жонга теккан пайт, ичимни еб ётган эдим, Шухрат ака хуш-хабар олиб келди.

— Раҳимжон, янгилик! Бизнинг санаторияга беш-олти кунга, дам олиш учун, мамлакатнинг бош терапевти, машҳур академик Вотчал ташриф буюрибди. Мен сизни ана ўшанга кўрсатаман! — деди у.

— Эшитганман, «Вотчал томчиси» ўшаники эмасми?

— Топдингиз, худди ўзи!

— Дам олишга келган бўлса, кўнармикин?

— Кўнади! Ана кўрасиз, кўндираман! — шундай деганча, Шухрат ака чиқиб кетди.

Эртасига эрталаб у чиндан Вотчални бошлаб кириб келди. Кўзойнакли, оқсоқ, кичкина соқолчаси ўзига ярашган, узун қад-қоматли академик Вотчал эшиқдан кириши биланоқ:

— Қани, кўрайлик-чи, самарқандлик паҳлавон нимага чўзилиб ётибди? — дер экан, у ўзини касал кўргани келган дўхтирдай эмас, балки кўпроқ эски қадрдон дўсти билан ҳангома қуриш учун ташриф буюрган меҳмондек тутарди.

У аввал диққат билан менинг беморлик тарихимни эшитди. Кейин мени даволаётган дўхтирдан алланималарни сўраб билди... Қўққисдан менинг қўлимдан ушлаб:

— Қани, ўрингиздан туринг-чи! — деди. Мен хайрон Шухрат акага қарадим, у киши мийиғида кулиб, «Туринг!» — деган маънода имлади. Қўрқаписа ўрнимдан турдим, юрдим, эгилдим, ҳар хил ҳаракатлар қилдим. Ўрнимга ўтиб ётмоқчи бўлгандим, академик жиддий тус олиб:

— Энди ётиш бас, мана бу ерда ўтиринг! — деб буюраркан, санатория врачига қараб: «Мен бу ерда «инфаркт» деган нарсани кўрмаяпман! Аппаратингиз янглиш кўрсатаётганга ўхшайди. Эрта Рузадаги санаторияга элиб беморни такрор ЭКГ қилдилинг. Шундан сўнг бир хулосага келамиз, — деди қатъий оҳангда.

Шухрат ака ёнимда, врач билан бирга машинада жўнадик. Хайрият кардиограмма яхши кўрсаткич берди, «инфаркт»ни тасдиқламади. Оғир юк кўтариш сабабли ундан енгилроғи «стенокардия»га йўлиққан эканман, ўтиб кетганга ўхшайди... Академик Вотчал дўхтирни... «Беҳудага ваҳима қилибсиз» — деб қўйирмикан дегандим йўқ, бундай бўлмади, аксинча: «Эҳтиёткорлик қилиб тўғри иш тутгансиз», — деб мақтаган бўлди... Шухрат ака — хурсанд, худди ўзи беморлик бистаридан тузалиб тургандай.

Халоскорим, ажойиб инсон Вотчал менинг Самарқандга қайтишимга рухсат берди. Рухсат бердию, «фақат шарт шуки, Сизга махсус тиб ҳамшираси ҳамроҳлик қилади... Узоқ йўл, айтиб бўлмайди...», — сўзларини қўшиб қўйди.

Бошим қотди. «Тиб ҳамширасини қаёқдан топаман? Унинг мен билан Самарқандга учиб бориб қайтиб келиши қандоқ бўларкан?» — ўйладим мен. Яна менинг алланечук аҳволга тушиб, лол қолганимни

кўрган Шуҳрат ака дардимга дармон бўлди. У киши Вотчалга:

— Ҳурматли профессор, дўстим Раҳимжонни уйига мен кузатиб борсам, нима дейсиз? — деди.

— Қани шундоқ қилсангиз, «Молодец» дейман, — деди дўхтур.

— Йўқ, йўқ! Шуҳрат ака, ахир қайтишингизга ҳали яна бир ҳафта бор-ку, мени деб... — эътироз билдирмоқчи бўлдим.

— Ҳечқиси йўқ. Роман тугаши керак эди, тугади. Бу ерда бошқа қиладиган ишим қолмади. Ундан кейин... янгангизни соғинганман-да! — гапни ҳазилга йўйди Шуҳрат ака.

Икки кундан сўнг йўлга чиқадиган бўлдик. Менинг самолётга билетим бор, Шуҳрат ака эса сотиб олиши керак.... Москвагача машинада бордик. Шуҳрат ака мени қариндошларимизникида қолдириб, билет излаб кетди. Қойил қоладиган жойи шундаки, Шуҳрат ака шу рейсга, мен ўтирадиган жойнинг қаватгинасига билет олибди, Учдик. Самарқандда кутиб олишди. Ҳамма хурсанд. Шуҳрат ака, миннатдорчилик билдириб, «бир кунгагина қолинг, азиз меҳмонимиз бўласиз» — дейишга қарамасдан, бошқа пайт албатта меҳмонликка келишни ваъда қилиб, Тошкентга учиб кетди...

БЕШИНЧИ ЛАҲЗА

«Тухмат оёқ остидан чиқади, ўғлим. Эҳтиёт бўлинг!» — дер эдилар қиблагоҳим. Мен бўлсам қулоқ осмасдим. «Шу чоллар қизиқ-да, нуқул насиҳат қилишади... Устозларим ҳурматини ўрнига қўйсам, ғамхўрларча иш тутиб, шогирдлар етиштирсам, ўз йўлимда тўғри юрсам, ким менга душман бўларкан», — дер эдим, парво қилмасдим. Янгилишган эканман. Бепарволигим бурнимдан чиқаёзди...

1973 йил ёзи эди. Ўн йил меҳнат чекиб ёзганим докторлик диссертацияси тайёр. Ёклашгина қолган, холос... Қўққисдан менга айб қўйишди. Ҳазилакам айб эмас, даҳшатли: имтиҳон вақтида талабалардан пора олган эмишман... Қисқаси, тергов, тинтув бошланди. Ҳаттоки мени ҳибс қилишди. Мен бе-хабарман, кейин маълум бўлди, умр йўлдошим, додини Самарқандда эшитадиган топилмагач, Тошкендга учибди. Ёзувчилар союзида ҳам, бошқа идораларда ҳам арзини эшитадиган топилмапти. Мен билан бирга дорилфунунда дарс тинглаган бир курсдошим ҳам «Кечирасиз, зарур иш билан бандман», — деб қабул қилмапти. Ана шундан сўнг ёдига Шухрат ака тушиб, уйига телефон қоқибди. У киши, Арабистондан қайтган ўғлини кутиб олгани чиқётган экан, шунга қарамасдан, дарҳол машина юбориб, уйига чорлабди. Янгам Турсуной опа билан биргаликда воқеа тафсилотини эшитиб, уни юпатишибди, маслаҳатлар беришибди. «Марказий Комитетга арз қилишдан бошқа чора йўқ», — деб, ариза ёзишга кўмаклашибди.

Хуллас калом, бошимга кулфат тушганда менинг қисматимга лоқайд қарамай, жони ачиб, ёрдам қўлини чўзган чин инсон яна дўстим Шухрат Алимов бўлган эди.

Юқорида айтганларимга изоҳ бериб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Мен ўз ҳаётимда кўпни кўрдим, ҳар хил одамлар, ҳар хил ижодкорлар билан мулоқотда бўлдим. Лекин Шухрат акага ўхшаган олижаноб, кўнгли очик, мушкулкушо зотни, ижодий ишда эса зукко ва донишманд инсонни кўрган эмасман. Биз «Яхшилик» деймиз. Шухрат аканинг менга нисбатан қилган яхшилигидан ортиқроқ яхшилик бўлмаса керак. Шу боис, мен ва менинг оилам аъзолари бу улўф инсон ва ҳақиқий дўстни сира унутмаймиз, унинг порлоқ хотирасини абадий ёдда сақлаймиз.

ШУҲРАТ БУХОРОДА

Истеъдодли шоир, ширинзабон носир, закий таржимон ва мақоланавис Шуҳрат биринчи марта Бухорога 1947 йилда шоир Шукрулло билан бирга келган эдилар.

Уларнинг асосий режаси Вобкент туманидаги илғор пахтакор колхозчи — звено бошлиғи Рустам Бобоев билан учрашиб, унинг ҳақида бадиий очерк ёзиш эди.

У йилларда Бухорода Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг расмий бўлими йўқ эди. Бизлар (Бухоро давлат педагогика институти адабиёт ўқитувчилари) ўзбек адабиёти кафедраси ҳузурида талабалар учун ёш шоирлар ва адабиётшунослар тўғараги, айни замонда вилоят газетаси «Бухоро ҳақиқати» таҳририяти ҳузурида ёш ижодкорлар семинари ташкил қилган эдик.

Шуҳрат ва Шукрулло келганларида ҳам газета ҳузуридаги семинаримиз аъзоларини тўплдик. Институт талабалари, «Бухоро ҳақиқати» таҳририяти ходимлари, шаҳар ва яқин туманлардан келадиган адабиёт мухлислари семинарга йиғилдилар. Қизғин савол-жавоб бўлди, Шуҳрат, Шукрулло ва маҳаллий ёш шоирлар ўз шеърларини ўқиб бердилар. Кейин Шуҳрат ва Шукрулло Вобкент туманидаги Рустам Бобоев қишлоғига бориб, бу меҳнаткаш камтар деҳқон билан танишиб, суҳбатлар қуриш-

ди. Кейинчалик Шухратнинг очерки «Шарқ юлдузи» журналида босилди.

Ўша йиллари мен Бухоро ДПИда ўзбек адабиёти кафедрасига мудирлик қилиш, йилида 700—900 соатгача дарс бериш ва ижтимоий-тарбиявий ишларни олиб бориш билан бирга, Ўрта Осиё давлат университети (САГУ)нинг сиртқи аспиранти эдим, профессор адабиётшунос Абдурахмон Саъдий раҳбарлигида «Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шеърий ижоди» мавзуида номзодлик диссертацияси устида иш олиб борар эдим. Шу муносабат билан ҳар йили 2—3 марта Тошкентга бориб турар эдим. Тошкентга борганимда Шухрат аканинг эски шаҳардаги ҳовлиларига бордим. Бу ҳовли Эски Жўвадан латга-путта бозорига борадиган кўчанинг ўнг томонидаги тор кўчалардан бирида эди. Шухрат ака мени очик юз билан кутиб олдилар, марҳум оталари маҳсидўзлик қилган уйни кўрсатдилар. Муҳтарам оналари билан саломлашдик. Шухрат ака ўз ижодлари ҳақида гапириб, бир папкани кўрсатдилар. Унда «Шинелли йиллар» романининг машинкада босилган матни бор эди. У киши менинг илмий ишим билан қизиқдилар.

Орадан кўп ўтмай, менинг диссертациям иши охирланди. Ҳимоя қилиш учун оппонентлар топиш керак эди. Биринчи оппонент фан доктори ёки профессор бўлиши керак эди. Ундайлар ўша кунларда Ўзбекистонда камчил эди. Битта профессор — ўзбек адабиёти мутахассиси — менинг илмий раҳбарим Абдурахмон Саъдий эди.

Бу вақтлар Шухрат ака қайси бир идорада ишлар эдилар. Излаб топдим ва оппонент борасида қийналаётганимни айтдим, диссертацияни кўрсатдим. У киши бироз ўйлаб туриб, юринг, мен Сизни Ойбек домлага олиб бораман, у киши Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси — акаде-

мик, биринчи оппонент бўлишга ҳақлари бор, дедилар. Мени 1 Май кўчасидаги Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига олиб бордилар ва Ойбек олдига олиб кирдилар. Муддаони айтдилар. Ойбек диссертацияни олиб, бошидан бироз ўқигач, оппонент бўлишга рози бўлдилар. Жуда ҳам хурсанд бўлдим. Иккинчи оппонентликка ўша пайтда филология фанлари номзоди, таниқли драматург Иззат Отахонович Султонов розилик бердилар.

Бу икки оппонент ижобий тақризларини ёзиб бергач, диссертацияни ёқлаш куни белгиланди — 1948 йилнинг 21 октябрида САГУ филология факультетининг илмий кенгашида диссертацияни ҳимоя қилдим.

Тошкентга командировкага борганимда 1930 йилдан бери Бухородан Тошкентга келиб, шу ерда яшаб юрган қариндошим, уруш қатнашчиси Алижон Саидов уйида турар эдим. Ҳимоя куни қариндошим (тоға-бобом) Алижон Саидов уйида меҳмонларни бир пиёла чойга таклиф қилган эдим. Шухрат ака ҳам келдилар. У киши Алижон Саидов билан тил топиб, қизгин суҳбат қилдилар. Бир-бирларидан қайси фронтларда жанг қилганларини, қайси госпиталларда даволанганликларини суриштириб, эсга олишди. Маълум бўлдики, икковлари ҳам Бокуда бўлишган, бир госпиталда, турли йилларда бўлишган. Шухрат ака профессор А. Саъдий билан ҳам қизгин гурунглашди, у кишининг университетдаги ишлари билан қизиқди.

Шухрат ака иккинчи марта 1958 йилда Бухорода бўлганлар. Мен Бухородан Тошкентга илмий командировкага келган эдим шекилли, Бухорога қайтгач, Шухрат аканинг келиб кетганликларини касбдошларимдан эшитдим.

1962 йилда Шухрат ака учинчи марта Бухорога келдилар. Бу сафар Шухрат ака бизнинг таклифи-

миз билан Бухорога ташриф буюрдилар. Бундан бир ярим ой олдин биз студентлар билан «Шинелли йиллар» романи бўйича китобхонлар конференциясини ўтказмоқчи бўлиб, у кишига хат ёзган эдик. У киши келишга розилик бергач, Бухоро педагогика институтининг кўптиражли «Илгор фан учун» газетасида конференция ҳақида эълонни бостирдик.

Орадан бир ой ўтгач, 1962 йилнинг 21 декабрида Шуҳрат ака Бухоро келдилар.

Конференцияга жуда кўп киши келган эди: институт ўқитувчилари ва студентлари, «Бухоро ҳақиқати» газетаси ходимлари, билим юрти ва ўрта мактаб ўқувчилари, Бухоро Арки жанубидаги кўчада жойлашган БДПИ биносининг мажлислар залига сифмай қолди.

Шуҳратга сўз берилди. У киши институт жамоасига ва маърузачилар ҳамда баҳсда қатнашганларга раҳмат айтиб, романнинг ёзилиш тарихи, ундаги айрим ҳодисаларнинг қатнашчиси ўзи эканлиги, ҳозирги кунлардаги ижодий ишлари ҳақида гапирди, саволларга жавоб берди.

1962 йилнинг 22 ёки 23 декабрида Вобкент туманига, Рустам Бобоевни кўриш учун бордик. Даврада Тошпўлат Ҳамид ҳазил-мутойиба қилиб, ҳаммани кулдирад эди. Мезбонлар тарихий Варахша вайроналарини кўрсатмоқчи бўлишди. Туман милицияси бошқармасининг бошлиғи Ф.Зайниевнинг енгил машинасига ўтириб, Варахшага жўнадик.

Милодий бешинчи асрда шаҳар ва ҳокимларнинг кўшки бўлган тарихий ёдгорликлардан айрим деворлар қолган экан. Уни археолог-тарихчилар қазиб текширганлар. Йирик хом ғишлардан қурилган хона деворлари кўринди.

Варахша тепалигида гурунглашиб ўлтирган жойдан бир гильза (ичи бўш патрон) топилди. Уни

қўлдан-қўлга ўтказиб, турли тахминлар айтилди. Бухорога қатгач, меҳмонхонада (ҳозир у жой тиббиёт институти талабаларининг ётоқхонаси) Шухрат ака дам олдилар. Эрталаб у кишининг хоналарига кириб аҳвол сўрасам, у киши бу кечада бир қанча шеърлар ёзган эканлар. Бир дафтар варафининг икки бетида «Гильза. Бухоролик дўстларимга» сарлавҳали шеърни менга бердилар. Ўттиз мисралик бу шеър шундай тўртлик билан бошланади:

Бухоро чўлида бир куни ногоҳ
Бир эски гильзага кўзларим тушди.
Кўзларим тушдию ярқ этиб нигоҳ,
Хаёлим кўп олис йилларга учди...

Шухрат 1966 йили ҳам Бухорода бўлган. Менинг шахсий архивимда шоир Тошпўлат Ҳамид тақдим қилган бир фотосурат бор. Бухородаги буюк тарихий ёдгорлик Исмоил Сомоний мақбараси фонида Шухрат ва Тошпўлат Ҳамид суратга тушишган. Бошларида туркманча телпак, эгниларида туркманча авра-астар тўн. Орқасида Т. Ҳамид дастхати «...ноябрь, 1966 й. Бухоро».

Шухратнинг 50 йиллик юбилеи Бухорода кенг нишонланди. Атоқли олим ва драматург, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Иззат Султон (юбилей комиссиясининг раиси) бошчилигида Шухрат, Абдулла Орипов ва Умарали Норматов Бухорога келишди. Педагогика институтининг Регистондаги собиқ биноси мажлислар залида тантанали кеча бўлди.

Кечани филология фанлари номзоди, шоир Тошпўлат Ҳамид қисқача кириш сўзи билан очди. Иззат Султон, бу сатрлар муаллифи, ТошДУ доценти Умарали Норматов, Бухоро ДПИ ўзбек адабиёти кафедраси мудири доцент Тожи Қораев ўз нутқла-

рида Шухрат босиб ўтган пурмазмун ижод ва жанговар йўлни таъриф ва тавсифлаб беришди. Студентлар Шухрат асарларини мутолаа қилишдан олган таассуротларини сўзлашди. Шоир Абдулла Орипов ўз шеърларидан ўқиб берди.

Тантанали кечадан сўнг мен меҳмонларни ўз уйимизга таклиф қилдим. Биздаги ўтиришни ҳам Тошпўлат Ҳамид бошқарди.

Эртаси куни (27 февраль) Шофирконга бордик. Дастлаб Пионерлар саройида уюштирилган учрашувда бўлдик. Шундан сўнг «Шофиркон» жамоа хўжалиги клубида учрашув бўлди. Лиқ тўла катта клубга йиғилган туман раҳбарлари, ўқитувчи, ўқувчилар ва колхозчилар меҳмонларни қизгин олқишладилар.

Юбилей кунларида Бухоро вилоят газеталарида ҳам Шухратнинг ҳаёти, ижоди ҳамда адабий кечалар ҳақида мақола, хабар ва шоирнинг шеърлари босилди.

Бундан кейин ҳам Тошкентга йўлим тушганида Шухрат акани кўриш учун янги уйларига бориб, бир-икки соат суҳбатлашар эдим. Бир гал рафиқам Хосиятхон, бошқа дафъа шоир Тошпўлат Ҳамид билан борганмиз. Ҳар гал Шухрат акамнинг рафиқалари Турсуной опа очиқ юз билан кутиб олиб, ўзбекона лутф билан меҳмон қилар эдилар.

Шухрат акам тирикликларида босилиб чиққан сўнги уч жилдик «Танланган асарлар»нинг ҳар уччала жилдига ҳам дасхат ёзиб берган эдилар. Иккинчи жилди — «Олтин зангламас» романига бундай ёзилган: «Саиджон! Бу роман ҳаётимнинг битмас очиқ яраси ва энг севган асарим». Учинчи жилд — «Шинелли йиллар» романига мана бундай ёзилган: «Саиджон! Бу китоб ёшлигим!» Ҳар уччала дасхат ҳам 1982 йил 8 апрелида ўз уйларида ёзиб берилган эди.

Биз Шухрат акам билан узоқ йиллар ёзишмада эдик. У хат ва табрикномалар асосан байрамлар муносабати билан яхши тилакларни изҳор қилиш мазмунида эди. Менда улардан 25 таси сақланмоқда. Уларда муаллифнинг ижодий меҳнати ва ўй-орзулари ўз ифодасини топган. Уларнинг кўпчилиги Тошкентдан, бириси Кишинев, яна бириси Тбилисидан Бухорога юборилган.

Шухрат ака буюк инсонпарвар, миллатпарвар, диёнатли, жасур, Ватан ҳимоячиси, ҳақгўй ёзувчи эди. Авлодлари, дўстлари, шогирдлари ва китобхонлари хотирасида шундайлигича қолади.

ДЎСТИМ, МАСЛАҲАТЧИМ ЭДИ

Шуҳрат ҳақида гап кетганида мен у кишини ҳамиша энг қадрдон дўстим сифатида, миннатдор бўлиб хотирлайман. Шуҳрат менга — ҳам дўст эди, ҳам ака эди. Қадрдонлигимиз Шивли маҳалласига кўчиб келишган олтиминчи йиллардан бошланган эди. Шунчалик иноқ бўлиб кетдикки, ҳар куни бўлмаса ҳам, кунора кўришиб турардик. Оилавий борди-келди қилардик.

Шуҳрат акам нафақат шоир, балки аллома ҳам эдилар. Турмушда дуч келадиган синовларни мардонавор енгишга даъват қилардилар. Бировнинг бошига иш тушиб қолса, худди ўзлариникидек қабул қилиб, жон-жаҳдлари билан тўғри йўл кўрсатишга ҳаракат қилардилар.

— Турмуш асфальт йўл эмас, — дердилар доим, — у худди ўзимизнинг боғ кўчасига ўхшайди. Эгри-бугрилари бор, ўнқир-чўнқирлари бор. Кўзингга қараб юрмасанг, уринтириб қўяди.

Ҳаётнинг аччиқ-чучугини тортган, нима яхшию, нима ёмонлигини билардилар. Биров бир муаммо билан мурожаат қилса, албатта у кишининг мушқули осон бўлмагунча ёнида турардилар.

Бошимга ҳар хил ишлар тушди. Ўшанда етмишинчи йиллар эди, янглишмасам. Рафиқам билан анча нари-берига бориб қолдик. Шу пайтда Шуҳрат акам озмунча изтироб чекмадилар. Бизнинг

оилани сақлаб қолишга қаттиқ интилдилар. Анча насихат қилдилар.

— Оилада кўп нарсалар бўлади, кечиримли бўлинглар, — дердилар. — Оила қуриш осон эмас. Сув келса симириб, тош келса кемириш керак. — Аммо барча уринишлари зое кетди. Бунда эҳтимол айб мендадир, балки айб рафиқамдадир... Рафиқам рози бўлмади. Шухрат акам ҳам, биз ҳам аттанг, деб қолдик.

— Бўлар иш бўлди, сиз улуғ ишларга бел боғлангиз. Оилангиз тинч бўлсин, — деб йўл-йўриқлар кўрсатдилар. Янги оила қурдим. Шухрат акам тўйбоши бўлиб, Раҳмат Азизхўжаев деган адибнинг қизига уйлантириб қўйдилар. Оллоҳга шукр, турмушимиз файзли кечаяпти.

Шухрат акамнинг бошига оғир мусибат тушди: юрак, қон босими хуружи билан инсультга йўлиқиб, шифохонада ётиб қолдилар. Мен бир дўст сифатида, ҳам шифокор сифатида ўз бурчимни бажариб, у кишининг ҳаётларини асраб қолдик. Дўстимнинг корига яраганимдан беадад шукрлар қилдим.

Дард жуда ёпишқоқ, инжиқ бўлади. Шухрат акамнинг ҳаётларини сақлаган бўлсак ҳам, дард давом этаверди. Вақти-вақти билан даволаб турдим. Юриб кетдилар. Аммо касаликнинг асорати бир қўл, бир оёқда қолди.

Қон босимлари борлигини билардим. Бу дард кўпроқ бош мияга, юракка таъсир кўрсатади. Шухрат акамда кейинги вақтда кўпроқ юракка нисбатан бўлиб, аҳволлари оғирлаша бошлади. Юрак етишмовчилиги юзага келди, авж олди. Оғир аҳволда яна стационарга олиб келдик. Ҳаракат қилдик, бор имконни ишга солдик, аммо эплай олмадик. Ахийри, бир соат бўлса ҳам, уйда бўлсинлар, деган қарорга келдик... Яхшиям шундай қилганмиз.

Дўстим фарзандлари бағрида, ёру биродарлари даврасида, ўз уйида ҳаёт билан видолашди.

Шифокорларда бир гап бор. Турмушдаги турли аламларни ўзига олаверса, уни чиқариб ташлама-са, ичига ютаверса, у бирон ердан «ёриб» чиқади. Умрларининг охириги йилларида Шухрат акам анча азоб чекдилар. Кейинчалик хизматлари тан олинди. Юксак унвонларга мушарраф бўлдилар. Аммо кеч бўлди.

Шухрат акам метин иродали одам эдилар. Шифохонада ётганларида ҳам алоҳида жой, диққат-эътибор талаб қилмадилар. Дастлабига Турсуной келинойимиз парвариш қилдилар. Кейин:

— Мени одамлардан нари олманг. Улар орасида бўлай, — дедилар. Ҳамма беморлар қаторида бўлдилар.

Шухрат акам туфайли кўпгина адиблар, шоирлар билан танишдим. Яқин бўлиб кетдим. Шухрат акам қандай инсон, қандай адиблигини сафарларда бўлиб билдим.

Бир сафар Асқад Мухтор, Шухрат ака, мен — учовлон Қўқонга бордик. Чархий домлани зиёрат қилдик. У зот ўша пайтда Муқимийнинг ҳужрасида яшар эдилар. Тили ўткир шоир эди Чархий. Шундоқ сўзларни топар эдики, нақ мўлжалга ўқдек тегарди.

Қўқондан Ўзганга ўтдик. Адабиёт ихлосмандлари «Шухрат келибди» деб бирпасда тўпланишди. Уларнинг кўзида меҳр товланарди. Шундоқ меҳрни Чортоқда бирга дам олганимизда ҳам кўрдим.

Шухрат акамнинг бир одати — тилни бузмасдилар. Доим: «Ё ўзбекча гапир, ё русча гапир, икковини аралаштириб юборма», — дердилар. Ўз тилини, ўз элини ниҳоятда яхши кўрадиган, яхши билладиган эдилар. Сухбатлашиб тўймасдик.

— Китоб ўқиётганингизда бировга нотаниш, ноаниқ сўз учраса, албатта шу сўзнинг маъзини чақиб, кейин ўқишни давом эттиринг. Тушунмасдан зинҳор китоб ўқиманг, — дердилар. «Шинелли йиллар» романини қайта-қайта ўқийман. Ҳар гал Шуҳрат акани янгидан кашф қиламан. Янги қирраларини топаман.

Шуҳрат ака ҳаётни, одамларни севардилар. Одамлардан ажралишни истамасдилар. Маҳаллада ҳам улфатнинг жон-дили эдилар. Ҳар биримизнинг қалбимизда меҳрни, оқибатни экиб кетганлар. Бу ниҳоллар асло сўлмайди.

Бугун Шуҳрат акамни соғинсам уйларига бораман. У кишининг рафиқаси Турсун келинойини зиёрат қиламан. Фарзандлари Фикрат, Хондамир, Бобуржонларни кўраман, суҳбатлашаман. Назаримда, Шуҳрат акам тириқдек. Назаримда, барчамизни меҳру оқибатга чорлаётгандек!

Дўстим, акам, ўз элининг фидойиси Шуҳрат юрагимда ана шундай қиёфада абадий муҳрланиб қолдилар.

Яна нима дейман?! Кимки Шуҳрат акамни бир оғиз яхши сўз билан эсласа, умри узоқ бўлсин, бахтли бўлсин!

УМР КАРВОНИ...

Ўттиз уч йил муқаддам мен бу хонадонга илк марта кириб борганимда, Шухрат ака нуронийлик бахш этувчи қордай оппоқ сочларига қарамай ғоят ўктам, мағрур қиёфада кўринган эдилар. Шунда домла олтмишни қоралаётгандилар. Ўтган йиллар домланинг сочлари каби, юзларига, серсавлат келбатларига соя ташлади, хасталик қўлларига асо тутқазди. Гарчи кейинги йилларда мен домлани кўпроқ кўрган ва узоқроқ суҳбатлашиш имконига эга бўлган эсам-да, Шухрат ака кўз олдимда ўша-ўша ўктам қиёфада жонланиб қолдилар.

Одатда ёзувчи билан унинг асари бош қаҳрамонларининг ташқи кўринишларида умумият, мутаносиблик кўп бўлавермайди. Нақл қиладиларки, ҳамиша хаёлий, гўзал қиёфаларни тасвирлаган, «Қизил елканлар» асари муаллифи Александр Грин жуда хаста, ғариб ва жулдур ҳаёт кечирган экан. Ёки деярли барча Отабек деб тасаввур этадиган улуғимиз Абдулла Қодирий қаҳрамонларидек у қадар хушқад бўлмаган эканлар. Хуллас, изласа мисоллар кўп. Аммо Шухрат ака Элмурад, Содик, Умматалиларга ташқи портретни ўзлари кабилардан умумлаштирганлари учунми, назаримда муаллиф ҳамиша қаҳрамонлари орқали жонлангандай туюлади. Дарҳақиқат, ҳар жиҳатдан шундай. Шухрат домла — Элмурад, Шухрат домла — Содик,

Шухрат домла — Умматали. Фақат айрим романий тафсилотларда фарқ бор, холос. Шухрат аканинг бу дунёдан кўз юмганларига қарийб беш йил бўлди. Мен уларни буюклар қаторига қўшмоқчи эмасман. Зеро ўзлари ҳам ҳеч қачон бундай даъвода бўлмаганлар. Аммо ижодий ва инсоний заҳматларининг озроққина гувоҳи бўлганим учун баъзи хотираларим, кузатишларим ва мушоҳадаларимни айтмоққа бурчлиман.

1975 йил 24 август кечагидай эсимда... Мен Тошкент Давлат университетининг филология факультети талабалигига қабул қилиндим. Чамаси беш юзтадан ортиқроқ абитурунтлардан йигирма бештаси химия факультети биноси тепасидаги карнай орқали ичкарига таклиф этиляпти. Табриқдан сўнг турли ҳужжатларни тегишли хоналарга топшириш ва гўёки талабаликка қабул қилинганлигимиз эвазига эртасигаёқ шаҳар атрофидаги хўжаликлардан бирига «овоц»га — ҳашарга бориб ёрдам беришимиз кераклиги хусусида йўриқ олиш учун қатор тизилишиб турибмиз. Ёнимдаги сочлари хурпайган, калладоргина, балоғатга ўтиш палласи барча йигитларда табиий бўлганидек қовушимсиз, (камина ҳам истисно эмасди), ўспирин йигит билан бир-икки сўз алмашдик. Сўнг таниша бошладик. Йигит Бобур дея исмини айтди. Яқиндан танишиб билсам, шоир Шухратнинг ўғли экан. Талабалик бахтидан гангиб турганимда бу маълумот янада ҳаяжонлантирди. Ахир кимсан «Олтин занғламас», «Жаннат қидирганлар», «Беш кунлик куёв»ни ёзган ёзувчи Шухратнинг ўғли-я...

Ўша йиллардаги талабалик умрининг тенг ярми «овоц»у «пахта»да ўтарди, десам муболаға эмас. 30 августда Ҳасанбойдаги «овоц»дан қайтиб, бир ҳафта ўқишни бошлар-бошламас, Янгийўлга узум тергани кетдик. Бир ой чамаси ўтгач, қайтиб, уч

кунгина уйда бўлиб, Сирдарёга «пахта»га жўнадик. Аниқ куни эсимда йўқку, ҳар қалай янги йилга қадар «Оқ олтин» тумани далаларида «жавлон урдик». Мана шу паллаларда ўғлидан хабар олгани келган Шухрат акани яқинроқдан кўрдим ва танишдим. Илк таассуротларим: Шухрат ака ниҳоятда пурвиқор, савлатли ва мендан жуда узоқда кўринарди.

Биринчи сессия бошланганда, илк бор «дарс тайёрлаш учун» Шухрат ака хонадонида бўлдим. Домла йўқ эканлар. Бобурни қистай-қистай ёзувчининг иш кабинетига кирдим. Кирдиму китобларнинг кўплиги ва зўрлигидан оғзим очилиб қолди. Гўё сим-сим ғоридаги хазинага кириб қолгандек ҳайратда эдим. Кечроқ домла келдилар. Ва ўша куни илк бор дастхатли китоб олдим: «Ўғлимнинг ўртоғи студент Шухратга шоир Шухратдан эсдалик». Бу шоирнинг 1973 йил нашр этилган «Лирика» тўплами эди.

Шу тахлит «дарс тайёрлаш» баҳона Шухрат ака хонадонига тез-тез бориб турдим. Деярли ҳар йили янги дастхатли китоб совға қилардилар. Ҳозир китоб жавонимни кўздан кечирсам, биз танишган 1975 йилдан то умрлари охиригача ўтган 19 йил давомида йигирмага яқин китоб совға қилибдилар. Улар шеърий тўпламлар, сайланмалар, насрий асарларнинг алоҳида нашрлари ва ҳоказо. Бир неча йил аввал Шухрат ака ҳақида ёзган мақоламда улар чоп этдирган китобларни хомчўт қилиб, ярим асрлик ижодлари давомида 50 та китоб чиқарганларини аниқлаган эдим. Шунда ёзган эканман: «Бу бир инсон умри давомида қилиши мумкин бўлган ишдан бир неча ҳисса ортиқ бўлса борки, кам эмас». Дарҳақиқат, шундай! Айни чоғда таъкидлаш жоизки, Шухрат аканинг шу қадар ижодий маҳсулдорлигига китобхон эҳтиёжи ҳам бор эди. Мен домланинг бирор китоби дўкон пештахталарида чанг бо-

сиб ётганини билмайман. Аксинча, ҳатто у қадар харидоргир бўлмаган шеърий тўпламлар ҳам Шухрат қаламига мансуб бўлса, қўлма-қўл бўлиб кетганига далиллар кўп. Сабаби, бу шеърлар самимияти, равон ва оҳангдорлиги, китобхон қалбига тез етиб бора олиши билан халқимиз ўртасида машҳур. Ўзбекининг тўю томошаси, кую қўшиғи Шухрат шеърлари билан ҳам кўркли, файзу футухлидир. Бунга ўзим бир неча бор гувоҳ бўлганим учун ёзяман.

90-йилларнинг бошларида бир муддат Аброр Ҳидоятлов номидаги театрда адабий эмакдош бўлиб ҳамкорлик қилдим. Шу кезлар театрнинг ёш актёрлари аксарият сайёр томошаларга ёки «боиси тирикчилик» тўю тантаналарга бориб туришарди. Деярли барчаси мендан Шухрат аканинг шеърларини топиб беришни сўрарди. Шоирнинг менга тақдим қилган бир неча дастхатли шеърий тўпламлари шу тариқа машҳур актёримиз Эркин Комиловда ҳам қолиб кетди.

Шухрат ака умр бўйи шеър ёздилар. Ижодий таржимаи ҳол шеър билан бошланиб, шеър билан якун топди. Наздимда домла бошлаб шоир сифатида эътироф топганлари учунми, ўзларини ҳамиша шоир ҳис этардилар. Шеър Шухрат аканинг кўнгил тилаги, тиргаги эди. 80-йилларнинг бошларида оғир хасталикка дучор бўлганларидан кейин, қўлларида икки-уч сониядан ортиқ қалам тутолмай қолганларида ҳам шеър ёзмай туrolмадилар. Қийналиб, ҳориб, ҳижжалаб бўлса-да, шеърий сатрлар қоғозга тушарди. Шеър том маънода ҳаётини эҳтиёж, мадад ва тиргак эди. Қуйидаги сатрлар сўзларимга шоҳидлик берса ажабмас:

Кечаги кунларим шеъримда қолди,
Эртаги куним ҳам унда қолади.
Мен ўзим кетаман! Ўлимим олди,
Энг сўнгги онимни шеърим олади.

Мана шу тўртликни ҳар гал қайта ўқирканман, бир фикр хаёлимдан ўтади. Бу қадар ишонч ва қатъият қаердан?! Хаста ҳолдаги домлада бундай фикрий ўктамликни қандай изоҳлаш мумкин?! Умуман Шаҳрат домланинг қай бир шеърини олиб кўрманг, шубҳа, иккиланиш кайфиятини сезмай-сиз. Аксинча, фикр аниқ ва у ҳамиша ҳукм тарзида ифода этилади. Бу, назаримда, домланинг инсоний табиати, маслақ, ишонч ва эътиқодининг мустақамлигидан бўлса керак. Ана шу қатъиятли табиати боис Шухрат ака кўп қийинчиликларга дучор бўлди, неча бор тўғрилиқ ва тўғрисўзликнинг аччиқ меваларини терди. 50-йиллардаги қатағон билан боғлиқ кечмишларини айтмасак ҳам барчага маълум. Бироқ 60-70-йиллардаги хуружлар ва камситишлардан ҳамма ҳам бохабар бўлмаса керак. «Олтин зангламас»нинг бир қисми «Шарқ юдузи» журналида эълон қилинган, давоми бир неча ой тўхтатиб қўйилди. «Жаннат қидирганлар» романи эса шўро воқелигига зид, тухмат дея айрим танқидчилар томонидан қораланди. Бир чеккаси журъатли романлари, яна бири ҳақиқатгўй устози Абдулла Қаҳҳорга садоқати учун расмий доиралар эътиборидан четда юрди.

Ўша 1978 йил баҳорида бўлиб ўтган 60 йиллик юбилей тантаналари Муқимий номидаги мусиқали театрда ўтди. Табрик ва қутловлардан сўнг домланинг «Она қизим» номли пьесалари намойиш этилди. Кечанинг тантанали қисми охирида Шухрат акага якуний сўз берилди. Шунда домла ўзларига хос виқор билан, қатъий оҳангда айтдилар: «Ўзбек балки қачондир моддий жиҳатдан қашшоқ бўлса бўлгандир, аммо маънан ҳеч қачон қашшоқ бўлмаган. Маданияти, адабиёти ҳамиша бой бўлган. Ҳозир ҳам шундай ва бундан кейин ҳам шундай бўлишига ишонаман!» Ўша кезлар бу гапни айтиш учун ҳам анчагина журъат керак эди.

Умуман Шухрат ака адабиётимиздаги энг журъ-
атли адиблардан эдилар, десам хато бўлмайди. «Ол-
тин зангламас» ўзбек адабиётида қатагон йиллари
ҳақидаги биринчи роман ва яқин-яқинларгача яго-
на роман бўлиб турди.

Ким билсин, ижтимоий ўзгаришлар бўлмаганда
яна қанча вақт «ягона» бўлиб турарди. «Олтин занг-
ламас»ни, ўзга фазилатларидан қатъи назар, муал-
лифининг фақат ижодий жасорати учун ҳам ўзбек
романининг мумтоз намуналари қаторига қўшса ар-
зийди. Чунки қатагон йилларини эслаб, ҳанузгача
шивирлаб гаплашадиган одамлар бор. Бошидан
шунча уқубатларни ўтказиб келиб, танасидан Ши-
мол қаҳратонларининг заҳри кетмай, шулар ҳақида
ошкора ёзиш бу ҳазилакам гап эмас эди. Тўғри,
илимилиқ даври умумиттифоқ адабиётида, хусусан
рус адабиётида шахсга сифиниш йиллари иллатла-
рини фош этган бадий бақувват асарлар анчаги-
на яратилди ва баъзилари асосан Александр Твар-
довский раҳнамолигида «Новый мир» журнали са-
ҳифаларида эълон қилинди ҳам. Бу тоза нафас
Россиянинг чекка совет мустамлака ўлкаларида бир
эпкин бериши мумкин эдию, аммо давомчилари
пайдо бўлиб, шундай интилишлар бўлишига йўл
қўйилиши даргумон эди. Буни жуда яхши билгани
учун Абдулла Қаҳҳордек забардаст адиб ҳам қата-
гон мавзуидаги «Зилзила» асарини тўхтатиб қўйган
бўлса эҳтимол. Ана шу шароитда Шухрат ака «юрак
ютиб» «Олтин зангламас»ни яратди. «Олтин занг-
ламас»даги ҳаётни мен яхши биламан, — деб ёзади
адиб ўз «Таржимаи ҳолида», — улар мен билан
бирга бўлган, менга учраган кишиларнинг ҳаёти.
Мен ҳаётнинг атрофида эмас, нақ ичида бўлган-
ман. Бу мавзуда бирон нарса яратмасам, кўнглим
ўрнига тушмас эди. Буни виждоним тақозо этар-
ди». Дарҳақиқат, адиб виждон бурчини бажарди.

Ҳалол, покиза, фидойи бир инсоннинг қуруқ туҳ-
мат ва бўҳтонлар туфайли чеккан машаққатлари-
ни тасвирлаб, ўзи ва ўзи билан тақдирдош бўлган
юзлаб, минглаб Сталин лагерларида бегуноҳ жабр
тортганларнинг эл-юрт ва фарзандлари олдида юз-
ларини ёруғ, қаддини баланд кўтариб юришларига
бадий бир шаҳодатнома берди.

Романи қайта варақлар эканман, Шухрат ака
билан сўнги учрашувлар, суҳбатларни эслайман.
Охирги йилларда касаллик туфайли юришга, сўзла-
шишга қийналишларига қарамай кўп ўқирдилар ва
менинг қатағон даҳшатлари, тоталитар тузумнинг
аввало ленинизм ғоялари билан бошлангани ҳақида-
ги янги-янги далиллар асосида гоҳи лол бўлиб, гоҳи
ғазабланиб айтган сўзларим ёки сўровларимга «бар-
часи ўтар экан» дегандек, қўлларини силкиб қўя
қолар эдилар. Шунини ўйлаб, ўз-ўзимга савол бера-
ман: Агар «Олтин зангламас»ни адиб ҳозир янгит-
дан ёзса, қандай бўлар эди? Менимча, домла баъзи
жузъий ўзгариш ва таҳрирларни демаса, ўшандай
ёзган бўлар эдилар. Негаки Содиқнинг ҳаёти —
Шухрат аканинг ва у кабиларнинг ҳаёти. Содиқ 1936
йилда қабул қилинган Сталин конституциясини
«жаҳонда тенги йўқ демократик ва инсонпарвар
конституция» деб билгани, «коммунизмни олий
ҳаёт» тушуниб, фарзандлари унда яшашига умид
қилгани, партиядан ўчганини ўқиб, умрида бирин-
чи марта ҳўнграб йиғлагани сингари унга тенгдош
авлод ва ҳатто кейинги яна бир неча авлод киши-
лари ҳам шўро ақидаларига зўр ишонч билан, сира
шубҳа билдирмай яшадилар. Романдаги маҳорат
билан топиб тасвирланган вазият ва ҳолатларда,
яъни Содиқ фуқаролар уруши йиллари босмачи-
душман, деб курашган Диловархўжа қўрбоши би-
лан қамоқда юзма-юз кўришганда ҳам, ноҳақ жа-
зодан гинахонликка берилмай, аксинча, «эл-юртга

нафи тегар», деб сургунда виждонан ишлаганида ҳам, болаларча соддалик билан «келажакка хатлар» ёзиб, девор пойдеворига териб юборганида ҳам ва, ҳатто, иккинчи жаҳон уруши жанггоҳларида жасорат кўрсатганида ҳам унинг ўша ақидаларга эътиқоди сусаймайди, балки мустаҳкамланади, ишончи барқарорлашади. Содик каби кишилар, эътиқодидан қатъи назар, ҳурматга сазовор шахсдир. Дунёда эзгулик уруғи завол топмай яшаётган экан, инсонийлик, меҳр-мурувват, олижаноблик бор экан, бу Содик мисол одамларнинг шарофати. Унинг садоқати, содиқлиги аслида коммунизм тушунчаси билан пардаланган инсоний ақидаларга қаратилгандир. Виждонли, диёнатли кишилар шўро ақидаларини шундай тушуниб келдилар.

Йирик романлари ёзилиб турганда ҳам, қатор қисса ва пьесалари чоп этилиб, театр саҳналарида ўйналиб турганда ҳам Шухрат домла қалбини шеър, шеърӣ оҳанг тарк этмади. Матбуотда ёки мўъжаз китобчалар шаклида шоир шеърлари мунтазам босилиб турди.

Адиб саксонинчи йилларнинг бошларида беназир шоир, сўфӣй Бобораҳим Машраб ҳақида роман ёзиш тараддудига тушдилар. Узоқ ўрганиш ва изланишлардан сўнг, ниҳоят, асар устида иш бошланиб, яримлай деб қолганда, ўтмиш йиллар азоблари, уруш асоратлари ўз ишини қилди. Домла ўша айтганимиз — бедаво хасталикка йўлиқдилар. Узоқ муолажалардан бироз дармонга кирганларида энди йирик асарларга қувватлари келмаслигини сезиб, фақат шеър билан бўлдилар. Оилалари тириклик тиргаги бўлган эса, шеърӣят маънавий суянч, ҳамдаму ҳамдард бўлди. Сўнгги ўн йилда бирин-кетин «Кечки нурлар», «Ҳали тун узоқ», «Ёшлигимнинг давоми», «Қалбим жилоси» каби ўнга яқин шеърӣй тўпламлар дунё юзини кўрди. Уч ва икки жилдлик «Сайланмалар»и нашр этилди.

Шухрат ака умр сўнглирида замона «ўйин»ларидан чарчаган нуроний файласуф таассуротини уйғотар эдилар. Сўнги йилларда ҳақиқатан ҳам аксар фалсафий шеърлар ёздилар, авлодларига беозор, ҳикматли панду ўғитлар бағишладилар.

Бу йўлдан ўтганлар беҳисоб, сонсиз,
Биридан шон қолган, биридан армон.
Сен ўтмоқ истасанг кўз ёш, армонсиз,
Аввал бил нимадир яхшию ёмон!

Қайта қуриш алғов-далғовлари барчанинг кундалик мавзуига айланганда, Шухрат домла буюк Саъдий ҳикматини эслаб, «ин ҳам мегузарад» дегандек қўл силтаб қўярдилар. Фақат шу кезлари қатағон ва турғунлик йиллари ғуборидан форигланган буюк Чўлпон, Фитрат, Элбек, Ботулардан сўз кетса, лоқайдлик ўрнини ҳаяжон эгаллаб, қийналиб бўлса-да, хотиралар сўйлашга тушардилар.

Мен ўша кезлар Ойбек уй-музейида ишлаб турганим учунми ёки авлодошлари ичида Ойбек домла ижоди ва шахсияти кўпроқ ўзига тортармиди, ҳар қалай Шухрат акадан шу мавзуга оид хотираларни сўрайверардим. Улар эса хотираларини, ёдларига келган янги-янги маълумотларни гапириб берар эканлар, ҳамиша бир мулоҳазани таъкидлаб ўтардилар: «Ойбекни шеърларига яхши эътибор қилмаяпсизлар. У прозадаям, поэзиядаям шоир эди. Шеърларини ўқинг, шеърларини...»

Дарҳақиқат, Ойбекнинг шеърият дунёси ниҳоятда ўзига хос, сирли ва жозибали ҳодиса. Шухрат аканинг шеър услуби, йўли, йўналиши бошқачароқ бўлса ҳам, улар ҳақиқий шеъриятни қай шаклда бўлишидан қатъи назар ҳамиша юксак қадрлардилар. Ҳали соғлом пайтлари бир куни нима сабабдандир Бобурни йўқлаб уйларига борсам, ишлаб ўтирганларини айтишди. Бирор соатлардан сўн

қўлларида кўзойнак, иш хоналаридан чиқиб келдилар. Саломлашиб бўлгач, қандай иш билан банд эканларини сўрадим. Грузинларнинг ўтган асрдаги классик шоири Николаз Бараташвили шеърларини таржима қилаётганларини айтдилар. Яна ўша ўқтамлик билан: «Бор-йўғи ўттиз еттита шеъри маълум, аммо ҳар бири бир дунё. Шу кичкинагина тўплам бўладиган шеърлари билан жаҳон адабиётига кирган шоир. Грузинлар ҳам шеърни, шоирни қадрини биладиган халқ. Умуман ҳақиқий шоир бир сатриданок билинади. Фақат бир-икки мисраси билангина шуҳрат топган шоирлар ҳам бор».

Шуҳрат домла, айниқса, Усмон Носирни суюб, куйиб хотирлардилар. Гоҳи шоирнинг оташин сатрларини ёддан ўқиб, «ўзбекнинг Лермонтови эди», деб қўярдилар. Шундай дақиқаларда хаста, заифгина нуроний қария ўрнини яна бир вақтлардагидек виқорли, ўқтам қиёфа эгаллагандек эди. Шунда мен домланинг бош китоби қаҳрамони Содикни кўргандай бўлардим. Эзгулик дея шаҳид бўлган Содик ўз муаллифи тимсолида дунёдаги энг барқарор, муқаддас тушунчалардан — ҳақиқат ўлмаслигидан, ҳақ сўз — санъаткор сўзи боқийлигидан, руҳ абадиятидан сўзлаётгандек туюларди.

Бу умр карвони доимо йўлда,
Гоҳида чўққида, гоҳида чўлда.
Манзилга бехато етиб боради,
Эътиқод машъали гар бўлса қўлда..

БИР УЧРАШУВ ҲАЯЖОНИ

Улуф адиб ва шоир Шухратнинг табаррук хонадонига 1983 йилнинг жазирама ёз чилласида ёзувчи акамиз Нодир Норматов билан борган эдик. Ўшанда биз «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида бирга ишлардик. Мақсад: газетага Шухрат аканинг янги ёзган шеърларидан ундириш ва Нодир Норматов Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлиш учун адибдан тавсиянома олиши керак эди.

Шухрат ака ҳовлидаги тарвақайлаб кетган улкан ўрик дарахти соясига қўйилган катта чорпояда ўтирган экан. Салом-алиқдан сўнг биз ҳам чорпоянинг бир чеккасидан жой олдик. У киши олдин газета ҳақида гапирди. Газетамизнинг «Литературная газета»га ўхшаб яхши чиқаётгани, долзарб мавзуларни дадил кўтараётгани, адабиёт ҳақида янги ва ҳалол гаплар айтилаётганини мамнуният билан эътироф этди. Сўнг мени анграйиб турганимни кўриб, кимлигимни, қаерда ишлашимни сўрадилар. Ўрнимга Нодир ака жавоб берди. Чунки, мен бу улуф адибнинг мўъжизалар яширинган нурли чехрасидан кўз узолмасдим. У кишининг гоҳо тўхтаб-тўхтаб гапирётган ўтли сўзларини берилиб тингладим. Қаршимда тирик донишманд ўтирган эди. Бу самимий инсон ва ижодкорни киши тинглаб тўймасди. Шухрат ака фақат асар-

лари билан эмас, балки ҳар қандай одамни илк учрашувдаёқ ўзига мафтун этадиган сирли жозибача эгаси эди. Чорпоя устидаги хонтахтага дастурхон ёзилди. Аввал чой, сўнг чинни лаганда қовун олиб келишди. Шунда Шухрат ака менинг бирикки машқларимга кўзлари тушганини айтиб, ёзаётган мавзуни чуқур, пухта ўрганиб, дадил ва кўрқмасдан ёзиш кераклигини алоҳида таъкидладилар. Юрагимизга жасорат уруғларини экдилар. «Қаламга хиёнат қилмаслик керак», — дедилар. У кишининг бу бебаҳо ўғитлари ҳамон сабоқ бўлиб келаётир.

Болалигимда, китобга қизиқиш бошланганида учта шоирни кўпроқ ўқирдим: Миртемир, Шухрат, Зулфия. Насрий китобларга ўтгандан сўнг Шухрат аканинг романларини ҳам катта қизиқиш ва иштиёқ билан ўқиб чиққанман. Айниқса, «Шинелли йиллар», «Жаннат қидирганлар», «Олтин занглас» севимли асарларимизга айланган. Яхши эслайман, бу китобларни ўқиш учун ойлаб навбатда турардим.

Мактабда раҳматли қариндошимиз — Робия аммам бизларга тил-адабиёт фанидан дарс бериш билан бирга мактаб кутубхонасида ҳам ишларди. Мен аммам туфайли китобларнинг сирли оламига шўнғиб кетган эдим. У пайтда танлаб ўқиш деган гап йўқ. Қўлимизга нима тушса ўқиб кетаверганмиз. Ва, айтиш мумкинки, Шухрат аканинг ҳаёт нафаси билан суғорилган китобларини ўқиб, нимани ўқиш кераклигини ўргандик. Робия аммам Бухоро Давлат педагогика институтини тамомлаган эди. У киши институтда шоир ва адиб Шухрат билан бўлган ижодий учрашувни такрор-такрор айтиб берганлар. Бизнинг ҳам хаёлимизда ёзувчи Шухрат билан учрашиш истаги туғилган. Лекин бунинг ўша пайтда ҳеч қандай иложи йўқ эди. Бу ширин хаёл эди холос.

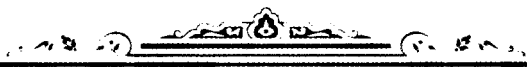
Мана, Оллоҳ узоқ йиллар давомида орзиқиб кутилган ўша кунни насиб этди. Ушбу лаҳзаларда мендан бахтли, мендан шод одам йўқ эди. Чунки, севимли ёзувчим билан юзма-юз ўтирган эдим. Шухрат ака бироз тутилиброқ гапирарди. Сабаби, оғир хасталиқдан даволаниб, бироз ўзларига келиб қолган пайтлари экан. Хасталик Шухрат аканинг ўтли нигоҳига, жасоратли ва донишманд қиёфасига асорат етказмаганлиги шундоқ сезилиб турибди. Шухрат ака гўё ҳар қандай бўронларга, қишнинг қаҳратонига, ёзнинг жазирамасига дош берган мағрур қояга ўхшарди.

У кишини толиқтириб қўймаслик учун кўп хаялламай ўрнимиздан турдик. Шухрат ака таҳририятга яқин кунларда янги ёзган шеърларини етказадиган, Нодир акага ҳам тез кунларда тавсиянома ёзиб берадиган бўлдилар.

Мен узоқ вақт ана шу учрашув ҳаяжони билан юрдим. Шухрат акани иккинчи марта газета таҳририятида — бош муҳаррир ўринбосари Иброҳим Фафуровнинг хонасида кўрганман. У кишини газетага ўғли Бобур Алимов олиб келган экан.

Доимо Шухрат аканинг ҳаёт ва ижодини эсласам, у кишининг нуроний чеҳрасини кўз олдимга келтирсам, енгилмас, матонатли қалам соҳибининг мағрурлик ранглари билан йўғрилган нурли сиймоси гавдаланади. Ўзбекистон Қаҳрамони Саид Аҳмад ёзганидек: «Шухрат катта шоир, моҳир романнавис. У ҳар қандай шароитда ҳам ижод масъулиятини унутмайдиган ҳалол ёзувчидир. Шухрат тўғрисида ўйлаганимда, ҳаёт инсонни умр бўйи синовдан ўтказади. деган гапга ишондим».

Тақдир тақозоси билан Бобур Алимов билан бирга ишлаш насиб этди. Бизнинг кўп суҳбатларимиз асосан Шухрат домланинг фожиали тақдири ва оғир синовлардан ўтган ҳам нурли, ҳам изтиробли умри,

шиддатли ижоди ҳақида боради. Ва бу суҳбатлардан аён бўладики, Шухрат акадай жасоратли, қўрқмас, довюрак, бағрикенг ҳамда дилидарё инсон ва ижодкорни топиш қийин. У киши миллат ва адабиёт бахтига бир келиб кетган улуғ ва мўътабар сиймо эди. Шу боис ҳам Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат асарлари бугун ҳам қўлма-қўл бўлиб, севиб ўқилмоқда. Жумладан, ўзбек шеърияти ривожига улкан ҳисса қўшган «Сенинг севгинг» китоби ҳам. Бу китобнинг қайта нашр этилиши эса Шухрат шеърияти мухлислари учун ноёб байрам бўлди.

Шеър ўқиганда кишининг руҳи ўзгача бир завқдан яйраши, вужудида ўта нозик галаёнлар рўй бериши, юрагида бетакрор маънавий-руҳий манзаралар чизилиши керак. Бир лаҳза бўлса-да, ўқувчининг шеър дунёсига фарқ бўлиши, дилбар ва гўзал мисралар қанотида парвоз қилишининг ўзи бахт. Бундай пайтда унинг вужуди кенгликларни қучмоғи, руҳ зиналаридан юқориламоғи даркор.

Таниқли шоир Шухратнинг шеърларини ўқиганда киши шундай ажиб ҳолатларга тушади. Шоир шеърнинг туғилишини шундай таърифлайди:

Юракнинг олови,
 юракнинг гули,
Юракдан сиқилган
 томчи-томчи қон...

Шеър аслида юрак чўғидан пайдо бўлади. Юракдан ловуллаб тўкилган мисралар ҳеч қачон завола топмайди, дафтар саҳифаларида қолиб кетмайди. Юрак тубидан қайнаб чиққан ўтли сатрлар ўз-ўзидан шеърпараст юракларга кўчади, адабиётга ташна юраклардан ўрин олади:

Шеърим, дунёга

келдингми шу он

Исмимда қолма, қўй!

Майли, ногаҳон —

Қўлимдан варрақдек

узилиб кетсанг,

Турналар сафига

тизилиб кетсанг...

Сўнг шоир шеърга шундай қатъий талаб қўяди: «Қанотсиз қуш каби учолмай қолсанг, яхшиси, бу дунё юзини кўрма, ёш тўккан шоирнинг кўзини кўрма!» Ана шу юрак талабидан келиб чиқиб баҳолайдиган бўлсак, Шухрат ижодида ҳали кўп замонлар яшашга ҳаққи бор шеърлар мўл-кўллигини кўрамиз. Ва ишонч билан айта оламизки, шоирнинг катта қалб ва жўшқин юрак билан ёзган шеърлари ўзбек шеърияти бўстонида алақачон ўрин олган ва унинг ажралмас бир бўлагига айланган. Ва китобдан асосан шоир юрагининг олови, гули бўлган шеърлар ўрин олган. «Ён, чироким» туркумидаги шеърларида кўпроқ Ватан меҳри, она-ер соғинчи, табиат ва инсон муносабатлари, ижод завқи-ю азоблари, одамлар ўртасидаги меҳроқибат, яхшилик ва ёмонлик мавзулари ёрқин мисраларда очиб берилган. Яхшилик, яхши инсон ҳақида Шухрат ҳамиша алоҳида меҳр билан ёзди:

Одаммисан, эзгу ишдан

қўл узма,

Нокасларга шафқат қилма,

қўл чўзма!

Яхшиларнинг елкасида

бу олам,

Яхшиликни ният

қилсин ҳар одам!

ёки:

Ижод қилдим
виждоним тикиб.
Ижод қилдим
умрим бағишлаб.
Ёмонликни фош этиб, сўқиб,
Яхшиликка ундаб, олқишлаб!

Шоир доим таъна тошларини отиб юрувчи ёмон кимсаларга қарата: «Эй, таъна тошларин отган кишилар. Сизни ҳам юрагим бугун олқишлар!», — дейди. Кечириш ҳам, бағри-кенглик ҳам фақат яхши одамга хос фазилатдир. Биламизки, Шуҳратнинг ҳаёти ва ижоди бир текис, силлиқ кечмаган. Қамоқ азобларидан ташқари ён-атрофидаги «дўстлари» ҳам улкан ижодкорга гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона таъна тошларини отиб юрган. Лекин мард ва бағри кенг шоир ҳамма-ҳаммасини яхшилик ва яхши асарлари билан енгиб яшаган. Енгиб яшаш эса осон эмас.

Умр кўрдим аччиқ-чучук,
Йўллар юрдим паст-балаңд.
Довон ошдим, гоҳо кечик,
Туз тотидим, гоҳо қанд...

Шоир «Сенинг севгинг» туркумида соф ва беғубор муҳаббатини, вафо ва садоқатини юксакларга кўтаради. «Умр йўлдошимга», «Севгинг талаби», «Гул узмоқчи бўлсам», «Сени севдим», «Кел, жоним, бўстонимга», «Чал, гўзал», «Ҳали ҳам ўшасан» сингари шеърларида ошиқ юракнинг изтироблари, дарду қувончлари турфа манзараларда, ҳолатларда очиб берилган. Масалан, «Юрагимнинг кўзи бор» шеърида бундай бебаҳо сатрлар бор:

Сени қандай

танлаб олди, айт,

Юрагимнинг кўзи бўлмаса!

Сени қандай

севиб қолди, айт,

Агар айтар сўзи бўлмаса.

Забардаст адиб ва бетакрор шоир Шухрат ҳақиқий маънода айтар сўзи бор бўлган улкан ижодкор эди. Ўз сўзини баралла айтиб, маҳорат ва матонат билан ёзиб, уни адабиётга муҳрлаб кетди. Бу бетакрор сўзни «Сокин ўйларим», «Ҳали тун узоқ», «Кавказ дафтари» туркумларидан ўрин олган шеърларини ўқиганда ҳам ҳис қилиш мумкин. Ўзбек шеърлятида Кавказ мавзусини Шухрат акачалик ҳеч бир ижодкор катта меҳр ва жозиба билан қаламга олмаган. «Кавказ дафтари»ни ўқиркансиз, гўё Боку кўчаларида, «Шинель кийган ёшлигимни соғиниб келдим», дейсиз. «Арман раққосаси» ўйинларига мафтун бўласиз. Тбилисида юраркансиз, «Мен ёмонлик кутмайман ҳеч дўсту ёрдан!», деб ҳайқирасиз. «Қалбингизда умрбод қолган» Каспий тўлқинларини соғинасиз. «О, Казбек, улуғ зот, машҳури олам» дея ҳайрат билан боқасиз. Ва бу сатрлар йиғилиб қалбингизда бетакрор Кавказ манзараларини чизиб ўтади. Сизни ҳам ушбу тоғлардай юксак бўлишга чорлайди.

Китобни ўқиркансиз, ундаги шеърларни шоир юрагининг кўзи билан кўрасиз, шоир юрагининг дардлари ва завқи билан ўқийсиз. Ва гўзал шеърлар сизнинг ҳам юрагингизнинг маънавий мулкига айланади. Шунда сиз ҳам шоирнинг ушбу ўтли мисраларини беихтиёр такрорлайсиз:

Бутун умрим

шеъримда қолди,

Меҳрим она-еримда қолди...

ДОМЛАНИНГ ҲИКМАТИ

Минг тўққиз юз саксон саккизинчи йилнинг эрта баҳори. Ҳали қишнинг заҳри кетмаган, осмон булутли кунлар. Журналимиз («Шарқ юлдузи»)нинг масъул котиби Носир Фозилов мени хонасига чақириб олиб:

— Сенлар қанақасанлар ўзи, нега шеърят бўлими режасида катта шоирлар йўқ? — деб қолди.

Бунақа пайтда, биласиз, минг битта важ-карсон дарров тилга келади. Лекин мен осонига кўчиб қўяқолдим:

— Катта шоирлар журналимизга шеър беришмаяпти...

— Сўрасанглар беришади-да, шоир! Қани айтингчи, шахсан сиз кимдан шеър сўрадингиз?

«Ие? Шеърниям сўраб олишимиз керакми ҳали?» Хаёлимга шундай фикр келса-да, индамай туравердим. Носир ака ўйларимни кўзимдан уққандай, насиҳат беришга тушди:

— Катта шоирлардан шеър сўраш ҳам одобга киради, ҳам адабиётнинг ҳурмати, ҳам журналнинг обрўси ҳисобланади. — У бир лаҳза тин олгач, топшириқ берди: — Боринг, Шухрат домладан шеър сўраб келинг. Навбатдаги сонга бериб юборамиз.

Мен Шухрат домланинг ҳовлисини орқаворотдан аниқлаб йўлга тушдим...

Ўтган кун ёққан ёмғир бир қур гуллаган ўрик гулларини дув тўкиб кетган. Йўл-йўлкаларнинг у ер-бу ерида ўрик гулларига бурканган кўлмакчаларни айланиб ўтиб боряпман. Мана, Шухрат домланинг ҳовлилари!

Жаранг-журунгни босиб, овоз бердим. Ичкаридан мулойим юзли опахон чиқиб, мени қарши олдилар. Домла ичкариги хонада ижодхонада эканлар, ўша ёққа ўтдик.

Мен домланинг китобларини ўқиганман, шеърларини ёд олганман, насиб қилган экан, мана энди ўзлари билан ҳам учрашиб турибман. Кимсан, «Олтин зангламас», «Шинелли йиллар», «Бир кеча фожиаси» каби машҳур асарларни ёзган, минглаб сатр шеърлари ўқувчилар орасида ёд бўлиб кетган забардаст адиб, доно шоир билан юзма-юз ўтирибман. Ўқувчи менинг юрагимдан кечаётган фалаённи, ҳаяжонни англаб турган бўлса керак.

Хуллас, Шухрат домлага «Шарқ юлдузи»дан шеър сўраб келганимни билдирдим. Домла ниҳоятда камгап, гапирганда ҳам шивирлаб гапирар эди. Мени дастурхонага таклиф қилдилар-у, ўзлари шеър танлашга тушиб кетдилар. Ўн беш-йигирма дақиқа ўтиб, қўлимга бир даста шеър тутқаздилар-да:

— Танлаб оларсизлар, танлаб оларсизлар, — дедилар.

— Суратингиз ҳам керак, домла!

— Суратим, ҳозир... — дедилар сокин овозда шивирлаб.

Мен, журналнинг содда ходими, домланинг нега шивирлаб гапириши сабабини ўйламасдим ҳам.

Домла ичкаридан шу ҳовлининг ўзида олинган суратларни олиб чиқиб, «танлаб олинг» дегандай

менга узатдилар. Мен сурат танлашга тушиб кетдим: етти-саккиз хил кўринишдаги суратлар. Шухрат домла барча суратда костюмда, галстукда, яланг бош, қўллари кўксида, дунёга (бизга) бироз маҳзун тарзда тикилиб турибдилар. Маҳзунликка маҳзуну, лекин сиймолари нурли, сермаъно...

Мен суратлардан иккитасини танлаб, домлага:

– Биттаси журналга, буниси менинг ўзимга, – деб бидиладим. – Домла, бу сурат орқасига бир-икки оғиз сўз ёзиб берсангиз...

Дастхат олувчиларниям, дастхат берувчиларниям кўп кўргансизлар: одатда, дастхат машхур кишилардан олинади, унга кулиб қоғоз-қалам узатасиз, у ҳам кулиб-чарақлаб имзо чекиб, сизга қайтаради – сиз ҳам хурсанд, у ҳам, ҳаммада табасум, олам гўзал, дилрабо! Менинг Шухрат домладан дастхат олишим эса бошқачароқ кечди. У киши ручка билан сурат орқасига алланималарнидир ёзди-да, менга узатди. Ўқисам, шундай деб ёзилган экан:

«Укам Музаффарга! Яхши кунларда эслаб юринг. Бемор Шухрат».

Ўша кунлари домланинг жиддий беморлиги-ю, ҳар бир ҳаракатни қандай қийинчилик билан бажараётганидан мен буткул беҳабар эдим.

* * *

Орадан икки ярим ойча ўтди.

Бир куни Носир ака менга:

– Шоир, журналнинг янги сони чиқди. Шухрат акагаям элиб беринг, хурсанд бўлади, – деди.

Шу куни ишдан сўнг иккита янги «Шарқ юлдузи»дан қўлтиқлаб, домланинг уйига равона бўлдим.

Кунлар исиб, дов-дарахтлар кўклаб, мева тугиб, баҳор бутун заминни ўз оғушига олган, дунё

гўзал бир фасл ихтиёрида эди. Ҳаммаёқ кўм-кўк, ҳаммаёқда гуллар...

Дарвоза очиқ турган экан, тўппа-тўғри кириб бо- равердим. Кенг, ораста ҳовлининг бир чеккасида йигирма-ўттиз одамга мўлжаллаб стол ясатилган, дастурхон безатилган. Меҳмонлар ўтиришибди.

Ҳовлига тўсатдан кириб бориб ҳамманинг эъти- борини ўзимга тортганимдан хижолат чекдим, изимга қайтдим. Домланинг икки-уч ўғли мезбонлар орти- дан чиқишди.

— Кечирасизлар, — дедим нима деяримни бил- май. — Журналимизнинг янги сони чиққан эди.. Домланинг шеърлари бор. Шунини олиб келувдим, бериб кўярсизлар...

Мени кўярда-қўймай ичкарига олиб кириб ке- тишди. Қаранг, бугун домланинг туғилган куни бўлиб, фарзандлари, қариндош-уруғлари, қуда- андалари шу муборак кунни нишонлашаётган экан. Шухрат домла давра тўрида яшариб, бир чиройи- га ўн чирой қўшилиб, қуёшдай чарақлаб ўтирар, келиб-кетиб турган жажжи набираларини суйган- ларида, юз-кўзларидан беқиёс нур тўкилар, гўё бугунги давра ҳам, атроф-олам ҳам шу нурдан ча- роғон эди. Лекин адиб камгап эдилар...

Журналларни у кишининг қўлига тутқаздим. Олиб бағриларига босиб, мени дастурхонга таклиф қилдилар. Ўша куни Шухрат домла шарафига чи- ройли сўзлар айтилди, тўнлар кийдирилди. Мен ҳамон дастурхон ёнида қисиниб-қимтиниб ўтирар, бугун Домланинг туғилган куни деб огоҳлантирма- гани учун ўзимча Носир акани айбдор ҳисоблар- дим. Шухрат домла ҳар гал менга кўзи тушганда икки қўли дарҳол кўкрагига келар, афтидан, шеър- лари чиққан журнални худди шу бугун олиб келга- нимдан ниҳоятда хурсанд эди.

* * *

Кейин билдим: Шухрат домла ҳам элигинчи йиллар бошида бир гуруҳ ўзбек зиёлилари қатори миллатчиликда айбланиб қамалган, умрининг энг гуллаган, айти тўлиб-тошиб ёзадиган даврини «совуқ Шимол»да совурган эканлар. Шунча азоб-уқубатларни енгиб ўтиб келганларидан кейин яна шунча ажойиб китоблар битган, халқимизни ёруғлик томон бошлаган, халқ учун, Ватан тараққиёти учун Гераклони меҳнат қилган... Кейин билдим, Шухрат домланинг ҳаёти ҳақиқий қаҳрамонона ҳаёт экан. Демак, адибнинг кейинги йилларда хасталикка чалинишларига ҳам сабаб кўп экан-да!

* * *

Икки кун мазам қочиб, ишда бўлмадим. Учинчи куни эрталаб ишхонага келсам, Носир ака йўлак охиридаги деразадан шаҳарни томоша қилиб турибди. Паст бўйли одам, янада пасайиб-кичрайиб қолгандай туюлди. Ёнига бориб салом бердим. «Ишда кўринмайсиз» деб ҳозир уришса керак, деб ўйладим. Уришса уришар, мана ёнимда касаллик варақам бор!

- Ҳа, шоир, — деди Носир ака ҳорғин овозда.
- Кеча... маъракада кўринмадингиз?
- Қанақа маърака?
- Шухрат аканинг дафн маросимида! .
- Йўғ-ей, шунақа бўлдимиз? — юзимга фотиҳа тортдим.
- Нега бормадингиз?
- Мен... Икки кундан бери... Очиғи, эшитмадим, Носир ака! — дедим эзилиб.
- Борманг! Борманглар! — деди Носир ака қатъий оҳангда. — Сизлар ўлмайсизлар! Бутун Тош-

кент боради-ю, сизлар йўқсизлар! Сизлар ўлмай-сизлар!

Шундай деб, кичрая-кичрая, хонага кириб кетди.

* * *

Йиллар, асрлар ўтади. Бироқ адабиётимиздаги паҳлавонлардан бири — устоз Шухрат домланинг номи, китоблари халқимиз хотирасида сақланиб қолаверади.

ЖОНКУЯР УСТОЗ

Шухрат ака лирик шоир, салмоқли романлар ёзган йирик адиб бўлишлари билан бирга, болалар адабиётининг жонкуяри эдилар. Устоз ижодида болаларга атаб ёзилган асарлар сезиларли ўрин тутади. Жўшқин шеър ва балладалари, ажойиб қисса ва ҳикоялари билан болалар адабиётининг бойишига ҳисса қўшгандир.

Шухрат ака узоқ йиллар «Гулхан» журналининг таҳрир ҳайъати аъзоси эдилар. Журналнинг қизиқарли, ўқишли, бадий етук бўлишида хизматлари катта бўлган.

Устоз журналнинг барча ҳайъат йиғинларида қатнашиб, қимматли маслаҳатларини аямасдилар. Ахир, Шухрат ака узоқ йиллар «Шарқ юдузи»да масъул котиб бўлиб ишлаган, журналистик тажрибага ҳам эга эдилар. Журналнинг безалишидан тортиб, ундаги ҳар бир лавҳа, шеър, ҳикояни жумлама-жумла таҳлил қилиб, камчиликларини рўйи-рост очиб ташлардилар.

– Болалар ҳикоячилигида Фарҳод Мусажон, Худойберди Тўхтабоев, Латиф Маҳмудов, Эргаш Раимов каби ёзувчилар ҳалол меҳнат қилиб, журналда фаол қатнашяптилар. Улар ҳақиқий болалар ёзувчиси, улардан кўп яхши асарлар кутса бўлади. Аммо бошқа ижодкорлар ҳақида бундай деб бўлмайди. Кўп ҳикоялар таъсирсиз, уларда қаҳра-

монларнинг руҳий ҳолати, ички олами очилмаган. Тили ғализ, болалар ва катталар орасидаги муносабатлар ҳаққоний акс этмаган. Ҳаётини масалаларни, муҳим муаммоларни ўртага қўйган ҳикоялар кам, — Шухрат ака журнални варақлаб, куйибпишиб гапда давом этадилар. — Шеърлардан ҳам кўнглим тўлмади. Болалар шоирлари ўзининг тор қобидан чиқиб кета олмаяпти. Шунинг учунми, шеърлар майда-чуйда гаплардан нарига ўтмаяпти. Мазмунан саёз, ҳис-туйғусиз шеърлар кўпайиб кетган. Уларда жонли бола образи кўринмайди. Ҳар жиҳатдан пухта баркамол шеърлар ёзишда болалар шоирларининг ё билими, ё ижодий тажрибаси етишмайди. Болалар адабиётига эътибор йўқ, дейишади. Агар яхши асарлар ёзилса, болалар ижодкори ўз ишига масъулият билан қараса, ўқувчиларни торта билса, бу адабиёт ҳақида ҳам албатта, гапирилади...

Ўша йиллари журналда болаларга тегишлими, йўқми, ишқилиб, кўплаб расмий хабар ва маълумотлар босиларди. Бу Шухрат акага ёқмасди.

— Журналдан бадиий асарлар кўпроқ ўрин олиши керак, деб ўйлайман, — дердилар Шухрат ака. — Чунки, болалар юрагига бадиий асар, бадиий сўз тезроқ етиб боради.

Журналда адабиёт бўлимини бошқарганим учун бу гаплар кўпроқ менга тегишли эди.

Шухрат ака журналнинг суянган тоғи эдилар. Бирор мавзуда асарлар керак бўлса, устозга мурожаат қилардик. «Бир кечанинг икки ҳикояси», «Икки жанговар лавҳа», «Миннатдорчилик» каби бир неча ҳикоялар, «Арагва қирғоқларида», «Менинг қувончим» каби шеърлар буюртма билан ёзилган.

— Ҳадеб менга ёпишиб олмай, Қуддус ака, Асқад, Пўлатхўжаларга ҳам айтинглар, — дедилар бир куни Шухрат ака.

Устоз барибир журналдан кўнгил узолмас, самимий маслаҳатларини аямасдилар. Болалар учун ҳашар-қисса ёзиш ташаббусини ҳам Шухрат ака ўртага ташлаган эдилар. Ёзувчилар бу ишга жалб этилди. Шухрат ака ҳашар қиссанинг мавзуини танлаб, воқеаларни пиширишда фаол қатнашиб, катта бир бобини ёзиб бердилар. Қисса йил давомида устоз таҳририда чоп этилди. «Набира саргузаштлари» ҳашар-қиссаси ўқувчилар томонидан жуда яхши кутиб олинди, китоб ҳолида нашр этилди.

1973 йиллар... «Гулхан» журнаliga бош муҳаррир этиб Тўлқин Қозоқбоев тайинланди. Ёш муҳаррир иштиёқ билан ишга киришиб кетди. Бир куни:

— Рауфжон, кўлингдаги бадиий асарларни Шухрат аканинг назаридан ўтказиб олиш керак, у киши ахир, таҳрир ҳайъати аъзосилар, — деб қолди.

Шу гап сабаб бўлдию чоп этишга мўлжаллаб кўйилган шеър ва ҳикояларни папкага солиб, Шухрат аканинг уйларига йўл олдим.

Баҳор чоғлари эди. Ёқимли шамол юзларни сийпалайди, дилларга хуш кайфият бахш этади. Катта кўчадан ўнгга бурилдим. Баҳор бу сокин маҳаллага ҳам ўз ҳукмини ўтказган, кўчадаги ўрик ва шафтоллар чаман гуллаган, ариқ бўйлари ям-яшил...

Енгил кийинган, ялангбош, оппоқ сочлари ўзига ярашган Шухрат ака ҳовлидаги гуллари қийғос ўриқка тикилганча хаёлга чўмган эдилар. Балки, фикрларини ёзилажак асар воқеалари банд этгандир, балки, шеърини сатрлар яратилаётгандир...

Мен Шухрат акани безовта қилгим келмай, қаққайиб туриб қолдим...

Бу хонадонга ўн йилча олдин ҳам келган эдим. Нима бўлди-ю, ўша куни кўчада Хайридин Салоҳни учратиб қолдим. Салом-алиқдан кейин Хайридин ака:

— Юринг, Шуҳрат аканикига тўйга борамиз, — деди.

Иккиланиб дедим:

— Қандай бўларкин, мен бир ҳаваскор бўлсам...

— Э, юринг, юринг, менга ҳамроҳ бўласиз, — кисталанг қилди Хайриддин ака.

Хайриддин акага эргашиб тўйхонага бордим. Ҳовли тўла одам... Базм энди бошланган экан. Мен бу ерда номдор ёзувчиларни Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби улуғларни яқиндан кўриш бахтига муяссар бўлгандим... Бу тўй ҳамон эсимдан чиқмайди.

... Шуҳрат ака мени ўйчан ҳолда қарши олдилар. Мақсадимни айтдим.

— Яхши, мен кўриб қўяман. Кейинги ҳафта хабар оларсан, — дедилар.

Кейинги ҳафтга келсам, устоз уйда йўқ эканлар. Кеннойи менга таниш папкани тутқаздилар. Кўчага чиқиб, уни очдим-да, қоғозларга кўз югуртира бошладим. Ҳикоялар қалам билан таҳрир қилинган, имло хатоларигача тўғрилланган эди. Баъзи шеърларнинг ёнига «бўш», «бўлмади» деган ёзувлар битилган. Сўнги саҳифада шундай сўзларни ўқдим: «Рауфжон, дуч келган шеърни журналда босаверманглар-да! Шеър — янги гап айтиш, кашф дегани! Шеър халқ дилидаги гапларни айтиш дегани!

Шундагина мен Шуҳрат аканинг ижодга жуда талабчан, қаттиққўл эканликларига ишонч ҳосил қилдим.

Бир куни Шуҳрат ака шошиб таҳририятга кириб:

— Шеърларингни ўқидим, — дедилар. — Дуруст. Аммо кўп машқларингда чўзиқлик бор. Болаларга қисқа ва лўнда қилиб ёз. Ҳамма гапни шеърга сиғдираман, деб уринаверма. Ҳикоялар ҳам ёзиб кўр. «Коптокжон»инг менга маъқул бўлди.

Болалар адабиёти ҳақида суҳбатлашиб ўтирганимизда Шухрат ака Миразиз Аъзам, Турсунбой Адашбоев, Сафар Барноев, Ҳабиб Раҳмат, Қамбар Ўтаев шеърлари ҳақида илиқ-иссиқ гапларни айтдилар. «Уларнинг ёзганлари анча етук. Шеърларида янги гаплар, оҳорли иборалар, жиддий фикрлар бор».

Шухрат ака, айниқса, адабиётга кириб келаётган ёш ижодкорларга катта эътибор берардилар. Бир гал Шухрат ака тавсия этган ёш шоирнинг шеъри ҳадеганда журналда босилавермади. Шунда устознинг жаҳллари чиқиб кетди.

— Менинг шеърларимни чиқазмасанглар ҳам майли, хафа бўлмайман, аммо ёшларнинг ҳаваси сўнмасин!

Мен устознинг маслаҳатлари билан ҳикоялар ёза бошладим. «Ҳамма ҳайрон», «Жирафанинг бўйи нега узун?» номи билан насрий китобларим босилиб чиқди.

1987—88 йилларда «Фунча»га ҳикоя «ундириш» учун Шухрат аканикига бордим. «Фунча»нинг масъул котиби Маҳмуд Муроднинг саломларини етказдим.

Маҳмуд Муродов Шухрат ака билан ҳаётнинг аччиқ-чучукларини бирга тоттишган қалин дўст эдилар. Шухрат ака таҳририятга келса, албатта, Маҳмуд аканинг олдига кириб ўтарди. Икковлон бир пиёла чой устида қуюқ суҳбатлашиб ўтиришганини кўп кўрганман.

Маҳмуд ака менга Шухрат ака ҳақида кўп гапирарди: «Шухрат — заҳматкаш ёзувчи. 50-йилларнинг бошида унга бўлмағур айблар қўйишиб, ноҳақ қамашган. Тақдирни қаранги, ўша пайтда мени ҳам ҳибсга олишганди. Қамоқхонада бирга бўлганмиз».

— Маҳмуд аканинг соғлиқлари яхшими? — сўрадилар Шухрат ака. — «Фунча» боп нарса ёзсам ўзим қўнғироқ қиламан.

«Фунча» буюртмаси билан Шухрат ака «Орден» номли ҳикоя, «Ёмғир», «Онажоним, онажон» каби шеърлар ёзиб бердилар.

Шухрат ака болалар учун 50-йилларда чоп этилган «Бизнинг кўча» китобидан тортиб, то умрларининг кейинги йилларигача уларга асар ёзишни тарк этмадилар.

Шухрат ака ижод қилиш билан бирга, жуда кўп ёшларни адабиётга бошлаб кирган, уларга йўл-йўриқ кўрсатган, ютуқларидан қувонган, камчиликларидан ташвишланган жонқуяр устоз эдилар.

ШОГИРД ТАЪЗИМИ

*(Устоз таваллудининг 75 йиллигига
аталган очиқ хат)*

Ассалому алайкум, муҳтарам устоз, шу улуф ай-ёмингизда икки оғиз шогирдлик каломини изҳор этиш ниятида қўлимга қалам олдим. Бунинг боиси мен ўзимни Сизнинг ўнлаб шогирдларингиз қаторида ҳисоблаб юраман. Чунки, биринчи – «Ватан» сарлавҳали шеъримнинг 1950 йили ўзингиз масъул котиблик қилаётган «Шарқ юдузи» журналининг 10-сонида босилишига сабабчи бўлгансиз. Яна бунинг устига, романларингизга ёзиб берган дастхатларингизда менинг тўғримда илиқ гапларни айтгансиз. «Шинелли йиллар»га ёзган: «Укам Наримон, мен сенинг хислатларингнинг ҳалоллигига ишонаман, Шухрат, 18/Х – 68» деган мисраларингиз кўнглимни тоғдек кўтарган бўлса, «Жаннат қидирганлар» романига битилган: «Наримон, Сенинг катта китобларингдан ҳам умидворман. Бу йил ҳам хайрли келсин, Шухрат, 3/1 – 69» сатрларингиз чиндан ҳам катта ишларга илҳомлантирган эди.

Шундан руҳланиб, каттароқ насрий асарни қоралашга жазм қилдим. Уни кўтариб яна олдингизга бордим. Ўқиб чиқиб, мана бундай оқ йўл тиладингиз: «Наримон Орифжонов анчадан бери шеър, ҳикоя, очерклар ёзиб келарди, анча дуруст ҳикоялари, болаларнинг кўнглини овлайдиган шеърлари ҳам бор. Мана, бугун у катта бир романга қўл

урибди. Ўзи билган, ўзи яшаган ёшлар ҳаёти яна унинг диққатини жалб этибди. Танланган мавзусига доир ҳаётни яхши кузатган, керакли деталлар топган, тилини ҳам худди шунга мослаб, шеъриятга яқин майин бир оҳангда сақлаб боради. Бу майинликни яна тўлдирмоқчи бўлгандек, бобларнинг сарлавҳасига шеърый сатрларни олади. Демак, адиб изланади, ўзига хос бир нарса айтмоқчи бўлади. Бу ижодкор учун яхши хислат. Ишонаманки, роман китобхонларнинг диққатини тортади. Шухрат, 1978, июль». Сизнинг шу оқ йўлингиз билан ўша йили «Ёш ленинчи» газетаси август сонларида ундан бир неча боб босилди. Афсуски, «социалистик реализм», «типиклик», «партиявийлик» етишмайди деб, баъзи кўзга кўринган танқидчиларимиз айюҳаннос солганликлари учун роман ёруғ дунё юзини кўрмади ва уни сизга тақдим этиш менга насиб қилмади...

Устоз, агар таъбир жоиз бўлса, Сизни «пири муршид» деб атаган бўлардим. Чунки, биз адабиётга кириб келаётган элигинчи йилларда Сиз қатор насрий ва драматик асарлар яратиб, ёшларга ўрнатқўрсатдингиз. Урушни лаънатлаш ва тинчликни эъозлаш мавзусидаги жонли воқеаларга бой ҳикоя ва қиссалар, «Шинелли йиллар», «Олтин зангласмас», «Жаннат қидирганлар» романлари, «Беш кунлик куёв», «Қўша қаринглар», «Она қизим» каби сахна асарлари бизга мавзу эътибори, равон тили, халқчилиги, ҳикматнамо ибораларга сероблиги билан ижод йўли нақадар машаққатли эканлигини эслатиб турарди. Биз уларни қайта-қайта ўқиб, ҳар гал бирон янгилик топгандек бўлардик.

Урушдан кейин босилиб чиққан «Ҳаёт нафаси», «Қардошлар», «Бизнинг кўча», «Балладалар», «Сенинг севгинг», «Буюк муҳаббат», «Мангулик», «Балоғат» сингари ўйноқи шеърлар, ҳаяжонга солувчи

балладалар, кишини хаёлга толдирувчи дostonлардан иборат тўпламларингиз китоб жавонларимиздан муносиб ўрин эгаллаганлиги табиий, зеро уларда чинданам ҳаёт нафаси уфуриб туради.

Урушнинг машаққатли кунларини матонат билан енгган, оддий аскарликдан батальон командири даражасигача кўтарилган, Берлинни забт этишда қатнашиб, йигитлик бурчини шараф билан бажарган Элмурод олижаноб фазилати билан китобхонни ўзига мафтун этади, шунинг учун ҳам «Шинелли йиллар» романи бир неча халқлар тилларига таржима қилингани бежиз эмас.

Ижтимоий-ахлоқий мавзуда ёзилган «Олтин занг-ламас»ни ўқиганимизда, ҳаётий зиддиятларни, даҳшатли ғовларни енгилда матонат, эътиқодига метин садоқат кўрсатган Содиқ билан бирга қувониб, бирга йиғлаганимизни унутиш қийин. Ўшанда Мирсалим қўлимга тушса, ўлдиришга ҳам тайёр эдим. Демак, бу икки образни яратишда катта маҳорат билан тер тўкканингизни китобхон дарҳол сезиб олади.

Устоз, Сиз каромат қилиб, бундан бир неча йиллар муқаддам яратган романингиз — «Жаннат қидирганлар»нинг қаҳрамонлари бугунги кунда она Туркистон заминига ҳеч қандай тўсиқсиз қадам қўймоқдалар. Бу эса Ўзбекистонимиз мустақиллигининг шарофатидир. Демак, Сиз ўша вақтдаёқ ўзбек диёри эркин ва мустақил бўлишини, умумтурк қавми аҳилу биродар бўлишини, тарқоқ «бармоқлар» бир «мушт»га бирлашувини орзу қилгансиз.

...Эсимда бир куни уйингизга бир ёш қаламқаш Искандар Раҳмоннинг илк қиссасини ўқиб беришингизни илтимос қилиб, бериб юбордим. Дарвоқе, у вақтда мен «Гулхан» журналининг масъул котиби бўлиб ишлардим. Сиз эса таҳрир ҳайъатининг

энг жонкуяр, энг меҳнаткаш аъзоси эдингиз. Ёшларни шу таҳририят атрофида жипслаштириш учун раҳматли Файратий, Раҳмат Файзий, Тўхтасин Жалолов, севимли устозлар Ҳаким Назир, Пўлат Мўмин, Эркин Жабборовлар қатори ҳеч вақтингизни ҳам, хизматингизни ҳам аямас эдингиз.

Уч кундан кейин телефон жириглаб қолди, трубкадан меҳрга тўла ғамхўрона овозингиз эшитилди:

– Наримон, юборган нарсангни ўқиб чиқдим, – дедингиз худди ўзингиз янги бир асар яратгандек қувониб. – Бало экан, у топган боланг. Ҳаётингиз кузатишлари тиниқ. Воқеаларни ҳам жуда усталик билан бир-бирига боғлабди. Бир-икки жойига қўл урган эдим, туппа-тузук қисса бўлди-қолди. Иложи бўлса, қисқартирма.

– Хўп, устоз. Фикрингизни муҳаррирга етказман, – дедим ўзгалар учун шунчалар жон куйдираётганингизга қойил қолиб.

– Ҳа, айтмоқчи, у болани мен кўрганманми? – деб сўрадингиз бир оздан сўнг.

– Йўқ, кўрмагансиз. Ўта тортинчоқ йигит. Бир-иккита шеърларига кўзингиз тушдим, йўқми, билмадим, лекин бу биринчи насрий асари, – орқаворотдан таништирган бўлдим муаллифни.

– Эсимда йўқ. Лекин ҳаётни ҳозирданоқ шунчалик синчковлик билан кузатаётган бўлса, ундан яхши ёзувчи чиқади. Майли, буни қайси сонга режалаштиряпсан? – деб сўрадингиз, ҳатто қачон чиқишигача қизиқиб. Мен икки-уч сон нарини айтдим. – Иложи бўлса, олдинроқ берворавер, – деб маслаҳат бердингиз.

Бу асар журналнинг учта сониди босилди...

Ҳурматли устоз! Сиз ўқитувчилар ҳақидаги шеърингизда:

«Агар ҳаёт бўстон бўлса, боғбон муаллим.

Агар ҳаёт карвон бўлса, сарбон муаллим», —
деб устозларни эъзозлагансиз. Ўзингиз эса яратган
бадий образларингиз орқали минглаб китобхон-
ларга муаллимлик қиляяпсиз, уларни эзгуликка чор-
лаяпсиз.

Муҳтарам Шухрат ака! Муборак 75 ёшингиз би-
лан чин юракдан табрийлайман, барча шогирдла-
рингиз қатори ҳузурингизда таъзимга бош эгаман.

*(Очиқ хат «Қишлоқ ҳақиқати» газетасининг
1993 йил 24 апрель сонига босилган!)*

ХОТИРА – ҚАЛБ ЁЗУВИ

Шуҳрат ака ҳақида кўп яхши гаплар айтгим келади, меҳмондўст, ширин сўз келинойим Турсунной ая ҳақида, уларнинг ажойиб фарзандлари тўғри-сида кўп гапирсам бўларди. Йўқ, ўта хурмат-иззатга лойиқ кишилар ва уларнинг яқинлари ҳақида бир нима дейиш қийин экан. Мен Мирзакалон Исмоилий, Ҳалим Усмонхўжаев, Раҳмат Файзий, Фани Жаҳонгиров, Абдували Имомалиев, Назир Сафаров, Ўлсам Умарбеков, Файратий, Зулфия, Юсуф Шомансур, Анвар Эшонов сингари ажойиб ижодкорлар, олимлардек инсоний инсонлар ҳақида кўп нарсалар айтгим бор, афсус, айтолмаяпман. Худди шундай Шуҳрат ака ҳақида ҳам кўп нарсалар ёзгим бор, ёзолмаяпман.

Ҳарқалай бу сатрлар бошқаларга туртки бўлиб, ўзбек адабиёти ва маданияти, илм-фани ривожига озмунча куч сарф қилмаган алломалар ҳақида ўз хотираларини келажак авлодга ёзиб қолдирарлар, деган умиддаман.

«Гулхан» журналига бир пайтлар худди Шуҳрат ака сингари меҳрли бўлган, унинг ходимлари билан ота-бола, ака-ука, опа-сингилга айланиб кетган таҳрир ҳайъатининг аъзолари — Музайяна Алавия, Ольга Ибрагимова, Нодирбек Юсупбековлар, журнал фаоллари Абдулазал Ваҳобов, Тўхтасин Жалолов, Алижон Ҳолиқов, Файратий,

Эркин Жабборов, Сайёрларнинг хизматлари оз эмас эди.

Таҳрир ҳайъати аъзоларининг иноқ бўлишига, табиийки, Шуҳрат аканинг таъсири катта бўлган. Уларнинг биз таҳририят ходимлари — мендан тортиб, Наримон Орифжонов, Рауф Толиб, Темур Убайдулло, Мирвосил Одилов, Шавкат Туроб, Абдужалил Зокиров, Муҳаббат Ҳамидова, Васида Пўлатова, Зафар Комиловгача илиқ оталарча муносабатда бўлишганини эсламай ўтолмайман.

— Атрофингизга яхши одамларни тўпланг, кам бўлмайсиз, — дерди Шуҳрат ака, ота-боладек суҳбатимиз қизиганда.

Шуҳрат ака билан биринчи бор танишишим 1972 йилда содир бўлганди.

... Қордек оппоқ сочлари ўзларига аллақандай жозиба бахш этган Шуҳрат ака билан мени «Гулхан» журналининг масъул котиби шоир Наримон Орифжонов таништирган эди. Ўшанда мен эндигина «Гулхан»га Бош муҳаррир бўлиб келган эдим. Шуҳрат ака журнал таҳрир ҳайъатининг аъзоси эканлар. Бунчалар ширин табассумда, ўта маданиятли адибнинг асарлари, драмалари ва ҳатто «Мулоқотни айт» кўшиқлари менга таниш эди. Лекин бу сўз устаси билан шахсан танишиш, суҳбатлашиш мен учун катта бахт бўлди! Бир-биримизга меҳримиз оша бошлади.

Шуҳрат ака ҳафтада камида бир марта таҳририятга кириб ўтардилар.

Ҳол-аҳвол сўрашилгандан сўнг: «Бизга қандай хизматлар бор?», — деб сўрар, кўпинча узоқ ўтирмай учрашувгами, бирон-бир йиғингами боришларини айтиб, узр сўраб чиқиб кетардилар.

Баъзи-баъзида Шуҳрат ака билан, аксинча, узоқ суҳбатлашиб қолардик. Ўшанда менга насиҳатлар қилардилар.

Ижодкорлар бир дунё одамлар, улар билан илиқ муносабатда бўлинса, фақат ютилади. Улар ширин гап учун ҳар қандай юмушингизни бажаришади, дердилар.

Бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Тажрибасизликми ёки адабиётни чуқур билмасликми, аниқроғи, иккаласи ҳам бўлиши керак, бир шоир ўртамиёна ўз шеърларини журналга олиб келди. Таҳрир ҳайъати аъзоларига ўқитмай муаллифга қайтариб беришга қарор қилдик. Шу куни Шухрат ака келиб қолдилар. Воқеани айтдим. Шошмай қўлёзмани ўқиб чиқдилар. Ва менга: «Сизлар ҳақсизлар, талабларингиз ҳам, ўлчовларингиз ҳам тўғри. Журналда фақат дурдона асарлар босилса, дейсизлар. Лекин ҳеч бир ёзувчи, шоир дарҳол доим дурдона асар яратмайди! Тўлқинжон, биласизми, дарё ирмоқларидан келаётган сув туфайли тўлиб оқади. Майли, бирон ирмоқдан озроқ ва хасчўпли сув келар. Лекин келаётган ирмоқлар йиғилиб дарё тўлади-да. Яхшими-ёмонми, озми-кўпми ирмоқларнинг бир бўлгани дуруст. Шундай эмасми?!» Таҳририят ходимлари тушундик. Шеърларни устод қараб бергач, чоп этдик. Домланинг бу ишларидан ҳозиргача хурсандман. Шеърнинг журналда босилганидан руҳланган шоир ижодга шўнғиб кетди. Ажойиб шеърлар ёза бошлади! Демак, Шухрат ака шоирга қанот бердилар, бизни эса ҳижолат юкидан озод этдилар.

Улар бу ишлари билан нафақат шоирга, балки ўзбек шеърлятига, унинг яхши асарлар билан кўпайишига ҳам ҳисса қўшдилар.

Шухрат ака ана шунақа инсон эди! Биз инсонларга меҳр, одамийлик сирлари, муомала маданияти каби кўп ажойиб фазилатларни Шухрат акадан ўрганганмиз. Бу кишида такаббурлик йўқлиги бизни қойил қолдирарди. «Умр поғоналари», «Чақноқ

юлдуз», «Шайдо кўнгил» ва бошқа элликка яқин китоб, «Беш кунлик куёв», «Дўстимнинг ўғли», «Она қизим», «Қўша қаринглар» каби драмалар муаллифи, яна денг ўзлари айтганларидек, «юракларининг аччиқ яраси» бўлмиш «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас» романларининг муаллифи шунчалар камтар бўлишидан таажжубланардик. Киши қанча улуғ бўлса, шунча оддий, камтар бўлади, деганлари рост экан. Шуҳрат ака бунинг жонли тимсоли эди.

Бу матонатли одам ўн йилдан ортиқроқ вақт дард билан олишди. Шу пайтларда ҳам ижод қилди. Ўз қаҳрамонлари билан бирга кулди, бирга йиғлади.

Шуҳрат ака: «Шоир — сўз уммонидан дур излайди, агар сабр билан меҳнат қилса, ўша дурни топади», — дердилар. Яна: «Зиёли — элга намуна бўлмоғи керак, у зиё беради», — дердилар. Бу сўзларга амал қилиб Шуҳрат ака фоний дунёдан бош эгмай, халқ олдида қизармай ўтдилар...

РОСТ СЎЗНИ АЙТИБ ЮР

Бу инсоннинг суратларини кўриб, у сира ҳам кўрмаган, деб ўйлайсиз. Аслида эса Шухрат домла яшашнинг осон йўлини қидирмаган иродаси мустаҳкам, бир сўзли ва юртпарвар инсон эди. Шу боис ҳам ёзганларининг бари ўзига ўхшайди. «Олтин занглас», «Шинелли йиллар» ва «Жаннат қидирганлар» каби ўлмас асарларнинг қаҳрамонлари бўлмиш Содиқжон ҳам, Элмурод ҳам адибнинг ўзига ўхшашини жуда кўп ижодкорлар, хусусан, адабиётимизнинг оқсоқоллари эсдалик мақола, эссе ва қайдларида алоҳида таъкидлаб ўтганлар. Билъакс, Ўзбекистон Қаҳрамони, адабиётимизнинг йирик вакили Саид Аҳмад: «Шухрат ниҳоятда қийин дамларда ҳам қалами билан дардлаша олди. Чунки у яхши кунлар келишига ишонарди», — деган эди. Ана шу ишонч туфайли ўткинчи изғиринларга писанд этмай, уларга эътибор бермай тинмай ижод қилди. Нима учун? Нега? Бу саволга адибнинг ўзи жавоб қайтаради:

Бир парча лой эди, сен ундан шу чоқ
 Ясадинг ажойиб, гўзал қўғирчоқ.
 О, одам қанчалик мўъжизакорсан,
 Мен сенга ҳамиша очаман кучоқ!

Дарвоқе, адиб одамларга қалбини, бутун меҳрини, куч-қувватини берди. У киши, айниқса, ёшларни

га эътибор билан қараб, керакли ўринларда бир оғиз ширин сўз билан руҳларини осмону фалакка олиб чиққанлар. Бу хусусда адабиётшунос Умарали Норматов: «Ўнлаб ёш ижодкорларга устоз бўлиш, муҳтожлар кўнглини олиш, юзлаб дўсту биродарлар, ҳамкасблар кўнглида яхши хотира қолдириш бахт эмасми? Шуларга асосланиб, мен Шухрат акани бахтли инсон, дегим келади», — деган бўлса, Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов: «Шухрат ака ҳалол, пок инсон эди. У ёшларга хайрихоҳлигини яшириб ўтирмас, қўлидан келганича ёрдам қиларди», — дея ўз фикрини билдиради. Билъакс, адиб билан бир гал қисқагина суҳбатлашганман ва бу воқеа бир умр хаёлимда муҳрланиб қолган. 1981 йилнинг баҳор ойлари эди. Наманган вилоятининг «Чортоқ» сихатгоҳида дам олаётган эдим. Ўн беш кун яхши ҳордиқ чиқариб, ўзимга келгач, яна китоб ўқишни бошлаб юбордим. Бир куни кўлимга домланинг «Олтин занглас» китоби тушиб қолди. Асарни саккизинчи синфда ўқиётганимда, мутолаа қилгандим. Негадир яна қайта ўқигим келди.

Сихатгоҳ ошхонасидан чиққач, булоқ бошига сув ичгани борардик. Соя-салқин бу гўшада тахта ўриндиклар кўп бўлиб, халақит берувчилар кам эди. Мен кўпинча булоқ сувидан чанқоғимни қондириб, китоб ўқишга мук тушар эдим.

Ўша куни туш пайти эди. Китобга берилиб кетган эканман, мулойим овоз хаёлимни тортди:

— Қизиқ китоб эканми?

Бошимни кўтариб қарадим-у, ҳайратим ошди: не кўз билан кўрайки, адибнинг ўзлари бир неча ҳамроҳлари билан тепамда турарди. Суратларда кўрган ўша мулойим кўзлар, орқага таралган бир текис оч кумуш соч, тиниқ юз... ўрнимдан туриб, салом бердим ва:

— Асарни яхши ёзгансиз, — дедим жилмайиб.
Адибнинг ортида турган семиз юзли киши:

— Китобни ўқиб чиқмасдан баҳо бериш қандай бўларкин? — дея луқма ташлади.

Мен китобни ўқувчилик йилларимда ўқиб чиққанганимни ва қизиқиб қайта мутолаа қилаётганимни айтганимда, адиб кўлимни қисди.

— Ёзиб турасизми? — деб сўради кейин.

— Машқ қилиб турибман! — дея жавоб қилдим ийманиброқ.

Адиб кўзларимга самимий боқди:

— Насиҳатимни олсангиз, бировдан бир сўз ҳам олманг, ҳаммаси ўзингизники бўлсин. Ўз услубингизни топсангиз, зўр ёзувчи бўласиз!

Мен йиллар қидириб юрган нарсамни топгандек эдим. Орадан неча йиллар ўтди ҳамки, бу сўзларни унутолмайман. Ҳар гал бирор нима ёзаётганимда, адибнинг: «Ҳаммаси ўзингизники бўлсин», деган сўзлари қулоғим остида бот-бот янграб туради.

Адиб менинг нега бу ерга келганимни сўради. Айтдим. У киши майин жилмайиб, елкамни силадилар ва ўзларига яқин олиб:

— Илоҳим, сира ғам кўрма, болам! Ҳеч қачон руҳингни туширма, ҳамиша оёғингдан ўт чақнасин! — дедилар худди ўз ўғилларига насиҳат қилаётгандай. Адибнинг ўзига яқин олиб, сенлаб гапириши менга жуда ёқди.

Кейинги куни эшитсам, у киши Тошкентга жўнаб кетибдилар. Ўшандан сўнг мен адиб билан учрашолмадим. Тўғриси, бунга тайёр эмасдим. Ҳар гал янги ҳикоялар ёзар эдим-у, лекин уларни адибга кўрсатишга ийманардим.

Умр — ўткинчи. Бу дунёда ҳаммамиз ҳам меҳмонмиз. Келар эканмиз, бир кун қайтиб ҳам кетамиз. Бугун зўр ҳикоя ёзиб олиб бораман, эрта бо-

раман билан у киши билан қайта учрашиш насиб бўлмади. Аммо ўша учрашувдан жуда катта сабоқ олган эканманки, ҳали ҳамон ёмон бўлса ҳам ўз сўзимни айтишга ҳаракат қилиб келяпман. Адибнинг сатрларига кўз югуртирсам, янада таскин топаман.

Бу кураш йиллари, мардона йиллар,
Одамни буғдойдек галвирда элар:
Мардни яшартириб, доно қилади,
Қўрқоқни қаритиб, расво қилади.

Қизиқ, бу фоний дунёнинг хўп ажиб ишлари борки, уларга дуч келиб, ҳайрат қирғоқларида қолиб кетасиз. Боғланган тақдирларда ҳам ўзига хос уй-фунликлар бор. Орадан бир неча ўн йиллар ўтса ҳам, улардаги боғлиқлик узилиб кетмайди

Ҳозир онам ва укам яшаётган хонадонда ўқувчилик йилларим ўқиган китобларим сақланади. Ҳар гал онамни кўргани борганимда, китобларимни бир-бир кўздан кечираман. Бу сафар домланинг «Лирика» китоблари олдимдан чиқиб қолди (1973 йил. Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти). Яшил муқовали китобчани варақлар эканман, ўқувчилик йилларимни эсладим. Ўшанда саккизинчи синфда ўқирдим. Мушоира кечалари ўтказардик. Шухрат домланинг тўртликларидан ҳам ўшанда фойдаланган эдик. Айрим шеърлар белгилаб қўйилган. Айниқса, алоҳида белгилаб қўйилган тўртликлар диққатимни тортди ва уларни қайта ўқир эканман, туйғуларим беихтиёр оппоқ қоғоз бетларини нақш айлади. Билъакс, бу тўртликларни Сиз ҳам безътибор ўқий олмайсиз. Даврий ёлғонлардан устун келган мардона юракнинг тақдир зарбаларини сира писанд этмаганини такрор кўриб, яна ҳайратингиз ошади.

Мен қайтар кўприкни ташладим ёқиб,
Ўзингни қийнама орқага боқиб.
Жанг бўлур енгунча, ё енгилгунча!
Мен кетдим қаҳримни чақмоқдек чақиб.

Юрт ишқида ёнган дилнинг бўрони, исёнкор юракнинг оташин ҳайқириғи бу! Бошида ўзга мафкурунинг ойболтаси ўйнаб турган бир замонда оташин сатрларни чўчимай, қўрқмай, иккиланмай қоғозга туширган қалбнинг фақат жасоратига эмас, мардлигига, ботирона нафасига тан бермай кўрингчи! Тан берар экансиз, бокира ҳаяжон, ўзни англаш туйғулари ила уни тушуна оласиз.

Ўз тарихин билмаган одам
Деса мумкин: - бўлмаган отам!
Келажакка муносиб эмас
Ўз тарихин билмаган одам!

Унинг овози фақат шу дард билан кифояланмайди, яна у ўзлигини йўқотган кимсаларга ва ўзининг қадрини ерга ураётганларга ҳам хитоб қилади.

Беруний китобин варақлаб Колумб
Океан ортига йўл олган, дейсан.
Бас, унда нимага Беруний қолиб,
Колумбнинг шаънига қўшиқ тўқийсан?!

У бир умр ўзининг содда, танти қалбига ишониб яшади. Бир кун юрти боши узра соя солган қора булутларнинг ҳақиқат қуёшининг заррин нурларида буғ каби тарқаб кетишини кўра билди. Шунинг учун ҳам ўзга мафкурунинг ёғлиқ ошидан ўзининг бир бурда қотган нонини афзал билди ва назм ҳам наср бўстонимизни — ҳар икки боғимизни турфа анвойи гуллар билан тўлдиришга интилди. Яна ўзига ишониб, «Шинелли йиллар»дан «Олтин зангламас»га, ундан ўтиб «Жаннат қидирганлар»га жило бер-

ди. Шу орада юрак туйғулари потраб чиқиб, бот-бот садо бериб турди:

Эш бўлсин йўлингда ҳамият, санъат,
Мардларни севади ижод, ҳақиқат.
Сутини шамолда шопириб ичар,
Ўзига ишонган одамлар фақат.

У биқиқ даврнинг найрангларини кўриб турар экан, бу дунёнинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам борлигини теран англаб ва замонасидан бир газ баландда туриб: «Сен шундай яшаки, виждонинг саси, Тарихлар уфқида қолсин жаранглаб», — деб ёзди.

Катта қалбнинг ғурури ҳам, сўзи ҳам баланд бўлади. Унда ҳақиқат бутунича яшайди, шу боис кўрқоқлик унинг оламига бегона:

Тақдир солса тоғ бошига ғам,
Тарс ёрилиб чўкиб кетибди.
Фақат бардош берибди одам,
Одам ўзин мағрур тутибди.

Ана шу мағрурлик унда яна эртанинг ишонч умидини уйғотди ва у ҳеч иккиланмай узоқларга қараб хитоб қилди:

Инсофдан кўчат эк, кўкарса агар
Меваси ҳақиқат, ростгўйлик бўлур.
Дунёда ғам-ғусса, адоват тугар,
Ҳар умид косаси шодликка тўлар.

«Инсофдан кўчат эк», «Умид косаси шодликка тўлар». Қандай ажойиб сатрлар. Қандай ажойиб эзгу ният. У ана шундай ният қилар экан, ўз миллати, эли билан фахрланиб, унга фарзанд бўлганидан қувониб яшади:

Қалбим, жисмим, руҳим ўзбек,
Фикри-зикрим, туғим ўзбек.
Бағрим очиқ, тилим ширин,
Кўрса мени ким ўзидек!...

Бугун адибнинг сиймоси чиндан-да ёруғ: қалбида ҳақиқат мавж урган ва ҳар қандай зуғумларга чидаб, шу эътиқоддан қайтмаган инсоннинг биргина тўртликларига боқиб, ҳайрат чаманзорларида ўйга чўмасиз ва беихтиёр, «мард қалблар барибир эъзоз топади», деган хулосага келасиз. Агар унинг тўртликларида ҳам шу ҳақиқат жо этилмаганда эди, биз ҳам ҳайратлар боғида кезмаган ва ушбуларни қоғозга туширмаган бўлардик. Бу тўртликларда биз тилга олган мавзулардан ташқари, имон, эътиқод, замин ва замон, оташ муҳаббат алангалари ҳам бор. Хуллас, ҳар бир тўртлик завқ-шавқ, катта эҳтирос ва ўзгача ҳайрат билан ўқилади. Яна бир гап шуки, бу тўртликларнинг ёзилганига қирқ-элик йиллардан ошди. Бугун мустақиллик шарофати билан жаҳонга чиқдик. Шухрат домланинг «Қалбим, жисмим, руҳим ўзбек, фикри-зикрим, туғим ўзбек» каби тўртликлари қалбимиз аро жаранглаб турса, дейман. Чунки элим деган одам ҳеч қачон ютқазмайди. Юртининг шони-шарафи, шавкатини ўйлаган фарзанд эса ўз элига ҳам, ўзга халқларга ҳам фақат ҳақиқат зинасида туриб хизмат қилади.

Мақолага нуқта қўйгим келмайди. Айтадиган яна қанча гаплар бор. Аммо ҳамманинг ҳам эрта бир кун мамнунлик билан эслайдиган шогирдлари бўлсин.

Мен ўтиб кетаман, сен кейин қолиб,
Ҳақимда рост сўзни айтиб юр... , —

деган ҳам Шухрат домланинг ўзларидир.

МЕҲР ПОЁНСИЗ ЭКАН

Ўша пайтда Республика телевидениесида ишлаётганимга беш-олти йил бўлиб қолганди. Хоразмдан пойтахтга келиб, унинг юқори ҳаволарига кўни-киб, оқ-қорани қайта бошдан таний бошлаган эдим. Шоирларнинг телевидениеда чиқиши мода бўлган пайт эди. Бу асли Москвадан бошланган, Евтушенко, Вознесенский, Ахмадулиналарнинг ойнаи жаҳонда кўринмаган кунлари кам бўлар, уст-устига ижодий кечалар, учрашувлар соатлаб олиб кўрсатилар, бу оқим бизнинг телевидениега ҳам етиб келган эди. Бундай кўрсатувларни халқ жуда хушларди.

Навбатдаги бир кўрсатувга устоз шоир Шухрат акани таклиф этдик. Кўрсатувга ўзлари келолмасликларини айтиб (тоблари йўқ эди), шеърларини тақдим этдилар.

Кўрсатув чиройли ўтди. Бу ҳақда ҳикоя қилишдан олдин Шухрат акани қандай қилиб устоз тутинганим, юрагимда унга бўлган ихлоснинг туғилиши ҳақида бироз тўхталсам.

Олтмишинчи йилларда Шухрат аканинг миниатюра шеърлари кўп эълон қилинар, уларнинг ўта ихчамлиги, тиниқлиги, лирик оҳангларга бойлиги мени мафтун этар, ўзим ҳам ана шу шеърларга тақлидан саккизликлар, кичик-кичик шеърлар битишни машқ қилардим. Шухрат акани бир кўриш, унинг

сухбатини олишни орзу қилиб юрган пайтларимда юмуш билан Тошкентга келдимۇ тўппа-тўғри Шуҳрат аканинг ишхонасига — Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига йўл олдим.

Шуҳрат ака йўқ эканлар, ҳали замон келиб қолади дейишди. Ёмғир томчилабмас, челақлаб қуяр, бу ҳавода Шуҳрат ака келмасалар керак, деб ўйлардим. Наҳот кўрмай кетаман?..

Бир пайт Шуҳрат ака келиб қолдилар. Кайфиятлари хуш, гўё ёмғирни узоқ кутганлару унинг шаррос ёғишидан ўзларида йўқ хурсанд эдилар, соябонлари учидан томчилар силқиб-силқиб турарди. Ёпирай, юрагимдаги ҳаяжондан асар ҳам қолмади, гўё узоқ йиллик устоз-шогирддек гаплашиб кетдик.

Бу ҳаяжонли учрашувни кейин ҳам кўп эсладим, тўғрироғи, унинг таъсирида юрдим. Ўшанда Шуҳрат ака куч-ғайратга тўлган, завқ-шавқли, йигитлардек шаҳдам, шунинг баробарида ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиган, ўз ёшига нисбатан улуғ кўринувчи тафаккур соҳиби эканликлари юз-кўзларидан, вазмин ҳаракатларию залворли сўзларидан шундоқ кўриниб турарди. Ўшанда Шуҳрат ака шеърларимни диққат билан ўқиб чиқдилар, ўзимдан эшитдилар, ҳеч қачон унутилмайдиган маслаҳатлар бердилар. Кўп ўтмай шеърларим журналда чоп этилди, бу менинг «Шарқ юдузи»да биринчи чиқишим эди.

Кетаётиб устозни Хоразмга таклиф этдим...

1963 йил баҳор кунларининг бирида Шуҳрат акани Урганч аэропортида кутиб олдим. Ёнларида кулимсираб шоир Эркин Воҳидов келарди.

«Эркинжонни ҳам олиб келдим, — дедилар хушвақтлик билан, — «ғазал дафтари»ни бир тўлдириб кетсин».

Хивадан бошланган сафар, қизиқарли учрашувлар районма-район, далама-дала узлуксиз давом этди, шеърхонликка суҳбатлар, суҳбатларга созлар, сайрлар, зиёратлар уланиб кетди. Бетакрор нотик эдилар Шуҳрат ака, гапирганларида одамлар ром бўлиб қоларди. Шеърни овозни қўйиб юбормасдан, дилдан, эҳтирос билан ўқирдилар, эшитганлар яна эшитсам дерди.

Сезардимки, учрашувларда Шуҳрат ака ёш Эркин Воҳидовни одамлар кўпроқ эшитиши учун шароит яратар, ўзидан кўра кўпроқ шогирдларини ўйлар, ўзгалар олдида ҳам, ижодкорлар даврасида ҳам уларга эътибор қаратгани-қаратганиди.

Сафар қаригач, овга чиққанганимизда Шуҳрат аканинг боладай қувонганларини кўриб, кўнглимдан бундай фикр кечган, урушда қатнашиб, неча бор ўлим билан юзма-юз келса ҳам, ҳасадгўйларнинг туҳматларига учраб, миллатчи тамғаси билан ҳибс азоб-уқубатларини бошдан кечирса ҳам синмабдими, демак устоз ҳеч қачон синмайдиганлар хилидан.

Орадан йиллар ўтиб, Шуҳрат аканинг боши ёстиққа теккач, билдимки, ҳасад ва ғаразнинг йиқмайдиган тоғи бўлмас экан...

Эсингизда бўлса, Абдулла Қаҳҳорнинг «мен партиянинг солдати эмасман» деган машҳур сўзларидан кейин унга, унинг ҳамфикрлари ва шогирдлари, жумладан, Шуҳрат акага ҳам маломатлар ёғилабошлаган эди.

Кунларнинг бирида устоз бундай деб қолдилар; биласанми, Эркин, нега бундай бўляпти, баъзилар мени Абдулла Қаҳҳорнинг маслақдоши дейишади, аввало, маслақдоши бўлсам нима қипти, бунинг нимаси ёмон, қолаверса, Абдулла ака ўлим тўшагида мени ўз олдига Москвага чақиртиргани-

да Шухрат йўл-йўриқни билади, тезроқ мени юртимга олиб кетаолади, деб ўйлаган, жони узилиши олдидан ўзимга шу гапни айтган ҳам. У пайтда маслакдош деган гап каллага келадиган ҳолат эмас эди...

Айни шундай эканлигини ҳам биларди. Ёзувчи аҳлиданми, қўни-қўшниларданми, кимнинг тўй-маъракаси бўладиган бўлса, Шухрат ака бош-қош эди, битмай турган ишни битказиб юбораверарди, у кўриниши билан тўй эгалари ёки азадорларнинг энгил тортиши шундан эди.

Замон ўзгариб энгил шамоллар эса бошлагач, ҳамма нарса жой-жойига тушди, албатта. Шухрат ака ҳурмат-эҳтиром ҳам кўрди, унвон ҳам олди. Аммо ноҳақлик жонни кемириб бўлган, унга малҳам топиш амри маҳол бўлиб қолган эди.

Энди икки оғиз гап сўз аввалидан ҳикоя этила бошлаган воқеа — Шухрат аканинг шеърлари телевизорда берилиши ва унинг акс-садоси ҳақида.

Шеърларни диктор ва актёрлар ёддан ўқигани, кўрсатув театрлаштирилгани сабабми ёки асарларнинг зўрлигиданми ёхуд бу иккаласининг уйғунлашганиданми ўша туннинг ўзидан бошлаб бир ой мобайнида телетомошабинларнинг қўнғироқларию мактубларининг кети узилмаган.

Шухрат ака бундан бениҳоя таъсирланган, ҳатто оёққа ҳам туриб кетган эдилар. Лекин... ҳасадгўйлар тўнларини тескари кийиб олганликлари кейин аён бўлди. Улар тегишли ташкилотларга хатлар ёзиб, «шоир Шухратга ортиқча мақтовлар» ёғилаетгани, уни «кўкларга кўтаришга уринишлар» бўлаётганидан норози эканликларини билдиришган. Бунга эътибор берувчилар ҳам топилиб қолган эди. Телевидениенинг «жиловини бироз тортиб» қўйишгани ҳам рост.

Биз буни Шуҳрат акага билдирмасликка ҳарчанд уринмайлик, устоз баридан хабар топганликлари ва бунга кўп ҳам эътибор бермаганликларини кўриб, бағри кенгликларига яна тан берган эдик.

Шуҳрат аканинг уйларига борганимда мендан сўрадилар.

– Кайфиятинг йўқроқ кўринади, бир нима бўлдимми?

– Ҳеч нима бўлгани йўқ, ҳаммаси жойида.

Иккаламиз ҳам анчагача жим қолдик. Сўнг Шуҳрат ака дедилар:

– Қисилган пайтларингда дардни ичингга олма. Ишончли бир дўст топ ўзингга. Қисилдингми, Дардингни унга тўкиб солавер, енгил тортасан.

Хаёлимга ҳазрат Навоийнинг машҳур байти келди:

Меҳри кўп кўргуздим аммо меҳрибоне топмадим,
Жон фидо қилдим вале оромижоне топмадим.

Бу гап ҳам ичимда қолди.

Кўз олдимга Шуҳрат ака билан Хоразмда овда юрганларимиз келди.

Қорақум этаги. Шўркўлнинг ёқаси. Кўлнинг суви осмондек тиниқ. Қўлларимизда милтиқлар. Қумда қуён излари кўринади. Пайпасланиб из қувиб кетамиз. Қум мушуги ини устидан чиқамиз. Бизни лақиллатган қуённи ўйлаб маза қилиб кулишамиз. Ўрдак учиб ўтгандай бўлади. Нишонга олдик дегунча кўздан ғойиб бўлди. Тоқати тоқ бўлган Шуҳрат ака дейди:

– Бўшаган шишаларни бир-бир осмонга отишин, ўшаларни уриб туширамиз.

Шишаларни отабошлаймиз. Пақ-пақ синдириб хумордан чиқамиз.

Шухрат ака эҳтимол ғуборларни тўкиш учун шундай қилгандирлар.

Ўшанда ўз-ўзидан шундай мисралар дафтаримга тушган эди:

Чўғдай бўлиб ялтиллайсан, Қорақум,
Ўтли қумсан, сувли қумсан, сара қум.
Шўркўлингда ўрдагинг бор, ғозинг бор,
Чагаларда шамол чалган созинг бор.
Чексизликда менгзайдирсан самога,
Ёшанларинг ўхшайди гул-раънога.
Саксовулинг қай гужумдан кам бугун,
Соясида аҳли шоир жам бугун.
Шоирларга битмас давлат келибдур,
Онингчунким, сенга Шухрат келибдур...

Умарали НОРМАТОВ

**ОЛТИН
ЗАНГАМАС**

(ШУҲРАТ ИЖОДИГА БИР НАЗАР)

МУҚАДДИМА

Асли исми-шарифи Фулом Алимов, адабий тахаллуси эса Шуҳрат бўлган беназир ижодкор эл-юрт орасида, адабиёт дунёсида Шуҳрат деган ном билан танилди. Ўзидан катта устозлари, шунингдек, тенгдошлари, ўзидан кичик шогирдлари — ҳеч ким унга «Фулом», «Фуломжон» ёки «Фулом ака» деб эмас, балки «Шуҳрат», «Шуҳратжон», «Шуҳрат ака» деб мурожаат этарди. Бу исм-тахаллус унга ниҳоятда ярашарди, асл исми Фулом замиридаги маъно — қуллик унинг табиатига бутунлай ёт эди.

Шуҳрат ака билан мен 50-йиллар охирларида танишганман. Салкам ўттиз йил дўст тутинган эдик. Орамизда 12—13 ёш фарқ бўлса-да, у менга худди тенгдош одамидай муомала қилар эди. Шу йиллар давомида бу оловқалб одамнинг ҳаёти, шахсияти ва ижодини яқиндан кузатишга, ўрганишга тиришдим; у билан кўп сафарларда бирга бўлдим, ҳаёт ва ижодга оид масалалар бўйича қизгин баҳс-мунозаралар олиб бордим; ижоди тўғрисида қатор мақолалар, бир рисола ёздим; 50 ва 70 ёшлик юбилей тантаналарида у ҳақда маъруза қилиш шарафига муяссар бўлганман.

Шуҳрат аканинг ҳам ижодкор-адиб, ҳам она-юрт фуқароси, куюнчак инсон сифатида талай ибратли хислатлари бор эди. У, аввало, Ватан учун бир қўлда қурол билан жанг қилган, бир қўлда қалам билан

шу азиз Ватанини куйлаган, улуфлаган — сўзи ва иши бир адиб эди. У ниҳоятда меҳнатсевар, тартиб-интизомли, озода, саранжом-саришта, фариштали одам бўлган; ҳаётнинг кўп аччиқ-чучугини татиган, бошига офир савдолар тушганда ҳам ўзини йўқотмаган, имон-эътиқодига гард юқтирмаган букилмас ирода эгаси эди. У ўта ҳаётсевар, дўстларига содиқ, ёру биродарларига, фарзанду набираларига меҳрибон, ўзгалар хизматига ҳамиша ҳозир ру нозир, миллий удумларимизни яхши биладиган, қадрлайдиган, халқимизнинг энг яхши фазилатларини ўзида мужассам этган нуруний бир сиймо эди. Одам боласи гоҳо энг азиз пинҳоний туйғуларини, юрак сирларини кимгадир айтгиси, қалбини тушунадиган кимса билан сирлашгиси келади. Шухрат ака шахсан мен таниган, билган ёзувчилар орасида ана шундай табаррук зотлардан эди. Улкан адиб Абдулла Қаҳҳор умрининг сўнгги дақиқаларида Шухратни Москвага ўз ҳузурига чақириб, энг сўнгги юрак розини, васиятини шу одамга ишониб айтгани бежиз эмас...

Шухрат ака ҳамиша ҳаёт, адабиёт билан ҳамнафас, ҳамқадам, адабиёт оламидаги янгиликлардан хабардор, адабий ҳодисаларга, асарларга одил баҳо бера оладиган, ўз асарлари, уларнинг савия даражаси, адабиётдаги ўрни, кам-кўстларини нозик фаҳмлай биладиган, ҳаққоний танқидга доимо тан берадиган зукко, мард қаламкаш эди. Салкам ўттиз йил давомида мен бу адиб ижодини мунтазам кузатиб бориб, асарларининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида гоҳ даҳанаки, гоҳ ёзма тарзда кўп марта гапирган, баҳслашганман, анча кескин танқидий гаплар айтган пайтларим ҳам бўлган. Аммо бирор марта бўлсин, бу одамнинг танқидни ўзига қаттиқ олганини билмайман; фақат гапимга қўшилмаган кезлари ётиғи билан ўз фикрини айтган... Айни

пайтда у ўзининг инсонлик шаънини, ғурурини баланд тута биларди; шахсиятига тегадиган, асарларини асоссиз ерга урадиган ғаламислар билан мардона туриб олишганини неча бора кўрганман.

Уни оловқалб инсон, ҳаёт, адабиёт билан ҳамнафас адиб, дедим. Бу хислат оғир хасталик чоғларида ҳам уни тарк этмади. 1986 йилнинг ёзида ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйида Шухрат ака билан бир ой бирга бўлдим. У яқингинада оғир касалликдан турган, ҳали роса ўзига келмаган, бироқ етмиш ёшни қоралаб турган адибдаги ғайрат-шижоатни, аввалгидек ҳаётсеварлик, ишда, ижодда батартибликни кўриб, қойил қолдим. Унинг иш столи қўлёзмалар, газета ва журналларнинг янги сонлари билан тўла. Ўша кезларда «Новый мир»да Чингиз Айтматовнинг «Кунда» («Қиёмат») асари босилаётган эди. У, бу романни боғдагилар орасида биринчилардан бўлиб ўқиб борар, у ҳақда бениҳоя қувониб, тўлиботошиб, хасталик оқибати — тутилиб-тутилиб гапирар эди. Дарвоқе, ёзувчи, хусусан, оқсоқол адиб учун ўзгалар, ҳамкасб қаламкашлар, айниқса, ёшлар, шогирдлар ютуғи, камолидан қувона билиш катта бахт. Ўзгалар ютуғи, шогирдлар камолидан ҳасад қиладиган адиб — бахтсиз, омадсиз адиб. Шухрат ака қалби ҳамиша шогирдлар камоли, ютуғи туфайли қувончлар билан чароғон эди. «Шоир Абдуллага» шеъридаги «Мен оддий бир шамман, сен улкан чирок!» деган сўзлар шу қувонч-самимиятнинг бир ёлқини. Ёки «Дунёнинг ишлари» қиссаси муносабати билан унинг мулаллифига йўллаган мана бу дил сўзларини ўқиб кўринг:

«Укам Ўтқир!

Сени аввалдан яхши кўриб, ижодинг меваларини қониқиш билан кузатиб келардим. Гарчанд бирон матбуотда фикримни изҳор қилмаган бўлсам ҳам сендан умидим зўр эди. Назаримда, шу уми-

димга етдим. Мана, ҳозиргина «Дунёнинг ишлари»ни мамнуният билан охириги варағини ёпдим. Раҳмат, ука! Бир одам она ҳақида сўз айтса, шунчалик айт-тар-да! Жуда етилибсан, ука! Илоҳим, бадният, ёмон кўздан ўзи асрасин! Қаҳҳорона кузатувлар. Қаҳҳорона жумлалар. Бир жумланинг ҳар бир ҳарфини асти жойидан қўзғалмас қилиб, бир-бир михлабсан! Ўзбек тилининг кўрки-жозибасига яна бир бора қаноат қилдим. Омади келмаса ҳам ижод заҳмати-ни чеккан бир кекса сифатида жуда хурсанд бўлдим. Бундай енгилликка қандай қилиб эришганини биламан. Модомики, осон ўқилар экан, минг азобда ёзилган бўлади! Қисса эмас, насрий бўлса ҳам она, оналар мадҳияси деса бўлади. Шояд шоиртабиат Озодми, Иброҳимжонми, асарнинг ўзидек жозиба билан тақриз-таҳлил ёзса! Бор бўл, укам!

*Қувониб-қувониб, дуо билан Шухрат,
17 март. 1982 йил. Москва, Малеевка».*

Энди Шухрат аканинг адабиётимизда тутган ўрни, ижодига хос айрим хусусиятлар ҳақида бир неча оғиз сўз. Шухрат XX аср миллий адабиётимизнинг ўрта авлоди вакиллари-дан. Бу авлодга ғоят мушкул, чигал ижодий тақдир насиб этди. Улар 30-йилларнинг зиддиятли муҳотида, бир томондан, мамлакатда улкан бунёдкорлик ишлари жўш урган, иккинчи томондан, маънавий-ижодий ҳаётга мустабид сиёсат, қатағон балоси таҳдид солиб турган, Қодирий, Чўлпон, Фитрат сингари улкан истеъдодлар бошида қора булутлар қуюқлашган, катта фожиалар содир бўлаётган кезлари қўлга қалам олдилар. Сўнг иккинчи жаҳон уруши, урушдан кейинги машаққатлар, адабий ҳаётдаги тангликлар, оғир йўқотишлар... Ўрта авлод деб атаганимиз Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Шукрулло, Мирмуҳсин... Шулар қаторида Шухрат ҳам узоқ йиллар ёзиб-чизиб юрди.

1951 йили шоир бошига оғир мусибат тушди. Саид Аҳмад, Миркарим Осим, Мирзакалон Исмоилий, Мақсуд Шайхзода, Шукрулло, Ҳамид Сулаймонлар сафида «советларга қарши миллатчилик фаолияти»да айбланиб қамоққа олинди, сўнг 25 йил муддатга озодликдан маҳрум этилди. Шахсга сифиниш қораланиб, ноҳақ қатағон қилинганлар оқлангач, Шухрат ҳам сургун азобларидан қутулиб, юртига қайтди. 50-йиллар ўрталаридан у ижтимоий ҳаётда юз берган ўзгаришлар, «эрувгарчилик» таъсирида қизғин ижодий фаолият билан машғул бўлди. Бирин-кетин «Бизнинг кўча», «Кавказ дафтари», «Шинелли йиллар дафтари», «Дунай соҳиллари», «Қиз табассуми», «Буюк муҳаббат» каби шеърий туркум ва тўпламлари, балладалари, шеърий таржималари, ҳикоялари пайдо бўлди. «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар» романларини эълон этди. Мана шу асарларнинг ҳаммаси ўн-ўн беш йил ичида яратилди. Мен ўша кезларда Шухрат акадан бундай сермахсул ижод сирларини сўраганимда, у: «Мен ва мен тенглилар 30-йиллар мураккаблиги, уруш даври машаққатлари, урушдан кейинги кўргиликлар туфайли йигирма йиллик вақтимизни, энг кўркем йигитлик давримизни бой бериб қўйдик. Кўнгилда айтадиган гаплар кўп. Шошилмасликнинг эса иложи йўқ. Дилдаги гапларимизни маромига етказиб айтолмаётган, шошилаётган бўлсак, китобхон бизни тўғри тушунар, деб ўйлайман», — деган эди. Шухрат ва умуман, ўрта авлод адiblари ижоди ҳақида фикр юритганда шу ҳолатни, улар адабиёт майдонига қадам қўйган кезлардаги чигал муҳитни албатта назарда тутмоқ даркор. Шухрат шеърияти, насрий асарлари, драматургиясидаги айрим кам-кўстлар, заифликлар, бир чекаси, ана шу ҳолат билан изоҳланади. Айни пайтда биз яқдиллик билан XX аср 60-йилла-

ри ўзбек адабиёти тараққиётида янги босқич бошланганини, мана шу босқич ривожига забардаст адибимиз Шухрат ҳам энг яхши шеърлари, романилари билан муносиб ҳисса қўшганлигини, адабиётимизнинг галдаги ривожига муайян ижобий таъсир кўрсатганлигини мамнуният билан эътироф этамиз.

1968 йил бошларида Шухрат туғилган куннинг 50 йиллиги нишонланадиган бўлди. Волидаи муҳтарамасининг вафоти муносабати билан юбилей кечиктирилди. Ўша кезлари Шухратнинг ижодий йўли ҳақида рисола устида ишладим. Шухрат ака саховат билан ҳаёти ва ижодига оид ҳужжатларнинг барчасини, ҳатто ҳали эълон этилмаган «Жаннат қидирганлар» романи қўлёзмасини менга ишониб тақдим этди. Шухрат акадан юққан тезкорликми ёки ўша кезлардаги ёшлик ғайрат-шижоати оқибатими, рисола қисқа муддат ичида интиҳосига етди. Рисола қўлёзмасини не-не андиша, ҳадик билан адибга ўқишга бердим. Бунинг боиси шундаки, китобда илиқ гаплар билан баробар анчагина, ҳатто хийла кескин танқидий мулоҳазалар ҳам бор эди, улар муаллифга оғир ботмасмикан деган хавотирда эдим. Танги адиб қўлёзмани менга қайтарар экан, танқидий мулоҳазалардан ранжиш ўрнига: «Мақтовни бир оз ошириб юборибсиз», — деди ва сўзида давом этиб, ҳеч эсимдан чиқмайдиган маслаҳатлар берди: «Танқидий гапларингизга қалам теккизмадим, шундайича чиқаверсин. Танлаган шу йўлингиздан ҳеч қачон қайтманг. Мақтовлар билан баробар ёзувчи-шоир самимий айтилган танқидни ҳам қабул қилишга ўрганиши керак. Кўнглингизга келмасин, менинг ёзганларим сиз айтган фазилатларигина эмас, ўша кам-кўстлари билан ҳам ўзим учун ардоқли. Мен бошқача ёзолмасам, улар айна шундай яралган бўлса начора!»

Китоб шу ҳолида чиқди, адабий давраларда хуш қабул қилинди. Орадан қирқ йил ўтиб адиб туғилган куннинг 90 йиллиги муносабати билан уни қайта нашрга тайёрлар эканман, ўша давр, вазият таъсирида битилган жумлаларга таҳрир киритдим, айрим шеърий асарлар таҳлилини тушириб қолдирдим, айти пайтда китобга янги саҳифалар қўшдим. Бироқ устоз Шухрат ака назари тушган, маъқул кўрган лирикаси ва романлари таҳлиliga бағишланган саҳифаларни айтирли ўзгаришларсиз ўз ҳолича келтирдим. Зеро, ҳаётлигида унинг кўнглидан жой олган бу мўъжаз рисола қирқ йил ўтиб қайта дунё юзини кўраётган экан, мангулик ҳаётини кечираётган аллома руҳини шод этажагидан умидворман.

Ниҳоят, китобхон олдида бир узримни айтиб ўтсам. Шухрат шоир, носир — романнавис бўлиш билан баробар моҳир драматургдир. Унинг «Беш кунлик куёв», «Кўша қаринглари», «Она қизим» сингари пьесалари мамлакатимизнинг турли театрларида саҳна юзини кўрган, айримлари ҳамон саҳнадан тушмай келади. Бу асарларнинг саҳна талқинлари махсус жиддий тадқиқотларга мавзу бўла олади. Мен театршунос бўлмаганим учун бу соҳага тегинмадим.

ТУЙГУЛАР ЖИЛОСИ

*Чиндан ҳам ўсмирмас, ўрта ёшдаман,
Эликнинг эшигин қоқиб турибман.*

*Шоирлар саналса кўзу қошдаман,
Ҳисобга тер тўкиб ҳалол кирибман.*

Шухрат гарчи, насрда сербарака ижод этган, романнависликда муваффақият қозонган бўлса-да, аввало, у — шоир, ижодда шоир бўлиб туғилган эди, шоирлигича қолди. Шухрат шахсияти, Шухрат

истеъдодининг қирралари ҳаммадан бурун шеъриятида намоён бўлди.

Замонавий ўзбек шеъриятини катта оркестрға ўхшатиш мумкин. Шу оркестрда Шухрат созининг овози алоҳида жило билан ажралиб туради. Шухрат шеъриятда ўз услуби, ўз ритмикаси, поэтик мушоҳадасига эга бўлган шоир. Шухрат шеърларида унинг такрорланмас лирик қаҳрамони савлат тўкиб кўриниб туради.

Шухрат шеъриятда бунга бирданига эришган эмас. Кўп йиллик изланиш, ўрганиш, ижодий меҳнат туфайлигина бу даражага кўтарилди. Ижодининг дастлабки даврида у қалб куйини созга соломмай гаранг бўлар, кўпинча, овозини бошқаларникига мослаб созлаб юрар эди. Шоир шеъриятда ҳали ўзини кўрсатишга тортинар, гоҳ пассив кузатувчи бўлиб бошқалардан эшитганларини куйга солар («Кичик саргузашт»), гоҳ бошқа шахс ролига кириб дил изҳор этар («Боқ, қандай чаман»), гоҳ ўтмишдан эртак сўзлашга тушар («Меҳрол») эди. Эҳтимол, бунга ҳаётини тажрибанинг камлиги, шоир шахсининг тўла шаклланиб етмаганлиги ҳам сабаб бўлгандир.

Йиллар ўтди, шоир кўп ерларни кезди, кўп нарсани кўрди, бой ҳаётини тажриба орттирди, айти пайтда шоирда поэтик дид ҳам шаклланди. Энди у шеъриятда ўзлигини намоён эта бошлади, «ўзи ва замонаси»ни, ўз ҳаётини, кўрган-кечирганларини куйга сола бошлади, маъсуд кечган шўх болалик, мактаб, серташвиш ёшлик, севги, илк бўса, қонли жанг, офир жудолик, тенгсиз мардлик, буюк зафар, уруш туфайли танда қолган жароҳат, сочга оралаган оқ тола, тинч оддий меҳнат, олис сафарлар, хилма-хил таассуротлар — буларнинг барчаси унинг шеърларига кириб келди. Талай шеърлар шоир биографиясининг бир бўлаги. «Шинелли йиллар

дафтари» шоирнинг урушда кечирганларидан хотира, «Кавказ дафтари» Кавказга қилинган сафар таассуротларининг маҳсули, «Дунай соҳиллари» Дунай бўйлаб кезишда туғилган ўй-туйғулар самараси. Ўз ҳаётини, кўрган-кечирганларини куйлаш, ўзлигини дадил намойиш этиш шоир шеъриятига такрорланмас хусусият, алоҳида самимият бахш этган.

Шоир ўз ҳаётига оид фактларни, кўрган-кечирганларини шунчаки қайд этиб қўя қолмай, уларни қалб призмасидан ўтказиб, ўзига хос тарзда беради. Шуҳрат ҳақиқий маънода лирик қалб эгаси. Бу қалбнинг ўзига хос томони шундаки, у ёниқ, ҳаётга, гўзалликка ниҳоятда ташна қалб, бир оз мафрур, тезкор, аммо ниҳоятда сахий, дилкаш, покиза қалб, у ичидагини сир тутолмайди, ичида гап сақлолмайди, дилидагиларнинг ҳаммаси тилида. Ўзи айтганидай:

Не чора! Шоирнинг қалби шеърида.
Шеърида сир сақлаб ёлгон айтмайди.
Шеърида айтганин, ҳатто гўрида
Турғизиб айтсанг ҳам асло қайтмайди

Ҳис-туйғулар жилоси: меҳр билан қаҳр ҳам, севинч билан ғам ҳам — барчаси унинг қалбида ҳар доим кескинлашган ҳолда намоён бўлади. Шуҳрат шеърларида ҳаёт фактлари ана шундай қалб ториға урилиб акс садо беради, шоир шеърларида фалсафа шундай қалб призмасидан оқиб чиқади. Бу нарса ҳам шоир шеъриятига такрорланмас оҳанг, алоҳида ранг бағишлайди. Шуҳрат шеъриятининг кучли ва заиф томонларини ана шу қалбнинг ўзига хос томонлари билан изоҳлаш жоиздир.

Шоирда ҳаётга меҳр, ҳаётдан лаззатланиш, ҳаётдан миннатдорлик, ўз ҳаёти билан фахрланиш ҳисси ниҳоятда кучли. Шунинг учун ҳам унинг нигоҳи

биринчи галда ҳаётнинг поэтик томонларига тушади, у ҳаммага ҳам кўриш муяссар бўлавермайдиган оддий ҳодисаларнинг гўзал қирраларини кўра олади, шоир қалами текканда жўнгина туюлган нарса-ҳодисалар ҳам гўзаллашиб кетади. Лирик қаҳрамон болалигини — тупроққа беланиб боғ кўчада ҳаммомпиш ўйнаган чоғларини, нонни ариқда оқизоқ қилиб еган йилларини, муҳаббатдан маст бўлиб юрган кунларини эслар экан, қалби завқшавққа тўлиб кетади, ҳозирги кунларни эслаганда лаззатлар оғушида фарқ бўлади. Ҳалол меҳнати туфайли эл орасида топган обрў-эътибори, тотув оиласи, халқи, она юрти билан чексиз фахрланади. Лирик қаҳрамон нуқул ҳаётдаги қувончли ҳодисаларни эмас, баъзан нохуш дамларни ҳам хотирлайди. Шуниси характерлики, нохуш ҳодисалар хотираси ҳам фахр, ифтихор ҳисси билан йўғрилган, улар оҳвоҳлардан, нолишлардан, аламлардан тамоман холи.

«Мерос» шеърида шоир ота ўлими ҳақида гапирди. Ота ўлими туфайли лирик қаҳрамон қайғуради, йиғлайди, аммо ота қолдирган мерос — уй тўрида осифлик қилич уни овунтиради. Бу шунчаки оддий буюм, оддий мерос эмас, ота уни кўтариб жангларга кирган, халқ эрки, бахтини мудофаа этган, бу лирик қаҳрамонда ифтихор ҳиссини уйғотади:

Мерос бўлиб менга отамдан
Уй тўрида шу қилич қолди.
Ҳам шу қилич қўлга киритган
Бахту давлат ва севинч қолди.

Лирик қаҳрамоннинг ёшлиги оғир йилларда кечган, шоир у кунлар даҳшатини асло унута олмайди:

Эсимдадир тунда бедор
Разведкада юрганим.
Эсимдадир, кунда бир бор
Атакага кирганим.

Дўст йиқилса қуролини
Олиб олға чопардик.
Атакадан қайтиб келиб
Сўнгра кўзин ёпардик.
Қонли эди у кунларнинг
Кундузи ҳам, туни ҳам.
Жанг, курашга ундар эди
Қўшиғи ҳам, уни ҳам.

Шоир бундай оғир кечмиши учун сира афсус-ланмайди. Муаллиф бошқа бир асари «Ёшлигим ҳақида» шеърида ёзади:

Ёшлигим қўмсайман мен ҳам ва лекин
Кўзда ёш биланмас қувониб албат.
Ёшлигим ўтаган муқаддас бурчин
Мамлакат бошига тушганда кулфат.

Бу фикр шоирнинг «Таъна қилма» шеърида яна ҳам ёрқин ифода этилган. Шоир «Сочинг оқ» деган таъна эшитади, у бу таънага жавоб беради. О. Шарафиддинов таъкидлаганидек¹, унинг жавоби ғоят камтарона, айни чоқда унда ҳаётини беҳуда ўтказмаган, аксинча, халқига, юртига бахш этган, Ватан учун жанг қилган одамнинг ифтихори бор. Мана шу ифтихор ҳисси олдида таъналар шарафга айланади, аввал хунук туюлган бошдаги оқ толалар бирдан кўркаллашиб кетади:

Тўғри, сочим оппоқ қорсифат,
Ҳар толаси жанглардан ёдгор.
Эл бошига тушганда кулфат
Қилич тутдик қўлларга такрор.

Жанг чоғлари хилма-хил, эркам,
Оқ туширар ҳолатлари бор.
Бошимда қиш, кўнглимда баҳор
Шунинг ўзи қандайин кўркам.

¹ О. Шарафиддинов. Якун ва дебоча. // Шарқ юлдузи. — 1962, № 2, 132-бет.

Шухрат — севги куйчиси. У муҳаббат ҳақида кўп ёзади, муҳаббатни ёниб куйлайди. Ҳаётга меҳр, ҳаётдан лаззатланиш ҳисси унинг муҳаббат ҳақидаги шеърларида айниқса ёрқин сезилади. Муҳаббат ҳақидаги шеърларида ҳам хилма-хил ҳолатлар — қувончли ва қайғули дақиқалар тилга олинади, аммо улар ҳам «оҳ-воҳлар», нола-фигонлардан холи. Шухратнинг лирик қаҳрамони аксар ҳолларда севгидан бахтиёр бўлган, бахт нашидасини туйган шахс тарзида кўринади.

Мана, шоирнинг «Умр йўлдошимга» шеъри. Бу шеърни Шухрат севги лирикасининг синтези дейиш мумкин. Унда лирик қаҳрамоннинг севги олами тарихи, фалсафаси жуда яхши ифода этилган. Унинг қолган барча севги сатрлари гўё шу муҳаббат оламининг айрим бўлақларини ташкил этади. Шеър шундай бошланади:

Ёшлигим тонгида сени учратдим.
Шу, — дедим, — кўксимда ёруғ юлдузим.
Умримни гул каби қўлингга тутдим,
Эй, умр йўлдошим, қуралай кўзим!

Муҳаббат тарихининг ибтидоси нақадар чиройли битилган, қўлланилган ташбеҳлар жойини топган, унда тонг майинлиги, кўк тиниқлиги, юлдуз ёруғлиги, гул нафислиги мужассам.

Кейинги мисраларда гап оҳанги ўзгаради, майинлик ўрнини жиддий бир ритмика эгаллайди, ташбеҳлар ҳам жиддийлашади, шоир севги изтироблари, «катта йўлга чиқиб олгунча» босиб ўтилган сўқмоқлар, юлдузсиз қора кечалар ҳақида гапирди, одатдагидек изтироблар тасвири нола-фигонлардан йироқ, лирик қаҳрамоннинг майин, лекин мағрур қалби шу ерда ҳам ўзини кўрсатади. Шоир оғир дамлар хотирасидан кейиноқ: «Барига ишончла боқа олдинг тик!» — деган мағрур мисрани ило-

ва қилиб қўяди. Бу мағрур мисра лирик қаҳрамоннинг мамнунлик, ифтихор туйғуларини тараннум этувчи жўшқин сатрларга уланиб кетади:

Энди-чи, уч ўғил — фарзандимиз бор.
Сен — она, мен — ота, бахтиёр, мағрур.
Умримнинг тонгидан бўлиб миннатдор,
Истиқбол уфқига боқаман масрур!

Шеърда ошиқ қалбининг тугёни шу қадар жўшқинки, уни «жиловлаб олиш» ҳам анча мушкул, бундай пайтда «қуюқшондан чиқиб кетиш», шеърни ҳаётгийликдан маҳрум этиб қўйиш ҳам ҳеч гап эмас. Аммо муаллиф шундай «қалтис пайт»да ўзини тута олади, шоир туйғулари қанчалик жўшқин, юксак бўлмасин, айти вақтда улар ниҳоятда оддий, ҳаётгий.

Гар биров севгидан савол сўрсайди,
Номингни такрорлаб, «шу бахтим», дердим.
Мабодо яна бир умр кўрсайдим
Инонки, шунда ҳам сени севардим!

Шеърда ошиқ қалбининг тугёни ана шундай содда, самимий мисралар билан яқунланади.

Шуни ҳам айтиш керакки, Шухрат шеърларида бир эмас, бир неча севги қиссалари бор. Чунончи, севгида бахтиёр бўлган, висол лаззатидан туйган вафодор ошиқнинг қувонч ва ифтихорини куйловчи талай шеърлар билан баробар, фироқ алангасида куйган қалбнинг изтиробларини изҳор этувчи асарлари ҳам бор. Булар ҳам шоир «мен»и, лирик қаҳрамон қалби орқали берилади. «Қалбимни қайтар ўзимга», «Илк севгининг яраси», «Бешафқат тақдир» шеърларида шундай. Гарчи бу аччиқ севги қиссалари шоир «мен»и орқали берилган бўлса ҳам, улар китобхонда ажабланиш туғдирмайди, негаки, улар лирик қаҳрамоннинг, яъни бир шахснинг эмас,

алоҳида-алоҳида шахсларнинг қисмати каби туюлаверади. Зотан, лирикадаги «мен» ҳар доим ҳам шоир шахсига тенг келавермайди, умуман, адабиётда бўлгани каби, шоир «мен»и учун ҳам шартлилик ёт эмас.

Шоир лириканинг ана шу шартлилик усулини туркум шеърларида ҳам қўллашга ҳаракат қилади, афсуски, бу усул бу ерда ўзини дуруст оқлай олмаган. Шоирнинг туркумлари алоҳида мустақил шеърлардан ташкил топса ҳам, уларнинг ҳар бири умумий сюжет қурилишига эга, уларни ўзига хос саргузашт-поэма деб аташ мумкин. Улардаги воқеани шундай таърифласа бўлади: лирик қаҳрамон сафарга отланади, қаҳрамоннинг севиқли ёри кўзда ёши билан уни кузатиб қолади, қаҳрамон ёр кўнглини кўтаради, меҳри, садоқатини изҳор этади, сўнгра сафар саргузаштлари таассуротларини изҳор этишга киришади, қаҳрамон йўл-йўлакай ёрини, диёрини ҳам эслаб туради, ниҳоят, зўр соғинч билан юртига, ёри қошига қайтади. Туркумларнинг ҳар бири висол мадҳи билан хотималанади.

Кўринадики, туркумлар поэтик яхлитликка эга. Демак, улардаги воқеалар ягона шахснинг саргузаштлари сифатида тасаввур этилади, лирик қаҳрамон ягона шахс тарзида кўринади. Бундай пайтда шоирдан эҳтиёткорлик талаб этилади. Модомики, воқеалар биргина лирик қаҳрамоннинг саргузаштлари асосига қурилган экан, муаллиф лирик қаҳрамон характерини тайин этиб олиши ва характер мантиқига изчил риоя этиши зарур, бунда мантиқий изчиллик сал бузилса ҳам дарҳол билинади. Шухрат туркумларида шундай бўлган.

Шоир лирик қаҳрамон характеридаги икки жиҳатни алоҳида таъкидлайди, уни ҳам фуқаро, ҳам ошиқ сифатида талқин этади. Қаҳрамон характеридаги биринчи сифат тасвири изчил, лирик қаҳра-

мон ҳамма ерда ҳар қандай шароитда ҳам оташин ватанпарвар тарзида гавдаланади. У ҳодисаларга онгли, маданиятли Ватан ўғлонининг нигоҳи билан назар ташлайди. Лирик қаҳрамон характеридаги иккинчи сифат тасвирига келганда эса, бундай деб бўлмайди, бунда мантиқий изчилликка етарли риоя этилмайди. Чунончи, «Шинелли йиллар дафтари»-да лирик қаҳрамон садоқатли, вафодор ошиқ бўлиб кўринади, шоир ундаги бу сифатни қайта-қайта таъкидлайди, ўттиз олти шеърнинг ўн иккитасини бевосита қаҳрамондаги шу туйғу тасвирига бағишлайди. Булардан ташқари туркумда «Шинелли жонон» деган яна бир шеър бор. Мустақил ҳолда у аломат асар. Унда аччиқ бир севги қиссаси берилган. Лирик қаҳрамон жангу жадал авж олган кунларда шинелли бир жононни учратади, улар орасида ҳеч қанақа илтифотларсиз ниҳоятда самимий муҳаббат туғилади, аммо лирик қаҳрамон жанг пайтида уни изсиз йўқотади, орадан йиллар ўтади, ошиқ қалби ҳамон ўша маъшуқа ёди билан ёнади, кечаю кундуз висол умиди билан нафас олади...

Шухрат шеърятининг тематик диапазони кенг, шоир ўз ҳаёти қобифида ўралашиб қолмайди, севги ҳақида ёзиш билангина чекланмайди, шоир қалби дунёни тинглайди, даврнинг хилма-хил ҳодисалари унинг қалбида акс садо беради, ҳаётнинг турлитуман маънавий муаммолари унинг бошини қотиради. Дарҳақиқат, публицистик ва фалсафий шеърлар Шухрат лирикасининг каттагина қисмини ташкил этади.

Шухратнинг дастлабки публицистик шеърлари, кўпинча, одат тусига кириб қолган мавзуларда — бирор байрам, мавсум, маросим муносабати билан ёзилар, шеърда ифодаланган фикр расмий гаплардан нарига ўтмас, шоирнинг қиёфаси, қалби айтарли кўринмас эди. Масалан, она юрт ҳақида ёзганда:

Ўзбек эли пахтакор эл, бўстон эл,
Шон-шарафи ўнлаб тилда дoston эл,
Ижод, меҳнат, жанг, сафарда мардон эл,
Фарзандлари ватанпарвар хандон эл.

(«Ўзбекистон» шеъри)

Халқаро воқеаларга муносабат билдирганда:

Уруш-чун келмайди жаҳонга инсон,
Инсоннинг матлаби тинч яшамокдир.
Бас, энди вайсаманг, тинч қўйинг бизни
Башарнинг тақдири тонг каби оқдир.

(«Инсоннинг матлаби
тинч яшамокдир» шеъри)

каби баландпарвоз жумлаларни мисраларга тизиш билан кифояланар эди. М. Шайхзода ёзганидек¹, шеъриятимизда бир вақтлар жуда кенг тарқалган бу ваъзхонлик касофатидан қутулиш жараёни анча мураккаб ва оғир ижодий ҳамлаларни талаб қилар эди. Кўп шоирлар қаторида Шухрат ҳам шуни фахмлай олди ва секин-аста риторикага барҳам бера бошлади. Энди унинг публицистик шеърлари ҳам ҳаётийлик ва аниқлик касб эта борди, шоир таассуротлари реал ҳиссий ва образли тус оладиган бўлди, шоирда конкрет ҳодиса ҳақида фикр юри-тиб, маълум поэтик хулосага келиш малакаси пайдо бўлиб қолди, энди унинг публицистик шеърларида фақат Шухратгина айтиши мумкин бўлган гапни уқиш, Шухрат қалбигагина хос туйғуни туюш, Шухрат манерасига хос бўлган оҳангни уқиш мумкин. Бу ерда ҳам шоирнинг ёниқ, мағрур, шу билан баробар самимий қалби баралла кўриниб туради. Энди у она юрт ҳақида ёзганда:

¹ Мақсуд Шайхзода. Қалам ва бурч. // Шарқ юлдузи. - 1967, № 5, 224-бет.

Ишқингда ёнмасам ўртаниб, куйиб,
Ҳаётнинг мунчалик завқини туйиб,
Тилимга қаёқдан келарди қўшиқ.

Ишқингда ёнмасам бу кўҳна олам:
Шу сойим, шу қирим, пахтазор далам
Бўлмасди бунчалик кўркам, ярашиқ.

Ишқингда ёнмасам, жонимдан кечиб,
Жангларда душманинг емириб-янчиб,
Диёрим, меҳрингни шон билармидим, —

(«Ишқингда ёниб» шеъри)

дейди.

Энди у дўстликни куйлаганда дабдабали мавҳум гаплар айтмайди, шоир фикр ва туйғуларини ё бирор конкрет ҳодиса, деталь орқали ифодалайди, ё қардош халқлар ҳаётига бағишланган шеърлар руҳига сингдириб юборади. «Дўппи» шеърида қорақалпоқ шоири бошига кийдирилган ўзбек дўпписи икки халқ орасидаги иноқликнинг рамзи тарзида берилади. «Эсдалик ханжар» шеърида кавказлик мезбоннинг ўзбек шоирига эсдалик совғаси шоирга самимий қардошлик туйғусини ифодалаш учун қулай восита ролини ўтайди:

О, дўстим, бу совғанг чин дўстнинг иши!
Бошингга қора кун тушаркан, инон,
Ханжарни қўлимда тутиб ўша он
Турарман ёнингда ёвингга қарши!

«Кавказ дафтари»га кирган «Жим туринг, ҳой еллар!» шеъри ҳам дўстлик ҳақида. Шеърда дўстликка, қардошликка оид дабдабали сўзлар йўқ, аммо унда дўстлик, қардошлик туйғуси шу қадар самимий, шу қадар жозибадор ифода этилганки, бу хислат асарни лириканинг энг яхши намунаси даражасига кўтарган. Лирик қаҳрамон Кавказ бўй-

лаб сафарда кезаркан, қардош озарбайжон халқи ўғлони, таниқли шоир Самад Вурғун қабрини зиёрат қилади, инсонлик бурчини шараф-ла ўтаган бу азиз инсон қаршисида хаёлга толади. Шоирнинг Вурғунга меҳри шу қадар зўрки, елларнинг қабр устидан эсиши ҳам унга малол келади, шоирнинг тинч уйқусига озор етказаётгандек туйилади. Шоир елларга мурожаат этади:

Жим туринг, ҳой еллар, эсманг бу ердан,
Эсмангиз, ўтиниб сўрайман сиздан!
Ўргилиб кетайин қанотингиздан,
Ўтиниб сўрайман, кезманг бу ерда!

Жим туринг, ҳой еллар, гувламанг, эсманг,
Ҳориган Вурғуннинг уйқусин бузманг!

Қалб қаъридан отилиб чиққан, нафис туйғулар билан йўғрилган бу мисралар ҳар қандай дабдабали байтларга бергисиздир. Бу хислат шоирнинг сиёсий, халқаро мавзудаги кўпчилик шеърларига ҳам хосдир. Уларда ҳам ўша конкретлик, ўша такрорланмас қалб тўлқини, ўша самимият сақланади, шеърдаги мағрур садо, публицистик жўшқинлик алақандай майин лирик оҳанг билан уйғунлашади. «Юз минглар мозори», «Номаълум солдат қабри», «Сен бунда ётасан», «Хоин», «Вена ўрмони», «Гильза», «Маяковский келмоқда» шеърлари шу хислати туфайли сиёсий лириканинг яхши намуналари қаторидан ўрин олди.

«Номаълум солдат қабри» шеърини кўриб чиқайлик. Бу асар «Юз минглар мозори», «Сен бунда ётасан» шеърлари каби иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган жангчилар хотирасига бағишланган. Шеърнинг асосий пафоси урушни қоралаш, тинчликни олқишлаш, матонатни улуғлаш. Бу ғоя кескин қалб драмаси орқали ифода этилади, шоир қалб

драмасини очишда туйғулар уммонини ишга солади, турли туйғуларни контраст қўйиш йўли билан драматизмни кучайтиради.

Бу ерда ётади номаълум солдат.

Шеър шундай сокин мисралар билан бошланади, кўп ўтмай шу сокинлик ўрнини ҳазин бир оҳанг, мунг эгаллайди:

Кими бор, кими йўқ! – Ҳеч ким билмайди,
Уруғ-аймоғи йўқлаб келмайди.
Гўё бир ғарибдир беватан, уйсиз,
Гўё бир булбулдир чамансиз, куйсиз,
Гўё у дайдиган, кимсасиз саёқ,
Гўё у йўлидан адашган тойлоқ!
Гўё у бошига қўйиб тош болиш,
Тақдирдан қилади бу ерда нолиш!

Нарироқ бориб ана шу аламли қалб фаоллашади, мунгли садо ёнига аламли ҳайқириқ жўр бўлади, шоир номаълум солдатни сўроқлашга тушади:

Ким ўзи, айтсанг-чи, эй қора тупроқ?!
Ким ўзи, айтсанг-чи, эй сариқ япроқ?!
Ким ўзи, айтсанг-чи, эй мудҳиш кеча?!
Ким ўзи, айтсанг-чи, эй гиёҳ, гунча?! ...
Ким эди, бу ғариб, шинелли инсон?
Ким эди, эс-хушли ва тилла инсон?
Ким эди, кўксида дили бор инсон?
Ким эди, жон фидо эли бор инсон?
Кимларга хат ёзиб, кимни овутай?
Тақдирга тан бер деб, кимни совутай?
Кимларни етаклаб келай бошига,
Ёш қўшиб кўзимдан аччиқ ёшига?

Сўнгра шоир номаълум бу инсон ҳақидаги ўз гумонларини баён этади, ихчам поэтик сиймолар, аччиқ қисматлар гавдаланади: бу номаълум солдат балки лирик қаҳрамоннинг изсиз йўқолган акаси-

дир, тоғасидир, қўшнисидир, дўстидир, шоирнинг баёнлари ҳам ғам-аламлар билан лиммо-лим. Шоир ўз гумонларига якун ясаб, уни «урушда жон берган марднинг бири» дейди. Шу ерга келганда шеър ритмикаси ўзгаради, аламли ҳайқириқлар, мунгли, ҳазин лавҳалар бирдан мағрур, тантанавор хитоблар билан алмашинади. Шоир энди уруш ва тинчлик ҳақидаги баҳсга кўчади, урушни, урушқоқларни лаънатлайди, одамларни тинчликка даъват этади. Қалб драмасининг ривож, фикрлар, ҳислар оқими ўз-ўзидан шунга келиб тақалади:

Тўхта, ҳой, ўткинчи, тўхта бир нафас.
Бу уруш даҳшати! Эслаб тур бирпас!
Тўхта, ҳой, минбарга чиққан Цицерон,
Мана шу қабрга кўз ташла бир он!
...Шу қабр тошига қўйингиз қулоқ,
Том битган бўлса ҳам тинглайсиз бироқ;
Урушни лаънатлаб нидо келади!
Ҳар қалбдан жаҳонга садо келади!

Маълумки, ўша йиллар шеъриятида фикр айтишга, фалсафийликка мойиллик кучли бўлган, китобхоннинг савияси ҳам ниҳоятда балан, қуруқ гап унинг қулоғига ёқмасди, у асардан албатта бирор «ақлли гап» изларди. Шоирларимиз китобхон савияси ва талабини ҳисобга олмай иложи йўқ эди. Қолаверса, муаллифларнинг ўзида ҳам фаоллик ошди, улар ҳаёт ва унинг муаммолари ҳақида жиддийроқ фикр юритадиган бўлиб қолди. Шеъриятда бир вақтлар кенг тарқалган ваъзхонлик, қуруқ сўзлар ўрнини теран фалсафийлик, жиддий мушоҳадалар эгаллай бошлади. Бу тамойилни Шухрат ижодида ҳам кузатиш мумкин. Шухрат ҳам кўпчилик шоирлар каби талай шеърларида ҳаётнинг хилма-хил жумбоқлари устида баҳс юритади, улардан маълум поэтик хулосалар чиқаришга интилади,

аммо Шухратнинг бу тур шеърлари айрим шоирларда бўлгани каби беҳислик, ақлгўйликдан холи, унинг бу тур шеърларида ҳам одатдагидек ҳиссиёт ёлқини уфуриб туради.

«Умр ҳақида» шеърида шоир яшашнинг маъноси яхши кийиниш, яхши ейиш, кунларни шод-хуррам ўтказишдангина иборат эмас, балки элга яхши хизмат қилишдан иборат, деган фикрни илгари суради. Шоир бу фикрни жўнгина айтиб қўя қолмайди, зўр эҳтирос билан айтади. Оддий гап ҳам шоирнинг мурожаат, хитоб, инкор ва тасдиқлари туфайли ҳиссиётга йўғрилиб кетади. Шеър умр ҳақида «ўзга»нинг фикрини баён этиш билан бошланади:

Ёшимни яшадим, — дейсан мамнун, шод —
Бахт кўрдим ўзгалар орзу қилгудек.
Бахт менга бўлдию сўнмас бир қанот
Хўп яхши кийиндик, хўп яхши едик.

Кейинги мисраларда шоир бу фикрни инкор этади, умр ҳақидаги ўз қарашини изҳор этади, унинг инкори ҳам, тасдиғи ҳам жуда қатъий, мисралар ҳиссиёт билан лиммо-лим:

Лекин сен орқанга бир қара, сендан
Ортингда қолдими элга бир ёдгор?
Йўқ! Демак, ҳаётга ҳеч ҳам келмабсан,
Гар келган бўлсанг ҳам яшабсан бекор!

Асқад Мухторга аталган «Гиёҳ» шеърида шоир муҳаббатнинг буюк кучи ҳақида фикр юритади, шеърдаги фалсафа ҳаётий бир деталь асосига қурилган, метиндек асфальтни ёриб чиққан нимжон гиёҳ шоирни ҳайратга солади, табиатнинг бу сеҳридан шоир узоқ ўйга толади, охири сирни кашф этгандек бўлади:

Сўнг билсам шу метин асфальтни ёрган
Гиёҳнинг ҳаётга зўр меҳри экан.

Сир «кашф этилгандан» кейин шоир зўр ҳаяжон ичида қолади, бу ҳаяжонини китобхонга ҳам изҳор этади:

О, дўстлар, бу меҳр нақадар улкан!!!

«Полвон» шеърда шоир ҳаётнинг яна бир фалсафаси — табиатнинг шафқатсиз бир қонунияти устида ўй суради:

Полвон эди, оғир тошлар кўтарган,
Тишларида силкиб-силкиб отарди.
Ерга бориб тушишини кутаркан,
Томошабин олқишига ботарди.

Полвон эди, елкаси ер кўрмаган...
Йиллар ўтди...
Қаранг, қандай чўкибди!
Қаранг, йиллар тоши қандай чўнг экан,
Тик қоматин бир умрга букибди!

Шеърдаги фикр ифодасига аътибор беринг. Унда тақдири азалнинг шафқатсиз ҳукми шунчаки қуруқ-қина қайд этиб қўя қолинмайди, шеърда шоир қалбининг тафти, унинг афсус-надоматлари баралла сезилиб турибди.

* * *

Шухрат ўзбек шеърлятида воқеабанд — сюжетли лириканинг ривожига муносиб улуш қўшган шоирдир. У XX аср 60-йилларида мухтасар миниатюр лирик сюжет устаси сифатида танилди. Лирикада сюжет керакми ёки йўқми, эпиклик лириканинг фазилатими ёки нуқсоними? Бу масала атрофида жуда кўп баҳслар бўлган, бу хил баҳслар

ўша йиллари ҳам давом этарди. Бунинг маълум сабаблари бор. Ўша замон лирикасининг ўзи тобора «эпиклашиб», воқеабандлик, ҳодисавийлик лириканинг характерли хусусиятига айланиб бораётган эди.

Бир вақтлар лирикада воқеабандликни бирёқлама тушунувчилар, бирор ҳодисани шунчаки қофияга солиб шеър ясовчилар, лирикадан маҳрум бўлган бу хил асарларни эса ёқловчилар ҳам бўлган. Бу даврга келиб шеърият ҳам, шеърият илми ҳам анча илгарилаб кетди. Лирикада эпик элементларни қўллаш соҳасида бой тажриба тўпланди. Шу нарса маълум бўлдики, воқеабандлик лириканинг қусури эмас, фазилати, воқеабандлик лирикада поэтик яхлитликка эришиш, ҳис-туйғулар, ўй-фикрлар тугёнини аниқ шаклга солиш, ёрқин картиналар яратиш имконини беради, шоирни мавҳумликдан, қуруқ насиҳатгўйликдан сақлайди. Аммо лирикада воқеа-ҳодисанинг аҳамиятини ошириб кўрсатиш ҳам зарарли, лирикада асосий нарса ҳодиса эмас, балки шу ҳодиса туфайли туғилган ҳис-туйғу, ўй-фикр. Воқеабандлик шеърда лиризмнинг сусайишига эмас, кучайишига хизмат қилиши керак.

Шухрат шеърлари бу жиҳатдан характерли. Унинг деярли ҳар бир шеъри бирор конкрет ҳодиса, муносабат, хатти-ҳаракат туфайли туғилган ўй-фикрлар, ҳис-туйғулардан ташкил топади. Шухрат ҳеч қачон лирикани ҳодисанинг қурбони қилиб қўймайди, унинг шеърларида ҳодиса ҳамиша қалб ёлқини ифодасига хизмат қилади.

Шоирнинг ҳажман кичик шеърларида ҳам сюжетнинг барча элементларини — тугун, ривож ва ечимини учратиш мумкин. Кўпинча шоир шеърда аввал ё бирор ҳодисани эслайди, ё бирор манзара чизади, ё бирор шахс портретини беради, ё бирор

хатти-ҳаракатни кўрсатади, шоирнинг бу тасвирлари остида қандайдир сир ётади, шоир шу сирли жиҳатни кучайтириш йўлини тутади, кейин шеърда кескин қайрилиш ясайди, сирни очиб беради, шоирнинг бош муддаоси, шеърдаги асосий поэтик фикр худди ана шу қайрилиш нуқтасида ифодаланади. Бу хусусиятни юқорида таҳлил этилган шеърлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

«Кеч кирди» шеърида ҳазин бир табиат манзараси чизилган: кеч кириб боряпти, ел эсяпти, қуёш уфққа бош қўйган, у ногаҳон эзилган анорга ўхшайди, эсаётган елларнинг амрига райҳонлар бош эгиб мудраган булутлардек офир солланиб турибди, бора-бора атрофни зулмат қоплаб келяпти. Шу тариқа манзара ҳаракатда берилади. Манзарадаги қуюқлашиб бораётган ранг шоир қалбига ҳам кўча боради, атроф қоронғилаша борган сари шоир қалбига ҳам соя тушаётгандек туюлади. Кутилмаганда шоир гапни бошқа томонга буради, шоир бу ҳазин манзарага ўзини бепарводек кўрсатади, унинг хаёлини бошқа муҳим бир нарса банд этган, у ёри, қуёши, ҳижрон ва висол ҳақида ўйлайди:

Кеч кирди...

Кеч кирди қора шол тутиб,

Қоронғи тушса ҳам, майли, ҳеч гапмас!

Фақат сен, қуёшим, мени тарк этиб,

Ҳижроннинг тунида қолдирмасанг бас!

Кутилмаган бу ечим ғоят ўринли бўлиб, бояги мунгли манзарадаги зулматни бирдан ёритиб юборгандек бўлади, айна чокда, шоир муддаосини шундоққина ўзида акс эттиради.

«Оқ ўрик» шеърида шоир лирик қаҳрамон ҳаётидаги икки даврни эслаш, қиёслаш орқали сюжет яратади.

Ҳовлида ўсарди бир туп оқ ўрик,
Энг пастки шохга ҳам етмасди қўлим.
Бир сакраб қўярдим қилиб болалик
Шу ўрик тагига гар тушса йўлим.

У даврлар ел каби ўтиб кетган, бола улғайиб, сочига оқ оралаб қолган, ўша оқ ўрик ҳамон ҳовлида, қаҳрамоннинг орзуси ушалган, унинг қўллари энди ўрик шохига бемалол этади, шохларни истаган чоғида эга олади. Икки давр, икки ҳолат таққоси туфайли лирик қаҳрамон қалбида аллақандай лирик кайфият ҳосил бўлади, аммо шоир кўнглидаги асосий гапни ҳали айтган эмас, бинобарин, тугун ҳали ечилмаган. Дил розини шоир шеър охирида изҳор этади:

Ва лекин болалик қувноқ чоғига —
Қўлларим етмасдан ҳайронман доғда.

Демак, шеърдаги асосий нарса - қувноқ болаликни қўмсаш. Шоир танлаган миниатюр сюжет лирик қаҳрамондаги шу кайфиятни фоят аниқ, нафис ҳамда такрорланмас тарзда ифодалашга имкон берган.

Шухрат — қувноқ, ҳазилкаш шоир. Талай шеърларида, хусусан, севги лирикасида у асарни, кўпинча, кулгили сюжет асосига қуради, ҳодиса тасвирида, кайфиятлар ифодасида шундай кескин қайрилишлар ясайдики, бу ҳол қувноқ кулгига сабаб бўлади, бу қувноқ кулги эса айни чоқда шеърдаги лиризмни чуқурлаштиради, шеърга илиқлик, самимият бахш этади.

...Лирик қаҳрамон севгини фақат шодлик деб тушуниб хатога йўл қўйган, қалбини ёр измига берган. Энди бўлса аҳвол ўзгача, соф севгининг ҳам ўз дарди, ташвиши, вами бор, кўпинча, унинг тунлари севги гуссаси, изтиробни билан уйқусиз ўтади. Ана

шу ерга келганда шоир антитеза йўлига ўтади, шу ташвишли онларини ҳар қандай шодликдан аъло кўришини айтади ва фикрини хулосалаб шундай дейди:

Севгини шодлик деб янглиш тушуниб,
Хатога йўл қўйган бўлсам ҳам у чоқ,
Армону ўкинчим йўқ бугун, бироқ!

«Севги изтироби» деб аталган бу шеърда шоир соф севги ташвишлари билан ҳам гўзал демоқчи, бу фикр шеърда муносиб шаклини топган, шоир келтирган қувноқ сюжет фикрни жонлантириб юборган.

«Севгимда ён дейсан» шеърининг аввали мана бундай жумбоқ билан бошланади:

Севгингни сен мендан азиз тутасан,
Севгимда ён дейсан умринг борича.

Лирик қаҳрамон маъшуқанинг шартига рози, у севги ўтида ёнишга ҳам тайёр:

Маيلي, мен ёнайин севгинг ўтида,
Кўкларга соврилиб кетсин кулларим!
Сен ўтган кўчанинг йироқ четида
Чанг босиб, қовжираб сўлсин гулларим.

Лекин лирик қаҳрамон зоҳид эмас, унга беҳуда фидойилик ёт, у ўзини ёр кўйида куйиб кул бўлишга розидек кўрсатар экан, бундан муддао бошқа ерда, мабодо лирик қаҳрамон куйиб кул бўлгудек бўлса:

Шундан сўнг, айт, эркам, сенга бағишлаб
Ким шеърлар ёзади мен каби ёниб?!
Ким сени ҳар куни тонгда олқишлаб,
Йўлингни кутади гул билан толиб?

Кўряпсишти, шоирнинг «макри»ни, лирик қахрамонни гўё ўлим ёқасига келтириб қўйиб, бирдан уни қайтариб олади, шу тариқа шеърда қувноқ бир кайфият яратади, ошиқ қалбнинг садоқатини жуда жозибатор ва самимий ифода этади.

Шуҳратнинг айрим шеърларида «объектив» сюжетлар ҳам акс этади, яъни ҳодисалар лирик қахрамон «мен»идан ташқарида содир бўлади. Шоир кичик лирик шеърда ҳам эпик образлар яратишга, ўзгалар қалбини очишга интилади. Шуниси характерлики, бундай ҳолларда шоир пассив кузатувчи бўлиб қолмайди. «Объектив» ҳодисаларни ҳам қалб призмасидан ўтказиб тасвир этади, уларда ҳам шоир «мен»и, қайноқ қалби баралла кўриниб туради.

«Уч-тўрт оқ тола» шеъридаги ҳодисани эслайлик. Бор-йўғи ўн икки мисрадан иборат бу шеърда тугал сюжет, ёрқин характер, чуқур психологизм, аниқ портрет, ажиб бир кайфият бор. Ўттизга етмасдан ўғил сочида уч-тўрт оқ тола йилтиллаб қолган. Она буни кўриб офир тин олади, куйинади:

Кун кеча эди-ку ҳовлида аста
Эмаклаб юрган этаги боғлиқ!
Наҳотки, ёшлиги ўтди бирпасда,
Наҳотки, ҳаёти қолмиш саноғлиқ!..

Кейинги тўртликда шоир драматик ҳолатни яна ҳам кескинлаштиради ва дарҳол ечимга ўтади:

Ўғлининг сочига тушганда кўзи
Юраги зирқираб кетар ҳар сафар.
Ўзининг оқ сочи, ажинли юзи,
Муккайган қаддидан бутун беҳабар!!

Кутилмаган ечим — бир масаладан иккинчи масалага сакраб ўтиш орқали шоир она образини,

унинг қалбини шундоққина очади-қўяди, шу билан бирга худди шу нуқтада шоир позицияси, қалби жуда равшан кўриниб кетади.

Баъзан шеърда шоир сюжетни кенгайтириб, эпик образни тўлиштириб, асарни новелла ё баллада даражасига кўтариб юборади. Чунончи, «Она ташвиши»да шундай бўлган. Худди «Уч-тўрт оқ тола» шеъридаги каби бу ерда ҳам она ва унинг ўғли ҳақида гап боради. Онанинг ташвишлари изҳор этилади, бироқ бу ердаги ташвиш ўзгача. Онанинг якка-ю ягона фарзанди бор — умиди ҳам, давлати ҳам, кўзининг оқу қораси ҳам шу, уни не-не машаққат билан эркалаб, пуф-пуфлаб ўстирган, бу арзанда фарзанд бинойидек йигит бўлиб етишган, ёш кетган отасининг ўрнини босган, энди кампир уни уйлантирса, орзу-ҳавас кўрса, неварали бўлса, кампир назарида тенгсиз туюлган фарзандига ким келин бўларкан? - шу муаммо уни ташвишга солади, кампир бўй етган таниш қизларнинг ҳаммасини келинликка мўлжаллаб кўради, лекин уларнинг ҳар биридан қандайдир нуқсон топади, уларнинг бирортасини ҳам ўғлига раво кўрмайди. Кампир муаммони ҳал этолмай ўзича гаранг, аммо бу муаммо алақачон ҳал этилган — ўғил қаллиқни топиб қўйган, фақат буни онадан сир тутаяди. Қувноқ сюжет асосига қурилган бу асарни юмористик баллада, деб аташ мумкин.

* * *

Шухратнинг 60-йиллар шеърияти икки жиҳатдан ибратли: аввало, улар жангчи шоирнинг, кўпни кўрган одамнинг дил розлари, ҳаёт тажрибалари ифодаси; иккинчи томондан, бу шеърлар ўзининг самимийлиги, ҳаққонийлиги, жўшқинлиги, ҳаётбахш романтик руҳи билан ажралиб туради. Шухрат ли-

рикаси шеърятимизда бир вақтлар кенг тарқалган риторика ва ваъзхонлик касофатидан, ўртамиёначилик касалидан қутулиш жараёнини ўзида акс эттириш жиҳатидан ҳам характерли. Атоқли шоир ва олим Мақсуд Шайхзода «Қалам ва бурч» мақоласида Шухратнинг ўша давр лирикасига одилона баҳо бериб: «Шеърятимизда реалистик ҳақиқатни романтик жўшқинлик билан омухта қилиб, гўзал ва нафис лирик асарлар яратган шоир Шухрат умуман ўзбек поэзиясини ўртамиёначилик савиясидан олиб чиқиб, юқори кўтаришга астойдил хизмат қилган меҳнаткаш, истеъдодли, изловчи шоирлардандир»¹, — деб ёзган эди.

Шухрат умрининг охирига қадар шеърятда баракали ижод этди, бир неча тўпламлар чоп эттирди; баъзан кўтарилиш, баъзан ўз имкониятлари даражасидан тушиб кетиш, ўз-ўзини такрорлаб қўйиш ҳоллари ҳам бўлиб турди. Аммо у шеърятда тўхтовсиз изланди. Афсуски, Шухратнинг поэтик ижоди ҳануз жиддий тадқиқотлардан четда қолиб келмоқда.

Шоирнинг 60-йиллар шеърларига хос реалистик соддалик ва романтик жўшқинлик ёнига сўнгги йиллар шеърларида бой ҳаётий тажрибалар самараси ўлароқ, ўйчан фалсафий мушоҳадакорлик келиб қўшилди. Шоирнинг «Юлдуз нурлари» деб аталган шеърини олиб кўрайлик. Шеър «Юлдуздан нур оқар» деган оддийгина хабар билан бошланади. Шу заҳоти шоир «Балки нурмас», деб бу табиий ҳолатга шухба билдиради. Ўқувчи бирдан шоир шубҳасига қизиқиб қолади. Шоир ўй суриб кетади, ўзининг хилма-хил тахминларини ўртага ташлайди: балки бу «юлдузни ер сари йўллаган

¹ Мақсуд Шайхзода. Қалам ва бурч. // Шарқ юлдузи. - 1967, № 5, 228-бет.

сўзи», «балки у бир куйдир нурга йўғрилган», «балки у ўз шаклини топмаган асар», «балки у порлаган ажиб бир маъдан» ва ҳоказо... Шоир секин-аста асосий муддаога келади:

Балки у сиридир ўзга оламнинг,
Кўмакка чақирар балки у бизни.
Биз эса англамай бу дард-аламни,
Шуъла деб овутиб юрибмиз ўзни!

Шеърда бир қарашда кўз-кўз қиладиган доно гап, фалсафийлик йўқдек. Бироқ лирик қаҳрамоннинг ҳолат-руҳияти — юлдуз шуъласи ҳақидаги ўйлари, тахмин, мулоҳазалари бизга ҳам дарҳол «юқади», хаёлимизни олисларга олиб кетади, биз олис юлдуз шуъласи қолиб, замин ташвишлари, одамлараро муносабатлар ҳақида ўй суриб кетамиз, ҳаётдан шеърдаги ҳолатга ўхшашликлар ахтарамиз... Шеърдаги чинакам фалсафийлик боиси ана шунда.

Шоирнинг «Дунёнинг кўрки шунда» деган яна бир гўзал шеърдаги мана бу сатрларни ўқиб кўринг:

Сенингча, бир оддий юлдуз у ёнган,
Менимча, бир олам тенги йўқ қўшиқ.
Сенингча, бир қиздир ишқда ўртанган,
Менимча, нур ичра йўғрилган ошиқ.

Сен кўм-кўк майсани кўрсанг, ўша он,
Бузофинг етаклаб чиқасан мамнун.
Мен эса майсалар кўркидан ҳайрон,
Балки у шеърга айланажак ун!

Сен тунни уйқуга айна пайт дейсан,
Мен эса, илҳомнинг сокин булоғи.
Сен тоққа назаринг тушса, ҳуркийсан,
Ахир, у энг гўзал оҳу ётоғи!

Шу хил руҳий ҳолат — баҳсу мулоҳазалардан кейин шоир ўзининг севган усулини қўллайди, гўёки қиссадан ҳисса ясайди:

Демак, биз икки қалб,
Икки хил олам.

Лекин лирик қаҳрамон ўзини оқлаб, ўзгани қоралаш йўлини тутмайди. Унингча:

Дунёнинг кўрки ҳам эҳтимол, шунда.
Дунёда бир хилда бўлсайди одам,
Ким шоир, ким косиб бўларди унда!

Кўринадики, бу шеърда ҳам фикр-хулоса тайёргина яланғоч тарзда берилган эмас, руҳий ҳолат, кайфият, қиёс-мулоҳазалар маҳсули тарзида рўёбга чиққан.

Шоирнинг «Ёшлигимнинг давоми» тўпламидан жой олган «Шоирга» деб аталган:

Ақлингни ақлимга қўшмай қўя қол,
Мард бўлсанг, қалбимга жиндай гавфо сол, —

типидаги иккиликлари ёки:

Кечкурун шафақни ўғирлаб кеча,
Эрталаб уфққа қайтадан сочди.
Кечкурун ўкинчдан хўрсинган гунча
Эрталаб шод-хандон лабини очди, —

сингари тўртликлари ҳам теран фалсафий фикр ва нозик туйғу, кўнгил эҳтирослари уйғунлигидан туйилганлиги учун ҳам гўзал, таъсирчан.

Шу қисқа таҳлил, мулоҳазалардан ҳам кўриниб турибдики, Шуҳрат 60—80-йиллар ўзбек шеърлятида ўзига хос ўрин тутади.

ДАВР ВА ҚАЛБ ДРАМАСИ

*Сен мени шоир деб қиласан эъзоз...
Мақтовга унча ҳам берма сен пардоз.*

Воқеабандликка мойиллик Шухратни шеърининг лиро-эпик турларига бошлади. Шоир ижодининг дастлабки давридаёқ эпик сюжетларни шеърга солишга уриниб кўрди, «Кичик саргузашт», «Меҳрол», «Орзу ва қасос» асарларини яратди.

«Кичик саргузашт» фуқаролар уруши даври воқеаларидан бир лавҳа. Воқеа қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. Унда қаҳрамоннинг кўрган-кечирганлари батафсил баён этилади. Бу асар ёш шоирнинг лиро-эпик турдаги илк машқларидан эди, шунинг учун ҳам у шеърятдан йироқроқ бир нарса бўлиб чиққан. Шоир унда воқеа баёни билан овра бўлиб кетиб, асарни лиризмдан маҳрум этиб қўйган, аввал айтганимиздек, асарда шоир қалби кўринмайди, шоир овози эшитилмайди.

«Меҳрол»да муаллиф бир қадар муваффақиятга эришади. Асар халқ эртаги сюжети асосида ёзилган. Шухрат А. Пушкин, Ҳ. Олимжон анъаналари изидан бориб, эртак-достон яратишга интилади.

Жуда қадим замонда,
Кунчиқар Шарқ томонда,
Бир кўримсиз қишлоқда,
Шаҳардан кўп узоқда
Она, ўғил бор эди,
Ошу нонга зор эди.

Бошданоқ кўриниб турибдики, тасвир усули шеър қурилиши жиҳатидан асар Ҳ. Олимжон достонларига жуда яқин туради. «Кичик саргузашт»дан фарқли ўлароқ, бу ерда дурустроқ чизилган

картиналар, жонли образлар бор. Хусусан, Меҳрол характери, унинг беғубор соддадил, сахий қалби тасвири яхши чиққан. Аммо шоир қалби, позицияси ифодасига келганда, муаллиф бу асарда ҳам тажрибасизлик қилади. Халқ эртаги сюжетини чиройли, равон мисраларга тизиш билангина чекланади, сюжетга янгича сайқал берилмайди, эртак баҳонасида даврнинг бирор ҳодисасига муносабат билдирилмайди.

Галдаги йирик асар — «Орзу ва қасос» достони шоир ижодида олға қўйилган қадам бўлди. Бу асар ёш шоирнинг бадиий ижод сирларини, лиро-эпик жанр принципларини эгаллаб олганидан далолат беради. Шу асарга келиб Шухрат «ўзлиги»ни намён этди: «Орзу ва қасос»да тугал эпик сюжет ҳам бор, анча мукамал характерлар ҳам бор, шу билан баробар шоирнинг ҳодисаларга фаол муносабати ҳам бор. Энди шоирни ҳодисаларнинг батафсил баёни эмас, ҳаяжонли нуқталари, ҳодисаларнинг ўзи эмас, кўпроқ улар туфайли туфилган хис-туйғулар, ўйлар тасвири қизиқтиради.

Достон сюжети ўтмиш ҳаётдан олинган. Самад исмли камбағал йигит муҳтожлик туфайли оиласини, севикли хотини Қамарни ташлаб, иш ахтариб олис юртларга бош олиб кетади, кўп кулфатлар чекади, бойга қарол тушади, хон амри билан ариқ қазийди. У ҳамма ерда бахт ахтаради, аммо бахтсиз халқнинг оғир, кулфатли турмушини кўради. Кўргилликлар Самад кўзини очади, секин-аста у сабр косаси тўлиб-тошган халқ исёнига аралашади, оломонни хон истибдодига қарши курашга бошлайди. Лекин кураш мағлубият билан тугайди, хон лашкарлари халқ ғалаёнини шафқатсизлик билан бостиради, Самад ҳалок бўлади. Бундан хабар топган Қамар эри учун қасос олишга отланади, ариқ очиш маросимида пайт топиб хонни ўлдиради.

Кўриниб турибдики, дoston воқеаси ўзича ҳам хийла ҳаяжонли, шоирнинг «аралашуви» туфайли яна ҳам таъсирчан тус олади. Достонда шоир ҳодисаларнинг лоқайд кузатувчиси, ҳикоячиси сифатида эмас, маънавий иштирокчиси, одил баҳоловчиси тарзида кўринади. Қаҳрамонлар ҳаётидаги ҳар бир аҳамиятли ҳодиса дарҳол лирик қаҳрамон қалбида акс садо беради, уни ҳаяжонга солади. Чунончи, қаҳрамон муҳтожлик туфайли юртини тарк этар экан, бундан шоир қалбида зўр бир нидо бонг уради:

Қайғу поймол қилди орзуни
Ел учирган япроқ сингари.
Ўз элидан муҳтожлик уни
Олиб кетди ёт ўлка сари.
Оҳ, муҳтожлик, қабих муҳтожлик,
Қудратларинг шунчалик зўрми?!
Сенинг қора ойсиз тунингда
Азиз инсон ҳассасиз кўрми?!

Қаҳрамон ҳақиқатни англаб етганида, шоир қалби гурур-ифтихорга тўлиб кетади:

Унинг кўзи бунда очилди,
Бунда фикри чиниқди роса...
У англади ҳақиқат нима,
Нима зулм ҳамда разолат.
У англади жаҳон боғини
Ким гуллатар, ким қилар барбод.
У англади кимнинг қалби пок,
Кимнинг қалби адолатга ёт.
У англади кимнинг қиммати
Ҳақиқатда тақадан ҳам паст.
У англади кимнинг қудрати
Ҳар нарсада устун, муқаддас!

Қаҳрамони ҳалок бўлиб, унинг севиклисини аздор ҳолда кўрар экан, шоир изтироблар алангасида куйиб ёнаётгандек бўлади:

Йиғла, Қамар, йиғла, ойимча,
Йиғла, шояд ёришса кеча.
Йиғла, шояд кўз ёшинг билан
Юрак дардинг ариса пича...
...Йиғла, шояд ёшинг тўлқини
Вайрон қилса кулфат уйини.
Бундан сўнгра оламда ҳеч ҳам
Тингламаса фурқат куйини...

Поэмадаги ҳодиса, ҳис-ҳаяжон романтик кўтаринкилик билан берилган. Шуниси созки, шоир романтикани реалистик тасвирга итоат эттира олган, кўтаринки ҳолатлар тасвирида ҳам самимиятни сақлаб қололган. Достоннинг муваффақиятида шоир устозининг ҳам хизмати бор. Муаллифнинг айтишича, «Орзу ва қасос»ни Ҳамид Олимжон ўқиган, асар устоз шоир таҳрири остида «Баҳористон» альманахида босилган экан.

Кейинроқ бориб шоир балладага ўтди, сўнги ўн йил давомида у йигирмадан ортиқ баллада яратди. Ҳали ўзбек шеърлятида ҳеч ким бу жанр билан бунчалик кўп машғул бўлган эмас. Тўғри, Шухрат балладаларининг ҳаммасини ҳам ҳар тарафлама мукамал дейиш қийин, аммо уларнинг шоир ижодий эволюциясида муайян ўрни бор.

Бир вақтлар В.Г. Белинский балладани шундай таърифлаган эди: «Балладада шоир бирор хаёлий ва халқ афсонасини топади ёки бундай воқеани ўзи ўйлаб чиқаради»¹. Дарҳақиқат, бу танқидчининг замонасида балладалар ана шунақа эди, улар хаёлий воқеа ёки халқ афсонаси асосига қурилар эди. Орадан бир аср ўтди. Давр тақозоси билан жанрда кўпгина янги хусусиятлар пайдо бўлди. Реализм баллада жанрида ҳам тантана қилди. Балладалар кўпроқ реал, ҳаётий воқеалар асосига қурилади-

¹ В.Г. Белинский. Танланган асарлар. — Тошкент, 1955, 191-бет.

ган бўлиб қолди. Хаёлий воқеа ёки халқ афсонаси асосига қуриладиган балладалар эса бу жанрнинг бир турига айланди.

Балладани шеърый ҳикоя дейишади. Ҳақиқатан ҳам баллада худди ҳикоя сингари ихчам ва характерли драматик воқеалардан туғилади. Аммо ҳикоядан фарқли ўлароқ, баллададаги «муҳим нарса воқеа эмас, у уйғотган сезгидир, ўқувчига у берган ўйдир» (Белинский).

Шухрат балладалари хилма-хил ҳодисаларга бағишланган. Шоир улардан бирида қадимги шарқ қаҳрамонлик афсонасига мурожаат этса, бошқасида фуқаролар уруши ҳодисаларини акс эттиради, яна бирида миллий озодлик эпизодларини тасвирласа, бошқасида жаҳон уруши даври драмаларини ифодалайди. Шухрат балладаларида ё афсонавий қаҳрамонлар, ё улкан тарихий шахслар, ё халқ орасидан етишиб чиққан баҳодирлар ҳаётидан ҳикоя қилади. Халқ даҳосининг самараси саналмиш Тўмарис, Гулдурсун, уч гуржи қизи, украин шоири Т.Шевченко, партизан инқилобчи Вера Хоружей, эрқпарвар араб қизи Жамила, француз қизи Раймонда — шоир балладаларининг қаҳрамонлари ана шулар.

Балладалар қайси даврга, қанақа мавзуга, кимларнинг ҳаётига бағишланган бўлмасин, муаллиф ўз асари учун «жанрбоп» ўткир драматик вазиятларни танлаб олади ва, кўпинча, шу драматик вазият туфайли кўнглида туғилган ўй ва туйғуларини тўкиб солишга, воқеалар моҳиятини бадийий таҳлил этишга эришади. Шунини ҳам айтиш керакки, Шухрат балладалари болалар учун мўлжалланган. Шунинг учун ҳам муаллиф тасвирнинг мумкин қадар содда, болабоп бўлишига интилади.

Навқиронлар ҳаётидан олиб ёзган «Она ва фарзанд», «Жамила», «Раймонда» каби балладаларида

Шухрат болалар адабиётига хос романтик анъанага амал қилади, уларда шоир кичик шахсларнинг катта ишлари ҳақида зўр ифтихор билан сўзлаб беради. Одатдагидек, бу балладалар ҳам ўткир драматик воқеа асосига қурилган, драматик вазиятлар ва персонажлардаги қаҳрамонна хусусиятларни очишга қаратилган.

«Она ва фарзанд»да ёш қаҳрамон Марат фашистларнинг ҳадсиз зулмига қарши дадил бош кўтаради, партизанлар сафига қўшилиб, қўрқмас қасоскор бўлиб етишади, кураш йўлида мардларча ҳалок бўлади. «Жамила», «Раймонда» балладалари қаҳрамонлари ҳам фидойи шахслар, араб қизи Жамила ўз халқининг озодлиги йўлида ажнабийларга қарши курашга киради, француз қизи Раймонда жафокаш вьетнамликларга ҳамдардик юзасидан ажал уруғи ортилган эшелон йўлига ров солади...

Қисқаси, балладалар учун ўткир драматик ва қаҳрамонна ҳодисалар мавзу қилиб олинган, афсуски, бу ҳар доим ҳам мукамал бадиий ифодасини топа олмаган, баъзан тавсифий характер касб этиб қолган.

* * *

Шухрат афсонавий сюжетлар асосида ҳам таллай балладалар яратган. «Қора ва оқ Аравача ҳақида эртак», «Мардлик афсонаси», «Уч қиз афсонаси», «Гулдурсун» шулар жумласидан. Улар орасида афсонавий сюжетлар чин маънода қайта ишланган, бинобарин, янги, оригинал асар даражасига етиб қолганлари ҳам бор. Шу билан баробар, худди «Меҳрол»да бўлгани каби, маълум сюжетлар шунчаки қофияли мисраларга тизилган асарлар ҳам йўқ эмас. Бу асарларда қаҳрамонлар фаолиятининг ташқи тафсилотларигина берилади, қаҳрамонлар ру-

ҳий олами, қалб драмаси эса эътибордан четда қолади ёки жуда юзаки қайд этилади.

Шоирнинг «Мардлик афсонаси» балладасига машҳур Тўмарис афсонаси асос қилиб олинган. Маълумки, бу афсонанинг тафсилотлари ўрта мактаб адабиёт хрестоматиясида берилган. Шоир худди шу тафсилотни бир оз ихчамлаштириб, баллада жанри рамкасига солган. Асарни ўқиганда ҳамма нарса жойидадек туюлади: асар ўткир драматик воқеа асосига қурилган, воқеа изчил баён этилган, мисралар равон ва жозибадор тузилган... Умуман, асар енгил ўқилади, лекин негадир ўқувчини ўзига мафтун этолмайди, китобхон қалбида кучли туйғулар, янги ўйлар уйғота олмайди, хрестоматиядаги тафсилотларни ўқиш вақтида туғилган таассуротлар бояги-бояги ўзгармай қолаверади. Тўғри, асарда қаҳрамон монологи орқали унинг қалб драмасини очишга уриниш бор, бироқ бунда ҳам айтарли янгилик йўқ, қаҳрамон қалбининг китобхон учун ҳали нотаниш бўлган жиҳатларини кашф этишни кўрмаймиз, муаллиф унинг китобхонга аввалдан маълум бўлган руҳий ҳолатини бир оз кенгайтириш билан чекланган, холос.

Шоир асар бошида китобхонга хитобан шуларни ёзади:

Узоқ-узоқ ўтмишлар
Тарихин титсам,
Массагетлар шонидан
Бир қисса битсам,
Афсона деб, китобхон,
Қўлимни тутма!
Шонли узоқ ўтмишдан,
Кўзинг беркитма!
Кўҳна тарих бу кунга
Гар бўлса ибрат,
Уни эслаб турмоқлик
Керақдир албат.

Китобхон шоирнинг фикрига кўшилмай иложи йўқ — шонли узоқ ўтмишни унутишга, ўтмиш ҳақида ёзувчи қиссанавислар қўлини тутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, аммо унинг қиссанависларга айтадиган биргина арзи, истаги, талаби бор — қиссанавис ўтмиш ҳақидаги қиссаларнинг сўзма-сўз баёнчиси бўлиб қолмасин, ўтмиш қиссалари шоир учун янги ўйлар, тоза фикрлар, кучли туйғулар манбаи бўлиб қолсин.

Ҳозирги давр ижодкори инсон қалбини кўрса-тишда қадимги афсоналар ижодкорлари муяссар бўла олмаган имкониятларга эга, китобхон замондош ёзувчидан ўтмиш кишиларининг образини яратганда ўтмиш афсоналари адо эта олмаган ва-зифани адо этишга — қаҳрамон қалбини чуқур таҳлил этишни талаб қилишга ҳаққи бор.

ЖАНГОВАР ЙИЛЛАР ҲИКОЯСИ

*Мен солдат бўлганман, солдат давримни
Фахр билан доимо тилга оламан.*

* * *

*Жанговар йилларнинг эртаги узун,
Ҳар ўқнинг учиши ўзи бир дoston.*

Шухрат ҳаётда кўп нарса кўрди, хусусан, ҳарбий хизмат, сермашаққат жанг унинг учун катта мактаб бўлди, у бой ҳаётий тажриба тўплади. Энди уларни ифодалаш учун шоирга шеърят торлик қилиб қолди: «шеърятга сифмай кетиб», насрга ҳам мурожаат эта бошлади.

Зотан, Шухрат насрдаги илк машқини жангдан қайтгандан кейин бошлаган. Дастлаб фронтда кўрганларини, бошдан кечирганларини бир китобча қилиш фикрига тушади, лекин у мўлжалдагидан

кенгайиб, романга айланади, ниҳоят орадан ўн беш йил вақт ўтгач, «Шинелли йиллар» юзага келади.

Шухратнинг насрга кўчишида ҳаётий тажриба билан баробар, ижодий манерасидаги эпикликка мойиллик ҳам муҳим роль ўйнади. Шоир шеърятда эпик тасвир маҳоратини анчагина эгаллаб олган эди. Аммо шеърятдаги эпик тасвир бошқа-ю, насрдагиси бошқа. Бирдан насрга кўчиш, бунинг устига насрнинг энг йирик ва мураккаб жанри — романда қалам тебратиш жуда мушкул иш эди! Шунинг учун ҳам муаллиф роман устидаги ишни насрнинг кичик жанрлари — очерк ва ҳикоячиликда машқлар қилиш билан қўшиб олиб борди. Унинг «Рустам», «Оила» очерклари, «Балоғат» тўпламига кирган ҳикоялари шу тариқа майдонга келди.

Шухрат ҳикояларида холис туриб инсон характериға қўл уришға интилади, шунингдек, характерлар тасвири баҳонасида даврнинг муҳим масалаларига — маиший-ахлоқий муаммоларига муносабат билдиради. Шухрат ҳикоялар сюжетини кўпинча ўткир вазиятлар асосига қуради, қаҳрамонлар ҳаётидаги кескин бир ҳодисани олиб, шу кескин ҳодиса, тифиз вазият тасвири орқали характерлардаги етакчи бирор хусусиятни очишға уринади.

«Балоғат» ҳикоясидаги вазият хийла кескин. Ҳикоя қаҳрамони Ўлмасхон мушкул аҳволда қолган. У ўзининг меҳрибон устози Варвара Петровна тузган лойиҳадан нуқсон топади. Бу ҳақида дугонаси Ҳанифаға сўз очади, дугонаси унинг кўнглиға фулфула солади, бу ишнинг оқибати вой бўлиб чиқажагини эслатади, Ўлмасхон иккиланиб қолади. У нима қилсин? Устозига қарши борсинми? Фақат устозгина эмас, онасидек бўлиб қолган меҳрибон бир аёлға-я? Ёки юз-хотир қилиб нуқсонлар ҳақида индамай қўя қолсинми? Нуқсонли лойиҳа асосида

иш бошлаб, эл-юрт манфаатига зид борсинми? Ёзувчи қаҳрамоннинг шу кескин руҳий ҳолатини анча мукамал тасвирлайди, унинг шундай кескин руҳий ҳолатга тушувини мантиқан асослайди, руҳий зиддиятни ижобий ҳал этади. Ўлмасхон узоқ иккиланишлардан сўнг устозига қарши боради, бироқ бу ҳол дугонаси айтган кўнгилсиз оқибатга олиб бормади, ҳикоя охирида устоз билан шогирд тўқнашади, устоз кўп ўй-мулоҳазалардан сўнг хатосига иқрор бўлади, шогирдига, унинг балоғатига тан беради.

Шу тариқа кўз олдимизда хилма-хил табиатли учта шахс гавдаланади: эл-юрт олдидаги бурчини ҳамма нарсадан юксак қўювчи муносиб шогирд Ўлмасхон, серандиша ва шу серандишалиги туфайли масъулият ҳиссини қисман йўқотиб қўйган Ҳанифа, сермулоҳаза, меҳрибон ва олижаноб аёл Варвара Петровна.

Ҳикояда муаллифни бир масалага уч хил ёндашадиган характерлар қизиқтиради, шу баҳонада кишининг ўзгалар олдидаги, эл-юрт олдидаги бурчи масаласини кўтаради, ижтимоий бурчни энг муқаддас туйғу сифатида талқин этади, масъулиятни ҳис эта билишни эса инсоний балоғат белгиси деб таъкидлайди.

«Баҳриниса» ҳикояси ҳам воқеанинг тифиз жойидан бошланади. Ҳикоя қаҳрамони Садир биринчи хотини Баҳринисадан ёлчимаган, фарзанд кўрмаган, у билан орани очиқ қилиб, бошқасига уйланган, энди у муродига етади, иккинчи хотини ҳомиладор. Хотини омон-эсон бўшаб олса, энг қувончли ва бахтли они шу бўлади... Ниҳоят, Садир хотинини туғруқхонага келтиради. Хотин тасодифан Баҳринисанинг қўлига тушиб қолади. Баҳриниса аёл тақдиридан хабардор. Бир вақтлар севгисини хўрлаган Садирдан бу хотин орқали қасос олиши

мумкин. Ёзувчи қаҳрамонларнинг шу қалтис вазиятдаги ҳолати, хатти-ҳаракатини кўрсатиш йўли билан характерларни таҳлил этади. Баҳриниса шу қалтис дамда ўзининг инсоний бурчини шараф билан адо этади, ҳомиладор аёлга ҳиммат қўлини чўзади, қасос олишни хаёлига ҳеч келтирмайди. Ёзувчи ҳикояни Баҳриниса номи билан атаган, бу аёл образини ҳикоя марказига қўймоқчи бўлган, афсуски, ундай бўлиб чиқмаган. Баҳриниса, унинг қалби, характери, олижаноблиги юзакироқ тасвир этилган. Баҳринисанинг бояги қалтис вазиятдаги ҳолати ҳақида бор-йўғи шу гаплар айтилган, холос: хотин Баҳринисанинг олижаноблиги тўғрисида эрига ёзади: «Шу опа бўлмаганида, билмадим, нима бўлардим. Жуда қийналдим. Шунда бечора оёғи куйган товукдек атрофимда зир югуришини кўрсангиз; бегона ҳам шунчалик жонкуяр бўларканми — жигаринг шунчалик қилмас. Кейин ҳушимдан кетиб қолибман. Ўзимга келиб мундоқ кўзимни очсам, тепамда яна Баҳриниса опа ўтирибди. Қон қуйди. Айтишларича, ўзи қон берганмиш. Туғруқхонада менинг қонимга хил келадиган қон узилиш бўлиб қолган экан».

Ҳикоядаги бошқа бир шахс — Садир образига келсак, унинг шу қалтис вазиятдаги руҳий ҳолати бирмунча дуруст кўрсатилган. Садир Баҳринисанинг номини эшитиши биланоқ тамоман ўзини йўқотиб қўяди, албатта қасос олади деб ўйлайди, шу дамда у Баҳриниса билан ўтказган онларини эслайди, ахир у бола туфайли Баҳринисанинг бошига не-не кулфатлар солмаган — ҳақоратлаган, хўрлаган, аёллик нафсониятини оёқ ости қилган. Садир ҳамма нарсани ўз қаричи билан ўлчайди, Баҳринисага мутлақо ишонмайди, оқибат кутганидан бошқача бўлиб чиққандан кейин ҳам буни тушуниб етмайди. Ёзувчини характердаги шу ҳолат

қизиқтиради, оддий ҳақиқатни, ўз бурчини адо этган одам хислатини тушуна олмаган, кишига ишончини йўқотган одамнинг ҳолига ачинади.

Ёзувчининг «Дакки», «Ҳикоятхон» ҳикоялари ҳам инсоний бурч масаласига бағишланган. Лекин «Ҳикоятхон» ҳикояси «Баҳриниса»нинг бошқачароқ тарздаги такрори бўлиб қолган. Бу ерда ҳам эр биринчи хотинини хўрлаб ташлаб кетади, хотин ўқиб одам бўлади, тасодифан қалтис бир вазиятда эр у билан учрашиб қолади, эр хотинга ишонмайди, ўч олади деб ўйлайди, лекин хотин шахсий адоватга бормайди, бурчини унутмайди, қасос олиш у ёқда қолиб, «рақиби»га ёрдам беради.

«Баловат», «Баҳриниса», «Ҳикоятхон», «Дакки» ҳикоялари жиддий услубда ёзилган, ёзувчи уларда ҳодисаларни холис туриб осойишта ҳикоя қилади. Ёзувчи бирмунча бошқачароқ характердаги ҳикоялар ҳам ёзди, эпик тасвирнинг бошқа турларини, чунончи, сатира ва юморни ҳам қўллаб кўрди, характерларни комик планда таҳлил этишга ҳам уринди. Бу жиҳатдан «Мукофот», «Алданиш» ҳикоялари характерли.

«— Адаси, бугун бўшмисиз?

— Ҳа, бугун жума қилдик, хизмат?

— Қумрилар бозор боришар экан, сиз болаларга қараб турсангиз, мен ҳам бирга бориб келардим.

Рашид ака чурқ этмади. Товоқнинг қаймоғини сидирган бармоғи оғзига етмай тўхтади. Бармоғидаги қаймоқни қайта товоқ четига суркаб, ирғиб ўрнидан турди. Супа четидаги тол бутоғидан яктагини олиб кифтига ташлади, ўнг қўлини кўкрагига қўйиб, пичинг қилди:

— Бизни онамиз ўғил деб бошимизга дўппи кийдирган, рўмол ўратган эмас, тушундингизми бойвучча?!

У шиддат билан юриб кетди. Тўтихоннинг юраги шув этиб, кўз олди қоронғилашгандай бўлди. Рашид акага бир сўз қайтармай орқасидан қараб қолди».

«Мукофот» ҳикояси шундай бошланади. Рашид аканинг хатти-ҳаракатларига эътибор беринг: хотинининг беозоргина айтган бир сўзи туфайли ловиллаб ёниши, шахдам ҳаракатлари кишида беихтиёр кулги уйғотади. Ёзувчи бундан кейин қаҳрамондаги шу хил шахдам ҳаракатлар боисини очишга киришади. Келтирилган асослар ҳам кулгили. Рашид ака ниҳоятда ориятли одам, у йигирма уч йилдан бери хотини билан сан-манга бормаган, эр ҳам, хотин ҳам ҳалол меҳнати туфайли эл ҳурматиغا сазовор бўлганлар. Нима бўлади-ю, хотин бир қўй мукофот олади, эр эса қуруқ қолади, бу нарса эрга ниҳоятда алам қилади, хотини олдида обрўйи бир пул бўлади. Шунинг учун ҳам хотинининг бояги гапи унга ҳақорат бўлиб туюлади. Рашид ака энди босар-тусарини билмай қолади, хотинига аччиқ қилиб севимли касби аравасозликни ташлаб далага чиқиб кетади, кўп қизиқ ҳангомалардан кейин ўзига келади, ҳовридан тушиб, яна ўз касбига қайтади. Рашид аканинг беҳуда чиранишлари қаҳқаҳага сабаб бўлади. Бу ҳикоя кўп жиҳатдан Фафур Фуломнинг «Эри билан бас бойлашган хотин» асарини эслатади, бу асарида муаллиф Ф. Фулом тажрибаларидан ижодий фойдаланади.

«Алданиш» ҳикоясида ёзувчи ниҳоятда ёқимтой комик образ яратган. Ҳикоя қаҳрамони Насиржоннинг тақдири, соддадил қалби, беозор хатти-ҳаракатлари китобхонда кулги кўзватади, шу кулгили хатти-ҳаракатлари, ҳолатлари билан ҳам у китобхонга ёқиб қолади.

Насиржон вақтида уйлана олмаган, ёши ўтинқираб қолган, тепа сочи сийраклашиб, чаккасида

уч-тўрт оқ тола пайдо бўлган. Гарчи севгида омади юришмаса ҳам, у умрини беҳуда ўтказгани йўқ. Ўн йилликни битириб армияда уч йил фуқаролик бурчини шараф билан ўтаб келган, кейин ўқишга кирган, ўқишни яхши баҳолар билан тугатган, ҳозир аспирантурада. Бу томондан тили қисиклик жойи йўқ, йигитмисан йигит, бир жонон, санамараста қизга йўлиқса уни ҳижолатга қўймайди.

Шу орада Насиржон Назокатхон исмли бир қизга дуч келади. Энди у ўзида йўқ шод, аммо қиз нобоп бўлиб чиқади, «кўзи қонга тўлиб турган» Насиржон унинг нуқсонларини эмас, нуқул яхши томонларини кўради, пировардида қиз Насиржонни ноҳақ йўлга бошлайди, йигит эса у йўлга юрмайди, бунга йигитнинг виждони йўл қўймайди, шу тариқа йигит севгиси барбод бўлади. Маълум бўляптики, бу ҳикояда ҳам ёзувчининг кўпчилик ҳикояларига хос маънавий поклик, ижтимоий бурч масаласи қўйилган, аммо масалани бошқача тарзда — юмористик планда ҳал этган.

Кейинчалик ёзувчи ҳикоя ёзмай қўйди, роман-нависликка ўтиб кетди, аммо ҳикоячиликда орттирган тажрибалари романда катта иш берди, ҳикояларда шакланган услубий хусусиятлар романларида яна ҳам такомиллашди, ҳикоячиликдаги машқлар унинг илк романи «Шинелли йиллар»нинг қиёмига етишида аҳамият касб этди.

* * *

«Шинелли йиллар» адабиётшунослиқда дурустроқ таҳлил этилган эмас. Бу роман устида гап боргудек бўлса, адабиётчилар умумий мулоҳазалар айтиш ёки ундан нуқсон қидириш, уни «семизлик касали»га мисол қилиб кўрсатиш билангина чекланадилар. Тўғри, «Шинелли йиллар» нуқсонлар-

дан холи эмас, у муаллифнинг роман жанридаги биринчи тажрибаси, аммо илк тажрибанинг оқибати ёмон бўлмади. «Шинелли йиллар» ҳарбий-ватанпарварлик адабиётининг яхши намуналари қаторидан ўрин олди, роман ўзбек ва рус тилларида қайта-қайта нашр этилди

Шухрат ўз олдига ўзбек халқининг иккинчи жаҳон урушидаги иштирокини, қардош халқлар вакиллари билан ҳамкорликда фашизмга қарши олиб борган офир, аммо шонли курашини кўрсатишни мақсад қилиб қўйган. «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки»да таъкидланганидек, уруш даврида ўзбек халқи ҳақиқий ватанпарварлик намуналарини кўрсатди, бошқа қардош халқлар билан қўлга қўлни бериб, Ватан мудофааси учун жонбозлик қилди, жаҳонни фашизм қуллигидан қутқозишда бевосита иштирок этди. Табиий, ўзбек ёзувчиларида бу буюк миссия миллий гурур уйғотди. Улар Ватанимиз халқларининг миллий гурурини ҳам ўзига қамраб олган ватанпарварлиги кучини ўз асарларида намоиш этдилар... Шунинг учун ҳам қаҳрамонликни куйлаш ўзбек ёзувчилари бу давр ҳақида ёзган асарларининг асосий мазмунини ташкил этади¹. Бу фикр «Шинелли йиллар»га ҳам тегишли.

«Шинелли йиллар»ни роман-хроника деб аташ мумкин. Асар асосида ўзбек йигити Элмурод тақдири ётади. Элмурод образи асарда композицион марказ ролини ҳам ўтайди, романдаги барча персонажлар, ҳодисалар шу образ билан алоқадор ҳолда берилади, ёзувчи Элмуродни урушнинг бошидан то охирига қадар олиб ўтади, бу образ саргузаштлари орқали ёзувчи жанг хроникасини беришга, урушнинг турли босқичларидаги вазиятни кўрсатишга муваффақ бўлади.

¹ Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки. - Тошкент: Фан, 1962. - 839-840-бетлар.

Элмурод ва унинг сафдошлари билан бирга биз дастлаб уруш арафасидаги вазиятдан огоҳ бўламиз, сўнгра қўққисдан бошланган уруш, юртдаги ҳаяжон ва ғазаб, урушнинг дастлабки пайтларидаги муваффақиятсизликлар, мудофаага ўтиш, секин-аста қадни ростлаб олиш, ундан кейин ҳужум, ҳужум ва яна ҳужумлар, зўр матонат билан ҳамда қурбонлар эвазига қўлга киритилган ғалабалар, она юртдан душманни супуриб ташлаш, ўзга юртларни ёвуз душман чангалидан халос этиш учун олиб борилган курашлар, Берлин остонасидаги шиддатли жанглар ва, ниҳоят, улкан ғалаба, тинчликнинг дастлабки кунлари, рейхстаг қуббасига зафар байроғини қўндириб, она юртга — тинч ижодий меҳнат қучоғига қайтиш — буларнинг барчаси бирин-кетин кўз олдимиздан ўтиб боради. «Шинелли йиллар» жанг кўрган ёзувчининг қаламига мансуб, шунинг учун ҳам унда тахминийлик, мавҳумлик йўқ, жанг манзаралари, ҳарбий ҳаёт тасвири ниҳоятда аниқ, ҳаётий ва ҳаққоний. Романнинг бу фазилатини атоқли адабиётшунос Иззат Султонов ҳам мамнуният билан қайд этган эди¹.

Умуман, романда воқеалар тасвири яхши чиққан, ёзувчининг диққат-эътибори биринчи галда ҳодисаларга қаратилган. Асарни роман-хроника деб аташимиз ҳам шундан. Шу билан бирга муаллиф асарда бир қатор ёрқин характерлар яратишга ҳам муваффақ бўлган.

Гапни Элмуроддан бошлайлик. Элмурод романга фақат ҳодисаларни қайд этиш учунгина киритилган эмас. Бу образнинг бошқа ғоявий-эстетик функциялари ҳам бор. Ёзувчи бу образ орқали ўзбек халқининг бўй-бастини, камолотини кўрсатмоқчи, севги ва оилага оид масалаларни ёритмоқчи, уруш

¹ Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки. — 844-бет.

дахшатларини фош этмоқчи бўлади. Элмурод образи асарга тайёр, шакланган ҳолда кириб келади, роман давомида унда айтарли ўсиш, ўзгариш сезилмайди. Унинг таржимаи ҳоли ҳам оддий — инқилобдан икки йил бурун туғилган, отаси косиб ўтган, мактабда ўқиган, институтни тугатиб, ўз хоши билан армияга отланган, кечаги педагог бугун солдат. У кўп нарсани билади, ҳарбий машқларни аъло даражада адо этади, у ахлоқ-одобда ҳам, ҳусну жамолда ҳам баркамол йигит.

Элмурод ҳаётининг худди шу палласида китобхонга рўпара бўлади. Орадан кўп ўтмай уруш бошланади. Элмурод жангга отланади, бало-офатлар билан юзма-юз тўқнашади, у ҳар қандай вазият, ҳар қандай оғир шароитда ҳам ўзини кўрсатади, юксак ахлоқий фазилатлари, олижаноблиги, дўстларига меҳрибонлиги, тиришқоқлиги, билафонлиги, тадбиркорлиги билан ажралиб туради. Мана шу хислатлари туфайли у оддий солдатликдан командирликка кўтарилади, мукофотлар билан тақдирланади, сафдошларининг ҳурматига сазовор бўлади. Элмурод худбин Мурзиннинг, нигилист Бондарнинг, соддадил Турдиевнинг қайта туғилишида, ҳаётнинг катта йўлига чиқиб олишида кўмаклашади, уларга маънавий таъсир кўрсатади.

Элмурод нуқул иши ўнгидан келаверадиган омадди одам эмас, у ҳаётнинг талайгина тўсиқларига дуч келади, урушнинг шафқатсиз қонунияти унинг бошига ҳам кўп кўргиликлар солади, душман қуршовларида қолади, саргардонлик азобларини чекади, душман тифидан жароҳатланиб, ўлим билан юзма-юз тўқнашади, уруш энг азиз нарсаси — севгиси ва севгилисидан жудо этади.

Хусусан, асарда Элмуроднинг севги тарихи жозибадор ҳамда ҳаяжонли чиққан. Қаҳрамон характери, қалби севги тасвирида бирмунча дуруст

очилган, муаллиф қаҳрамоннинг севги тарихини зиддиятлари, мураккаблиги билан беришга эришган. Элмурод бир вақтлар Муҳаррам исми қиз билан дўстлашган, унга меҳр қўйган, аммо йигит дил розини айтишга улгурмай қолган, бундан беҳабар қиз бошқа бир йигитга турмушга чиққан. Элмурод армияда эканида бу воқеадан хабар топади ва қаттиқ изтиробга тушади. Шундай руҳий изтиробда юрган кезлари яна бир кўнгилсиз ҳодиса устидан чиқиб қолади: Муҳаррамнинг эри Рашидга дуч келади. Рашид унинг қўл остига хизматга келади; Рашид Элмурод билан Муҳаррам орасидаги муносабатдан бутунлай беҳабар, у ниҳоятда ёқимтой, дилкаш йигит, одамларга, хусусан, Элмуродга жуда меҳрибон, уни ўзига яқин олиб юради. Бунинг устига Муҳаррам аввалги илиқ муомаласини тарк этмайди, Элмуродга дўстлик туйғулари билан тўлиб-тошиб хатлар ёзишни канда қилмайди. Буларнинг барчаси Элмуродга ҳақорат бўлиб туюлади, йигитлик ғурури жўш уради, поймол бўлган муҳаббатининг дардли хотиралари унинг қалбига тинчлик бермайди, унда Рашидга нисбатан қандайдир кек, рашк пайдо бўлади. Ёзувчи худди «Баҳриниса», «Ҳикоятхон» ҳикояларидагига ўхшаб кетадиган вазият яратади; «рақиблар»ни ғоят кескин, қалтис дамларда, ўч олиш учун қулай вазиятда тўқнаштиради, китобхон жиддий ҳолат юз беришини кутади, аммо оқибат бошқача бўлиб чиқади, ана шу қалтис дамда инсоний бурч ғолиб келади, рақиб жафокаш рақибига ҳиммат қўлини чўзади, олижаноблик қилади — Элмурод кўнглида ғулу қилган бадбин туйғуларни енгиб, кек билан рашкни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, жароҳатланган Рашидга мадад қўлини чўзади, гинакудуратларни унутиб, Муҳаррам билан дўст тутилади.

Элмуроднинг иккинчи севгиси — Зебо билан муносабатлари тасвири ҳам ғоят жозибадор. Элмурод фронтда эканида озар қизи Зебо билан танишади. Ёзувчи улар орасида туғилган соф севгини зўр эҳтирос билан поэтиклаштиради. Зебо образи тасвирида ёзувчи романтик бўёқни ишга солади. Зебо ҳусну малоҳатда, одоб-ахлоқда тенгсиз қиз. У Элмуродни бутун вужуди билан севади, бу севги йўлида у ҳамма нарсага тайёр. Шу севги деб қиз жангларга боради, ўзини оловга уради, ҳалокат ёқасида ётган Элмуродни қутқаради. Элмурод билан Зебо орасидаги шу жўшқин севгининг оқибати ҳам фожиали: Зебо Элмуроднинг ўлими ҳақидаги сохта хабардан ўзини қўярга жой тополмай, интиқомга тўлиб турган бир пайтда душман ўқидан ҳалок бўлади; Элмуроднинг ҳаёт экани ҳақидаги хабардан огоҳ бўлолмай, Элмуроднинг меҳр тўла мактубини ўқиёлмай оламдан кўз юмади.

Шу ҳодисалар тасвири кишини ларзага солади. Элмурод билан Зебонинг бу аччиқ севги қиссаси уруш ҳақидаги зўр айбнома, урушга қарши зўр норозилик ифодаси бўлиб янграйди. Шунингдек, Муҳаррам билан Рашид орасидаги севги тарихида ҳам шундай руҳ бор. Рашид Муҳаррамни нақадар севар эди, Муҳаррамнинг ҳам унга меҳри зўр эди, улар атиги уч ойгина турмуш қурдилар, уруш уларнинг бахтиёр ҳаётини издан чиқаради, бир-биридан жудо этади, Рашид жангга отланади, жангда оғир ярадор бўлади. Муҳаррамдаги зўр меҳр уни Рашид томонга бошлаб боради, ташна қалблар яна учрашади, улар висол оғушида бир дамгина ҳаловат кўрадилар, аммо бу узоққа бормайди, Рашид Муҳаррам қўлида жон беради, ҳаётга, севгига ниҳоятда ташна қалб уришдан тўхтабди. Шу ҳодисалар ҳақидаги битувларни титрамасдан ўқиш мум-

кин эмас! Киши қалбида ўз-ўзидан урушга қарши ғазабкор нида отилиб чиқади.

Романда яратилган ёрқин характерлардан — бири Турдиев. Турдиев ҳам қаҳрамонона характер, аммо ёзувчи унинг бисотини очишда ўзгача йўлдан боради — қувноқ юморни ишга солади. Турдиев — «қуёш сели ҳансираган ўлкадан келган бўшгина йигит», унинг дурустроқ билими ҳам, тажрибаси ҳам йўқ. Бирдан у урушнинг даҳшатли гирдобига тушиб қолади, «бир ҳафталик бомбардимон қалбини кийикдай ҳуркович, симобдай бетинч» қилиб қўяди, осмонга самолёт чиқдими, бас, ранги ўчиб, кўзини ундан ололмайдди, тик этган товуш эшитса, дарҳол бошини буркаб ётиб олади. Агар ўқ узиш лозим бўлиб қолса, кўзини чирт юмиб отади. У ирим-чиримларга ўлгудек ишонади, осмонда юлдуз учса кимнингдир жони узилди, деб юзига фотиҳа тортади, бало-офатлардан сақлайди, деб тумор тақиб юради. Рус тилини чалакам-чатти қилиб гапирди, ҳодисалар ҳақида жуда содда мушоҳада юритади. Бу сифати, қилиқлари билан у сафдошларига анча вақт калака бўлади.

Ёзувчи қаҳрамондаги бу қусурлар учун уни кескин қораламайди, балки беозоргина чимдиб ўтади, қусурлар учун айбни унинг оилавий-тарбиявий муҳитига йўяди. Дўстларининг меҳри, таъсири остида Турдиев секин-аста ўзгара бошлайди, у фронт муҳитига кўника боради, уруш даҳшатлари унинг кўнглидаги кўрқув, васвасаларни қувиб чиқаради, бора-бора унда душманга нисбатан зўр ғазаб, катта жасорат пайдо бўлади. У душманга қарши ҳам-лалар қилади, ажойиб қаҳрамонликлар кўрсатади, чаққон, ёвқур жангчи сифатида катта шухрат қозонади, эл оғзига тушади. Қаҳрамонда юз берган бу фавқулодда сифатлар китобхонда унга нисбатан илиқ меҳр, қувноқ табассум уйғотади, кечаги бўш-

баёв йигитнинг бугунги жасоратини кузатган китобхон беҳад қувонади. Энди Турдиев таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган, аммо характеридаги бир сифат — соддадиллик ҳамон сақланиб қолган. Шу сабабли у кўрсатган жасоратлар ҳам китобхонга бир оз ғайритабиий, кулгили бўлиб туюлади: унинг сув қидириб келган немисни асир олиши ҳам, уйларга ўт қўйган ёвни қувфин остига олиши ҳам, душман пулемётчисини ўлдириб, пулемётини ишга солиши ҳам, қонхўр бир газанда билан сувдаги олишuvi ҳам — бу хил жасоратларнинг барчаси комик тарзда берилади.

Турдиевнинг хатти-ҳаракатлари қаҳрамонона ва кулгили, тақдири эса ғоят аянчли ва фожиали. Гўдаклик чоғидаёқ унинг бошига зўр кулфат тушган, ота-онасидан фуқаролик уруши йиллари жудо бўлган, сингlisi Мастура эса бедарак йўқолган. У аммасининг қўлида кўп қийинчиликлар билан вояга етади, умр бўйи синглисини қидиради. Урушда кўп кўргиликлар кўриб, қаҳрамонликлар кўрсатиб, Берлинга етай деганда, қидира-қидира синглисини топганда (полк врачани Анна Ивановна сингlisi Мастура бўлиб чиқади), офир ярадор бўлиб қолади, сингlisi қўлида жон беради — урушнинг яна бир даҳшатли, мислсиз жинояти кўз олдимизда намоён бўлади!

Романдаги бошқа бир образ — Бондар тақдири тасвирида ҳам муаллиф худди шу хил ғояни илгари суради, Бондар ҳам жанговар сафдошлар орасида қайта тарбияланади, онгли, мард курашчига айланади, уруш туфайли энг азиз бисотидан — оқ сут берган онасидан жудо бўлади. Бу образ ҳам комик планда талқин этилади. Бироқ бу ердаги юмор бошқачароқ, бир оз кескинроқ. Бондар учар йигитлардан, у ёшлигида қаллоб одамлар орасига тушиб қолган, қинғир йўлга кириб кетган, онасини,

она юртини ташлаб шаҳарма-шаҳар дарбадар кезади, ўғирлик қилиб кун кечиради, бир неча бор қамалиб чиққан. Мана у ҳозир жанговар сафда. Энди у бир оз одам ҳолига келиб қолган бўлса-да, табиатига сингиб кетган иллатлар йўқолиб битмаган, қачон қарасанг тараллабедод, хурсанд, хушчақчақ, текканга тегиб, тегмаганга кесак отади, қалтис ҳазиллар қилади, оғзига боди кириб, шоди чиқади, кишиларнинг гашига тегиш билан завқланади, тутуриқсиз латифалар ижод этиб, ҳамма-нинг энсасини қотиради. Пайти келиб қолган жойда ўғирлик қилиш, бузуқ ишларга юришдан ҳам тоймайди.

Ватан озодлиги йўлида буюк жанг мана шундай тараллабедод, беқарор одамнинг ҳам кўзини очади, секин-аста унда одамийлик хислатлари жонлана боради, у ўзининг одамлар олдидаги, она юрт, оқ сут берган она олдидаги масъулиятини ҳис эта бошлайди. Она юрти Украинага яқинлашар экан, унинг қалбида зўр инсоний туйғулар жўш уради, туғилиб ўсган масканига, она қаршисига сабрсизлик билан талпинади. У командирнинг: «Дам ол, қаёққа кетяпсан, юзингда юз қолмабди», — деган сўзига: «Украинамга келгандами? Йўқ. Унинг тупроғига оёқ босиб турсам товонимдан қувват юрагимга ўтаверади, толиқмайман. Украинамга кириб боролмай йўлда йиқилиб қоламанми, деб ташвишда эдим. Энди армоним йўқ», — деб жавоб беради. Ана кечаги беватаннинг сўзи! Бондар бир вақтлар ўзи хўрлаб ташлаб кетган онаси хузурига мусаффо бўлиб қайтиб келган. Энди онаси оёғига бош уриб афв сўрамоқчи, унинг кўнглини олмоқчи, фарзандлик садоқатини ўтамоқчи. Бутун фожиа шундаки, у, тавбасига таяниб, соғиниб, энтикиб онам деб эшик қоқиб келганда, она йўқ, у йўқлик дунёсига қайтмас бўлиб кетган, партизанлар билан алоқада

бўлгани, солдатларни уйида сақлагани учун фашистлар томонидан осиб ўлдирилган. Она энди фарзанд нидосини эшитмайди, энди унга ҳеч нарса керак эмас: на меҳрибонлик, на кўз ёши, на фарзандлик садоқати... Бондарнинг шу топдаги руҳий ҳолати, қалб изтироби ниҳоятда ҳаяжонли тасвир этилган.

Романда эътиборга сазовор образлардан тагин биттаси Мурзин. Мурзин тимсолида биз инсон табиатининг мураккаблигини, инсон характерини қайта тарбиялаш нақадар мушкул иш эканини яна бир бор чуқур ҳис этамиз. Мурзин табиатидаги қусур Турдиев ёки Бондарникига қараганда хатарлироқ. Мурзин ҳам енгилтак, ҳам худбин, у ҳамisha ўзим бўлай дейди, доимо шуҳратга интилади. Худбинлик ёшлик пайтидаёқ унинг онгига жо бўлиб қолган. Бу қусур ўрта мактабда ўқиб юрган вақтидаёқ унга панд берган, эндиги қалтис дамларда — уруш даврида эса бу қусур уни ғоят хатарли йўлларга бошлайди. Бир офир жангда бошқаларнинг ҳаёти эвазига ўз жонини омон сақлаб қолади, яна бир жангда донг қозонаман деб бутун бошли бўлинмани ҳалокатга гирифтор қилади.

Турдиев билан Бондар характеридаги эволюцияни очишда ёзувчи, асосан, муҳитнинг улар онгига кўрсатган таъсирини таъкидлаш, муҳит таъсирида улар онгида юз берган ички руҳий жараёнларни кўрсатиш йўлидан боради. Турдиев билан Бондар характеридаги камчиликлар шундайки, улар ғоявий тўқнашувлар даражасига бориб етмайди, улар, асосан, муҳит таъсирида «ўз ёғларига ўзлари қоврилиб» қатрондан ўтадилар. Мурзин образида эса ёзувчи бошқачароқ иш кўради. Мурзин табиатидаги қусур бошқаларнинг қаршилигига ҳам дуч келади, Мурзин ижобий қаҳрамонлар билан тўқнашувларда ҳам кўрсати-

лади. Ҳаммадан бурун Мурзин Элмурод билан келишолмайди, Элмуроднинг сафдошлари орасидаги обрў-эътиборини, шуҳратини кўриб куюнади, аёлларнинг унга зўр симпатиясини сезиб ҳасада қилади, Анна Ивановнага меҳр қўйиб ундан рад жавоби олгач, буни ҳам Эдмуроддан кўради, ундан қасос олиш пайига тушади, Элмуродга кўп марта даҳанаки ҳамлалар қилади. Элмурод ҳам бўш келмайди, унинг ҳамлаларини мантиқ кучи билан даф этади. Ана шундай тўқнашувлардан бирида Элмурод Мурзиннинг афти ангорини жуда бошлаб очиб ташлайди. «Демак, сен ёлғиз шуҳратпараст эмассан, худбинсан ҳам, — дейди Мурзинга, — ҳамма қасофат мана шунда. Шунинг учун сен қалбинг билан командир эмассан. Меҳмонга келган кишидек иззат-ҳурмат талабсан. Сенинг жиндак ишингни ҳам кўкка кўтариб мақтасалар, кўз-кўз қилсалар, минбарга таклиф қилсалар, учрашувлар ўтказсалар, газетада суратларинг чиқса, номингни қуюқ ўқлоғдай йўғон ҳарфлар билан ёзсалар. Сен шуни унутма! Биз шуҳрат учун яшамаймиз, бу учун яшаш керак эмас. Биз виждон бурчини ўтасак бас. Биздан кейин қолганлар ва келадиганлар «инсон эди, инсондек яшаб, ўз бурчини ўтаб кетди» десалар бўлгани. Шон-шараф учун яшашнинг нима кераги бор! Сен шуҳрат учун курашма, шуҳрат сенинг ишингдан келиб чиқсин».

Афсуски, Элмурод билан Мурзин орасидаги тўқнашув меъёрига етмай қолган, изчилик билан давом эттирилмаган. Мурзин симобдек беқарор шахс, у неча бор тавбасига таянади, тузалиб яна бузилади. Элмурод унга кўп марта дуч келади, ҳар сафар уларнинг ғоя ва интилишлари бир-бириникига зид бўлиб чиқади, аммо улар орасидаги зиддият асар охирига томон кескинлашиб бориш ўрни-

га сусайиб, сўниб боради, улар орасидаги конфликт бадийий тугалликка эга эмас.

Романда хилма-хил ҳодисалар, саргузаштлар ғоят кўп бўлишига қарамай, ёзувчи уларни ягона ўқ атрофида бирлаштиришга муваффақ бўлган, аввал айтганимиздек, бош қаҳрамон Элмурод асарда шундай ўқ ролини ўтаган. Турдиев, Анна Ивановна (Мастура), Бондар, Мурзин, Рашид, Муҳаррам, Зебо ва бошқа қатор персонажларнинг қисмати турли-туман йўллар билан Элмурод ҳаёти ва фаолиятига улаб юборилган.

Ёзувчи ҳар бир қаҳрамон фаолияти ва саргузаштини қизиқарли қилиб кўрсатишга интилади, бир қаҳрамон билан боғлиқ воқеани қалтис нуқтасида узиб қўйиб, бошқасини бошлаб юборади, баъзан ҳодисани сирли тарзда бошлаб, бу сирни узоқ вақт ошкор этмай, китобхон қизиқишини оширади. Чунончи, Турдиев билан Анна Ивановна саргузашти тасвирида шу усул қўлланган. Улар бир-бирларига дуч келиши биланоқ, орада қандайдир сир борлиги маълум бўлади, лекин сирни ёзувчи жуда кўп қалтис вазиятлар, интизорликлардан кейин маълум қилади.

Ёзувчи сюжет қуришда тасодифлардан кенг фойдаланади, лекин бунда бир оз ошириб юборади. Чунончи, Элмуроднинг рақиби Рашид тасодифан унинг қисмига тушиб қолади, Муҳаррам ҳам тасодифан жангда Элмуродга дуч келади, Муҳаррам тасодифан Элмуроднинг севгилиси Зебо билан учрашади, Зебо урушда неча бор тасодифан Элмурод олдидан чиқиб қолади, Турдиевнинг Анна Ивановна билан учрашуви ҳам, Мурзин асирликдан қайтганда Анна Ивановнанинг отаси томонидан сўроқ қилиниши ҳам тасодиф ва ҳоказо. Қаҳрамонларнинг бу хилда ҳадеб бир-бирига тасодифан дуч келавериши қисман бўлса-да, роман

воқеаларининг ҳаётийлигига путур етказган, иккинчи жаҳон урушининг майдон кўлами ниҳоятда кенг эканлиги ҳисобга олинадиган бўлса, ёзувчи қўллаган усулнинг заиф томони яна ҳам аниқ бўлиб қолади.

«Шинелли йиллар» ёзувчининг роман жанридаги илк қадами эди, муаллиф унда ҳаётнинг кенг манзарасини чизишга, йирик характерлар яратишга, инсонлар тақдири ҳақида ҳикоя қилишга уриниб кўрди. Бу соҳада маълум муваффақиятларни қўлга киритди. Аммо ёзувчини ҳали реалистик тасвир маҳорати чўққисига кўтарилмади, дея олмаймиз. Ёзувчи асарда кўпгина ёрқин картиналар чизади, қизиқарли воқеаларни ҳикоя қилади, лекин воқеалар моҳиятини бадиий таҳлил этишга, характерлар фалсафасини очишга келганда тажрибасизлик қилиб қолади; романдаги кўпчилик воқеалар, тафсилотлар шунчаки ахборот тарзида келтирилмаверади, улар ҳаёт ҳақиқатининг бадиий тадқиқи учун, характерлар моҳиятини очиш учун хизмат этмайди. Ёзувчи асарнинг ҳамма персонажларига ҳам муносиб ғоявий-бадиий юк топиб бера билмайди, хусусан, романнинг бош қаҳрамони мана шу жиҳатдан бирмунча оқсайди. Гарчи Элмурод характер ва тақдири тасвирида ёзувчи баъзи масалаларни кўтарган бўлса ҳам, бу салкам олти юз саҳифалик романнинг бош қаҳрамони учун кифоя қиларли эмас. Элмурод образида улкан романбоп яхлит ғоявий-эстетик проблема етишмайди, бу образнинг ғоявий-эстетик функциясидан кўра композицион восита сифатидаги функцияси кучли.

Ёзувчи кейинги романида бу хил қусурлардан қутулишга жазм қилди.

ОЛТИН ЗАНГЛАМАС...

*Ишқингга ёнмасам жонимдан кечиб,
Жангларга душманинг емириб, янчиб,
Диёрим, меҳрингни шон билармидим.*

* * *

*Олтин ўтга, инсон меҳнатга,
Ишқ ҳижронда синалар экан.*

Роман таҳлилига ўтишдан олдин асарнинг ижодий тарихи хусусида гапириб ўтсам. Ўтган асрнинг ўрталарига келиб Сталин қатағонлари расман қораланган, қатағон қурбонлари оқланган, жумладан, 50-йиллар бошларида ҳибсга олиниб, борса-келмас Гулаг оролларига бадарға этилган Мақсуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Шукурулло, Шуҳрат каби адиблар эркинликка чиққан, ижодга қайтган, асарлари босилиб турган бўлса-да, тоталитар режимнинг мудҳиш сиёсати туғдирган қўрқув салтанати ҳамон улар кўнглига ваҳм солишда давом этарди. Шахсан ўзим 50-йиллар охирларида Саид Аҳмад ака, Шуҳрат акалар билан яқиндан танишиб, бора-бора дўстлашиб, сирдошга айланган бўлсак ҳам, давраларда лагер ҳаётидан сўз кетганида улар очилиб-ёзилиб гапиришга ботинолмас эдилар. «Нега бу мавзуда ёзмайсиз?» – деб сўраганимда, Саид Аҳмад ака: «Дардимни янгилашдан қўрқаман», – дер, Шуҳрат ака эса: «Пайти келиб қолар», – дея хаёлга толарди.

Шукурулло Гулаг оролларида кўрган-кечирганларини 35 йил, Саид Аҳмад ака эса 45 йил ўтгандан кейингина қаламга олишга журъат этди. Қаҳрамон адибимиз Саид Аҳмад лагер ҳаёти ҳақидаги «Сароб», «Борса келмас дарвозаси» ҳикоялари эълон этилиши муносабати билан 2000 йил 5 майда менга

йўллаган, «Халқ сўзи»да чиққан очиқ хатида чуқур изтироб билан мана бундай деб ёзган:

«Азизим, Умарали! Сиз ҳар кўришганимизда «Бошингиздан ўтган воқеаларни ёзинг!» деб қистар эдингиз. Нима деб жавоб берганим эсингиздами?»

У воқеаларни ёзмоқ учун хаёлан қамоқ лагерларига боришим, ўша азоб-уқубатларни қайтадан бошимдан кечирим керак. Бунга энди юрагим бардош беролмас, дегандим.

Мана, «Борса келмас дарвозаси»га нуқта қўйдим. Ўрнимдан тураётганимда бошим айланиб, ўтириб қолдим...

Биламан, бу инсульт остонасидаги ҳолат.

Беш кун кечаю кундуз ухламай ушбу хотирани ёздим. Гўё беш кун қайтадан қамалиб чиқдим.

«Сароб» деган ҳикоямни ўқигансиз. Унга ҳам нуқта қўйганимда шу аҳволга тушгандим... «Сароб» да ҳам лагер, қамоқ воқеаларини ёзгандим. Юрак кўтаролмади. Шундоқ бўлишини билатуриб ёзган эдим. Қандоқ қора кунлар бошимизга тушганини биздан кейингилар билсин, деб ёздим...»

Мақсуд Шайхзоданинг айрим шеърларида бошдан кечган ўша қора кунлар ўкинч билан тилга олинса-да, у ҳақида махсус асар ёзишга улгурмади, 1967 йили у бу фоний дунёни тарк этди. Ўлимидан бир ҳафтача бурун устоз Озод ака билан хастахонага борганимизда, у киши билан ўтказган бир умр эсдан чиқмайдиган мароқли суҳбат чоғи, табиийки, лагер ҳаёти, у ҳақидаги асарлар устида ҳам гап кетди; шунда бу аллома: «Эҳтимол, соғайсам бу мавзуда бирор нарса ёзарман. Мабодо улгурмасам, армоним йўқ. Ҳар ҳолда Шухрат «Олтин зангламас»-да менинг ҳам қисматимни, дардимни ёзди-ку», — деган эди.

«Новый мир»нинг 1962 йил ноябрь сонисида А.Солженициннинг «Иван Денисовичнинг бир куни» қис-

саси эълон этилганда уни илк бор Шухрат аканинг кўлида кўрган эдим. Журнални менга ўқишга бера туриб. «Мана энди вақти келди. Сиз мени кўпдан кистовга олган нарса рўёбга чиқадиган бўлди; энди лагер ҳаётидан бирор нарса ёзмасам туролмайдиган ҳолатга етдим. Ҳаммасини ўйлаб, мияда пиши-тиб қўйганман. Мен ёзадиган нарса Солженицин-никидан тамомила бошқача бўлади», — деди ўзига хос қатъият билан.

Адиб 1963–64-йиллар давомида бўлғуси роман устида шиддат билан ишлади, уни икки йилдан сал ортиқроқ муддат ичида ёзиб тугатди. Асар 1965 йилнинг илк баҳор кунларида Ёзувчилар уюшмасида муҳокамага қўйилди. Қатағон воқеалари, лагер қийноқлари ҳақида бу қадар ошқора ва мардона битилган асар қандай баҳоланар экан, деган ваҳм муҳокама қатнашчилари, хусусан, биз каби ёшлар кўнглини ғаш қилиб турарди. Муҳокамада биринчи бўлиб Абдулла Қаҳҳор сўз олди. Бу талабчан улуғ сўз санъаткори ҳар бир чиқишига, жумладан, асар муҳокамаларига ҳам пухта тайёргарлик кўрар, айтадиган гаплари тезисларини қоғозга тушириб олар, сўзга чиққанида ўша қоғоздаги қайдларга қараб олиб гапирарди. Адибнинг уй-музейидаги архивида шундай нутқларининг қоғозга туширилган айрим қайдлари сақланган. Мен ушбу «Олтин зангламас» ижодий тарихига оид тадқиқотга тайёргарлик кўриш асносида архив ашёларини титкилаб кўрдим, афсус, қидирган нарсамни тополмадим. Эҳтимол, у бирор жойда тургандир. Не қиларимни билмай юрганамда, «Шарқ юдузи»нинг «Олтин зангламас» романи охириги қисми босилган сони орасидан муҳокама чоғи Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор айтган гапларнинг энг муҳим жойларини ўзим ёзиб қўйган блокнот варақларини топиб олдим. Мана, ўшанда Абдулла Қаҳҳор нималар деган:

«Мен анчадан бери ўзбек адабиётида айна шундай асар пайдо бўлишини, уни эса кулът даври воқеалари атрофида эмас, ичида юрган қаламкашлар ёзиб беришини кутардим. Кулът даврида авж олган кўрқув туйғуси бунга йўл бермай келди. Шухрат қисматдошлари ичида биринчилардан бўлиб ана шу кўрқув-вахми енгиб ўтолди. Муҳокамага қўйилган «Олтин зангламас» романи билан у катта ижодий жасорат кўрсатди».

Абдулла Қаҳҳор сўзлари муҳокамага алоҳида руҳ бағишлади. Асқад Мухтор ва бошқа сўзга чиққанлар уни қўллаб-қувватладилар. Жумладан, Асқад ака шундай деган эди: «Халқ душманлари киму, ўзларини совет тузуми посбонлари деб кўкрагига урганлар ким — Шухрат ўз романида уларнинг ҳақиқий қиёфасини кўрсатиб берган».

Асарнинг кам-кўстлари ҳақида одил, эса қоладиган гапларни ҳам айна шу икки аллома айтди. «Асар тили жўшқин, халқона, мақолу маталларга бой. Аммо, — дея давом этганди ўшанда Абдулла ака, — Шухрат халқ мақолларини яхши билишини кўрсатиб қўйиш учун бўлса керак, гоҳо уларни ўринли-ўринсиз келтираверади». Устоз адибнинг яна бир мулоҳазасини ўқиб кўринг-а: «Романнинг айрим ўринлари қовоғари чаққандек шишиб турибди. Ўша жойларига шўрпахта босиб шишлар қайтарилса, асар чиройи яна ҳам очилиб кетарди». Ниҳоятда ўринли, эътирозга ўрин қолдирмайдиган бу хилдаги образли гапларни фақат Абдулла Қаҳҳоргина айтиши мумкин эди.

Шундай қилиб, «Олтин зангламас»га оқ фотиҳа берилди. Шухрат ака муҳокамада билдирилган мулоҳазалар бўйича роман матнини бошдан-оёқ бир қур кўздан кечириб, уни журналга тақдим этди. «Шарқ юдузи»нинг ўша йилги 7—8-сонларида биринчи ва иккинчи қисмлари эълон этилди, улар

дарҳол одамлар оғзига тушди, журналнинг ўша сонлари қўлма-қўл бўлиб кетди. Ўқувчилар асар давомини интизорлик билан кутарди. Шунда бирдан кўнгилсиз ҳодиса рўй берди. «Шарқ юлдузи»нинг навбатдаги 9-сони «Олтин зангламас»сиз чиқди. Мухлислар, эҳтимол, гадаги сонларида чиқар, деб кутишди: йўқ, ўнинчи, ўн биринчи сонларида ҳам чиқмади. Журнал таҳририятига, адиб хонадонига телефон орқали кўнғироқ қилувчиларнинг кети узилмасди. Эл орасида ваҳимали миш-мишлар тарқалди — бирор кор-ҳол юз бергани аниқ. Дарҳақиқат, бу тасодиф эмас, махсус идора одамлари уюштирган фитна оқибати эди. Вазиятнинг чигаллиги яна шундаки, ўша кезлари Сталин қатағонларини фoш этган бош раҳбар лавозимидан четлатилиб, ўрнини турғунлик дояси саналмиш кимса эгаллаган ва у яқин ўтмиш жароҳатларини ҳар жиҳатдан хаспўшлаш сиёсатини бошлаб юборган эди... Ўша пайтлари Шуҳрат аканинг афтодаҳол чеҳрасига кўзим тушиб эзилар, ҳатто «Нима гап?» деб сўрашга ҳам тилим бормасди. Лекин у ҳам бўш келмади, ғанимлар билан мардона кураш олиб борди, ўзининг ҳақлигини исботлашга тиришди, бу ҳаётмамот жангида журнал бош редактори Ҳамид Фулом ҳам адиб ёнида туриб берди. Роман давоми бутунлай чиқмай қолса, ижодкор зиёлилар орасида норозилик юз беришини назарда тутиб, махсус идоралар охири ён берди. Муайян чекиниш, мурсою мадора билан бўлса-да, роман муаллифи охиरोқибат ғолиб чиқди; роман учинчи қисмидаги бир қатор «қалтис ўринлари» таҳрир этилиб тузатиладиган, ижобий руҳда қаламга олинган чекист образи фаолияти кенгайтириладиган бўлди. Асар атрофида ортиқча шов-шувлар кўтармаслик бўйича кўрсатмалар берилди. Ниҳоят, журналнинг охириги 12-сонида романнинг жиддий назардан ўтган учин-

чи қисми босилди. Ўқувчилар учун байрам бўлган бу асарни матбуот совуқроқ қарши олди. У ҳақда икки-уч силлиқроқ тақриз чиқди, романнинг бош муаммоси бу ёқда қолиб, иккинчи даражали ўринлари, персонажлари устида андак баҳс бўлиб ўтди. Шунга қарамай, асарга қизиқиш тобора ортиб борди, у бир неча бор қайта нашр этилди. Бу ҳол юқори доирадаги масъул шахсларнинг гашини келтирарди. Орадан кўп ўтмай адиб журналдаги масъул котиблик лавозимидан кетди, жамоат ишларидан бутунлай четлаштирилиб, «эркин ижодкор»га айланди. Энг ачинарлиси, «Олтин зангламас»ни қўлдан чиқариб доғда қолган кимсалар адибнинг галдаги романи «Жаннат қидирганлар»га қарши ҳамлага ўтдилар. Жанжал тобора кескинлашиб, партия Марказий қўмитасида муҳокама қилиш даражасига етиб борди. Инсофли, адолатли оқил ижодкорларнинг қатъий туриб олишлари туфайли бу роман ҳам аждаҳо комидан омон чиқди. Шухрат шеърляти, қисса ва бошқа романларини асло камситмаган ҳолда, дадил айтиш мумкинки, адибнинг миллий адабиётимиз равнақидаги энг муҳим хизмати, бош асари «Олтин зангламас» романидир. Бу романи билан у тарихдаги буюк миссиясини адо этди, биринчи бўлиб ўз авлоди, аниқроғи, қатағон қурбонлари бадий биографиясини яратишга журъат этди ва бунга эришди.

Гоҳо оғзига кучи етмаган андишасиз кимсалар «Олтин зангламас» муаллифини «замонасоз»ликда, «қизиллашиб кетган»ликда айблайдилар. Асар бош қаҳрамони Содиқ коммунист қилиб берилгани, уни босмачи Диловархўжага қарши қўйилгани учун муаллиф шаънига маломатлар ёғдирмоқчи бўладилар. Ҳозирги мустақиллик даври нуқтаи назаридан ёндашилса, бундай таъна-дашномларда қисман асос бор, албатта. Азизлар, ўзимизни гўлликка солмай-

лик, асар қайси даврда, қандай шароитда ёзилганлигини, журналда босилиш жараёнида бошига қандай савдолар тушганини унутмайлик! Ўша кезлари «Олтин зангламас» шу ҳолда чиқишининг ўзи ҳам бир мўъжиза эди. Ахир «Иван Денисовичнинг бир куни» қиссаси политбюро томонидан шахсан Хрушчевнинг қатъий талаби билан қабул қилинган қарордан кейингина журналда босилган. Солже-нициндек ўжар, қатъиятли одам ҳам ўз асарини журналга мослаштириб, кескин ўринларини юмшатиб берган. Мана шу ҳол ҳам ўша кезлари вазият нақадар кескин эканлигини тасдиқлайди. Ўзбекистондаги вазият ундан-да оғир эди. «Олтин зангламас» журналда босилгандан кейин орадан уч йил ўтиб чиққан «Ёшлар билан суҳбат», «Тирик сатрлар» китоблари арзимас баҳоналар билан таъқибга учраб ўтда ёқилди-ку! «Олтин зангламас»даги «замонасозлик», «қизиллашиш» пардаси ортида турган мардона ҳақиқат — Сталин қатағонларининг, қамоқ ва лагер қийноқларининг бу қадар ошқора ифодаси — асардаги ўқувчилар кўзини очган, ларзага солган асосий жиҳатлар — ана шулар. Шуҳрат мана шу улкан жасорати билан ўзига мангу ҳайкал қўйди.

* * *

Шуҳрат иккинчи романи «Олтин зангламас»да «Шинелли йиллар»га қараганда анча илгарилаб кетди. «Олтин зангламас» романи билан, юқорида айтилганидек, муаллиф ўзбек адабиётида очилмаган қўриққа қўл урди, адабиётимизга янги мавзу-материал олиб кирди, мамлакатимиз ҳаётида юз берган 30-йиллар қатағони қурбонлари ҳаётини қаламга олди. Шунингдек, асарда севги ва оилавий муносабатлар проблемаси ҳам кўтарилади. Маълумки, «Шинелли йиллар»да ҳам бундай муносабатлар тас-

вири бор эди, ёзувчи бу ерда бу хил муносабатларга ҳам хийла кескин тус беради. Натижада «Олтин зангламас» ўткир проблематик роман бўлиб чиқди.

Романда кўтарилган проблемалар бевосита бош қаҳрамоннинг ҳаёт йўли, тақдири орқали ифодаланган. «Шинелли йиллар»даги Элмуроддан фарқли ўлароқ, «Олтин зангламас» қаҳрамони Содиқ тақдири ҳақиқатан ҳам романга арзигулик. Унинг саргузаштларида китобхон учун ибратли жиҳатлар кўп. Ёзувчи Содиқни ҳаётнинг ғоят сермашаққат ва мураккаб йўлларида олиб ўтади, унинг бошига кўп оғир савдолар тушади. Лекин Содиқ шунчаки жафокаш бир кимса эмас, у ҳаммадан бурун курашчан шахс. Қаҳрамон сермашаққат онларда ҳам тақдирга тан бериб қўя қолмайди. Аксинча, виждонига гард юқтирмайди, эзгу идеалларга содиқ қолади, шу идеал йўлида мардларча кураш олиб боради. Она юрт ўғлонининг эътиқоди — бу олтин, бу олтин эътиқоднинг олижаноблиги, метинлиги, синовлардан ғолибона ўтиб тантана қилиши, яъни олтиннинг зангламаслиги бош қаҳрамон характерининг фалсафасини, романнинг асосий пафосини ташкил қилади. Шу тариқа «Олтин зангламас» қаҳрамонлик романи ҳамдир. Унда қаҳрамонлик билан проблематиклик ажойиб тарзда уйғунлашиб кетади.

Қаҳрамонона руҳ асарнинг тасвир услубига ҳам таъсир кўрсатган, ундаги тасвир жўшқин, кўтаринки, романтик бўёқларга бой. «Олтин зангламас» бу жиҳатдан ҳам «Шинелли йиллар»дан фарқ қилади. Адиб «Шинелли йиллар»да ҳодиса ва характерларни холисона тасвирлашга, уларни ўз ҳолича беришга тиришган эди. Бу ҳол баъзан қисман лоқайдликка олиб келган, романда натуралистик тасвирларнинг кўпайиб кетишига сабаб бўлган эди. «Олтин занг-

ламас»да эса муаллиф ҳар бир ҳодисани бевосита қалб қаъридан ўтказиб тасвир этади, ҳодисаларга тортинмай аралашаверади, уларга бўлган муносабатларини дангал баён этаверади. «Олтин зангламас»ни бемалол **шоир насри** деб аташ мумкин, ҳа, у шоирона, яъни шухратона битилган, худди шеърларида бўлгани каби, бу романда ҳам ҳиссиёт жиолари кескинлашган тарзда намоён бўлади, ёзувчи ўзи севган шахсларни астойдил ардоқлайди, тўлиб-тошиб шарафлайди, ўзига ёқмаган кимсаларни кескин қоралайди, аёвсиз савалайди, қаҳрамонлардаги хислатларни ҳам қуюқ бўёқларда бўрттириб беради.

«Шинелли йиллар»да характерлараро тўқнашувлар йўқ даражада, борлари ҳам бирмунча суст. «Олтин зангламас» эса, характерларнинг кескин тўқнашувлари, ўткир конфликтлар асосига қурилган. Романнинг асосий конфликти бош қаҳрамон Содиқ тақдири билан боғлиқ. Содиқ характери бевосита рақиблар билан тўқнашув ва олишувларда очилади, Содиқ шахсияти бой, қизиқарли ва ибратли бўлганидан асарнинг конфликти ҳам мазмундор чиққан. Зотан, «Олтин зангламас»нинг фазилатлари, унинг ютуқ ва камчиликлари конфликт қурилишида жуда яққол кўринади. Шунга кўра романни конфликт нуқтаи назаридан таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир.

Конфликт қуришда ёзувчи романчиликнинг азалий анъаналарига эргашади, детектив, саргузашт сюжет усталарининг тажрибаларига таянади, ижобий қаҳрамонларни яхшилик, салбий қаҳрамонларни ёмонлик тимсоли, улар орасидаги зиддиятни эса яхшилик билан ёмонлик орасидаги кураш тарзида талқин этади, ёзувчи сюжетни кўпроқ фавқулодда вазиятлар асосига қуради, сюжетда тез-тез сирли тугунлар ташлайди, воқеа ривожига кескин қай-

рилишлар ясайди. Гарчи роман сюжети ва конфликтда ёзувчи *шартли приёملарга* мойиллик кўрсатса-да, шартлиликка маҳдиё бўлиб кетиб, баъзан ҳаёт ва характер мантиқига путур етказиб қўйса-да, **ҳаёт ҳақиқатини** ифодалаш ёзувчининг бош муддаоси бўлиб қолади, адиб реализм адабиётининг муҳим талаби — тарихийлик тамойилига риоя қилади.

Асар сюжети ва конфликти шунчаки ёзувчи фантазиясининг маҳсули эмас, аввало, конкрет тарихий шароит ва шу шароитда юз берган маълум *ҳаётий жараёнлар* самарасидир.

Роман бош қаҳрамони Содиқ дастлаб 30-йиллар тарихий шароити фониди кўринади. У кўп эзгу ниятлар билан шаҳарга кўчиб келган. Бу ерда институтда ўқиётган укаси Қодирга қулай шароит яратиб бермоқчи, тирноққа зор хотини Жаннатни докторларга кўрсатмоқчи, ўзи эса аспирантурага кирмоқчи. Асар воқеаси сирли танишувлардан бошланади, Содиқ шаҳарга келиб илк бор «сурма ранг дўппили сертакалуф киши» Мирсалимга дуч келади, Мирсалимнинг ҳимматига сазовор бўлади, укаси Қодир эса Мирсалимнинг қизи — атлас кўйлакли дилбар Азизага тўқнаш келади ва уни севиб қолади. Бу тасодифий тўқнашувларнинг тагида кўп гап бор.

Шу йўл билан ёзувчи икки оила — икки қутбни бир-бирлари билан туташтиради, туташтирганда ҳам бу икки оилани ҳам дўст, ҳам душман қилиб тугаштиради. Кейинроқ бориб Мирсалим Содиқ ва Содиқ оиласининг ашаддий ғоявий душмани ҳамда кушандасига айланади, унинг қизи Азиза эса Қодирга кўнгил қўяди, Содиқ оиласининг энг яқин меҳрибон кишиси, мададкори бўлиб қолади. Шу тариқа, ёзувчи китобхонни ҳаяжонга соладиган ўткир коллизия яратади.

Шундан кейин ёзувчи келгусида юз берадиган тўқнашувлар учун замин ҳозирлашга, аввало, Мирсалим шахсиятини таърифлашга киришади. Мирсалим Содикқа ўзини яқин олиб илтифот кўрсатар экан, бу тасодифий эмас, кўнглида туғилган маълум ўй-режалар уни шунга даъват этади, Мирсалим «илоннинг оёғини санаган одам», унингча, Содик шунчаки одамлардан эмас, «ахир, кўлидан бир иш келмаса, бир нарсасига ишонмаса, шундай шаҳри азимга келармиди», «бунинг, албатта, бир балоси бор. Ҳали кўтарилиши ҳам мумкин. Бугун ўқитувчи, эртага директор бўлмайди, деб ким айтади! Ҳозир унинг ҳеч кими йўқ, ёрдамга муҳтож. Айни пайти».

Ҳа, Мирсалим ҳамиша ўз фойдасига иш кўради, бу гал ҳам шундай қилади, айни пайтда Содикни тушовлаб олади, ёнгинасидан ҳовли-жой топиб беради, уйига чақириб меҳмон қилади.

Содик тез орада мактабда обрў-эътибор қозонади, каттага ука, кичикка ака бўлиб олади, буни кўрган Мирсалим, бир жиҳатдан, ҳасад қилади, иккинчи жиҳатдан, унга ўзини яна ҳам яқин олади. Бу икки шахс бир-бирига яқин келган сари улар орасидаги тафовут тобора яққолроқ кўзга ташлана боради, улар табиатидаги бир-бирига зид сифатлар тўқнаш келиб, орада секин-аста пинҳона жанглар бошланади.

Дастлаб Мирсалим Содикнинг оилавий аҳволини, бефарзанд эканини кўриб қувонади, бир қизга кўнгли тўлмай, ўғил армонида ёниб юрган бу одам дунёда ўзидан ҳам бахти қора, худонинг қаҳрига учраган кишиларнинг борлигидан ўзига тасалли беради. Бироқ фарзанд боисидан Мирсалим хонадониде доим жанжал, тирноққа зор Содик хонадониде эса тотувлик. Бу ҳол Мирсалимнинг кўзига ғайритабиий кўринади, ғашини келтиради, у бу

оиланинг ит-мушук бўлишини кўргиси келиб қолади. Биров ёққан оловда исинишга мойиллик, ҳасад-гўйлик Мирсалимнинг табиатида бор, ёзувчи буни аввалроқ эслатиб ўтган эди, энди у кучга киради.

Мирсалим ҳаракатларини фаоллаштириш учун асарда яна янги далиллар келтирилади. Мирсалим Содиқ оиласи билан яқин алоқа боғлар экан, яна бир нарсани назарда тутаяди, хотинига бу оиланинг бахтсизлигини писанда қилмоқчи, «кўриб қўй, мана бунақа мушфиқ оилалар ҳам бор дунёда» демоқчи, «бу билан ҳаминиша ҳаётдан нолиб юрадиган хотинига ўз бахтиёр турмушини таъкидлаб, уни миннатдор» этмоқчи бўлади. Мирсалимнинг бу хатти-ҳаракатларини адиб яна бир ишончли факт билан асослайди. Фарзанд хусусида бу одамнинг тили қисқалик жойи бор, бу оиланинг биргина фарзанд билан ўтаётганига хотин эмас, Мирсалим айбдор. Хотинининг таъна-дашномларига энди у Содиқ оиласини қалқон қилиб тутмоқчи. Бироқ акс ҳол юз беради, Мирсалимнинг хотини бу оилани ёқтириб қолади, эр-хотин орасидаги тотувлик, илиқ муомала унинг ҳавасини келтиради. Бундан Мирсалимнинг тоқати тоқ бўлади. Бунинг устига Мирсалим билан Жаннат орасида келишмовчилик туғилади, Жаннат Мирсалимга совуқ муносабатда бўлади, уни «ўғри мушук» деб қарғганини ўз қулоғи билан эшитиб қолади. Ана энди Мирсалим фаол ҳаракатга кўчади, бутун ҳийла-макрини ишга солиб, соддадил Содиқни лақиллатади, Жаннатнинг туғмаслиги унга қўл келади, қисқаси, уни Жаннатдан совутиб, Мушарраф исмли бошқа бир аёлга рўпара қилади.

Шахсий-оилавий масаладаги зиддиятни маълум бир интиҳого етказгандан кейин ёзувчи ижтимоий соҳадаги тўқнашувлар тасвирига кўчади. Бу ерда ҳам ёзувчи гапни қаҳрамонлар орасида юз бера-

диган зиддиятларга замин ҳозирлаш, уларни асос-
лашдан бошлайди.

Кўп ўтмай Содиқ директорликка кўтарилади, коллективда ташаббус уйғотиш, ўқув-тарбия сифа-
тини кўтариш учун ғайрат-шижоат билан ишга ки-
ришади. Шу ниятда ўқувчилар фаолияти билан
яқинроқ танишишга тушади. Мана шу интилиш
йўлида қатор кўнгилсиз воқеаларга дуч келади, ху-
сусан, Мирсалимнинг мактабдаги ноҳўя хатти-ҳара-
катлари, дарсдаги тугуриқсиз қилғилиқлари Содиқ-
нинг энсасини қотиради. Содиқ холис ният билан
Мирсалимни тартибга чақирмоқчи, кўпчилик ора-
сида муҳокама этиб, уни тўғри йўлга солмоқчи бўла-
ди. Бироқ Мирсалим бунақа йўлга юрадиган одам
эмас, у эгри йўллар орқали кун кўриб одатланган,
Содиқ таъқибига учрагандан кейин ҳам яна шу-
нақа йўл ахтаради. Энди у ниҳоятда қабиҳ ишга
қўл уради. Содиқдан дакки еган ғаламисларни ат-
рофига тўплаб, унинг устидан ифво тарқатади, бу
ғаламис одам, ўша йиллардаги мураккаб вазиятдан
фойдаланиб қолади, Содиққа «халқ душмани» ёр-
лиғини ёпиштиришга, уни асоссиз қаматишга му-
ваффақ бўлади. Шу ерга келганда Содиқ билан
Мирсалим орасидаги конфликт асосан тугайди. Энди
Содиқ оиласида Мирсалим уюштирган ғовлар қола-
ди. Булардан бири нобоп хотин Мушарраф қил-
мишлари, иккинчиси ноҳақ туҳмат изтироблари,
қамоқ азоблари. Бош қаҳрамон янги зиддиятлар,
янги курашлар майдонига киради.

Ёзувчи бош қаҳрамон тақдирига алоқадор янги
конфликтлар тасвири билан бирга параллел ра-
вишда Мирсалим тақдирини ҳам ҳикоя қилиб бо-
ради, Мирсалим учун ҳам янги зиддият майдонла-
рини белгилаб олади, Содиқнинг иниси Қодир, Қо-
дирнинг севиклиси — ўз қизи Азиза — Мирсалим
йўлига ғов бўлиб тушади, Мирсалим Азиза билан

Қодирни бир-биридан жудо этишга, Қодирни орадан йўқ қилишга кўп уринади, ифво, фисқу фасодлар тарқатиб, Қодир бошига ҳам оғир савдолар солади, лекин у барибир, бу икки навқирон наслнинг аҳду паймони олдида ожиз қолади, муҳаббат қабихлик устидан ғолиб келади. Азиза нобоп отадан воз кечади, Қодир эса Мирсалим ташлаган ғовларни бартараф этиб, муддаосига эришади.

Ёзувчи Қодир билан Азиза севгиси орқали чин севгининг ҳаётбахш кучини кўрсатади, садоқатли қиз Азиза тимсолида жамоатчиликнинг тарбиявий аҳамиятини таъкидлайди. «Қарқуноқдан булбул чиқиши» – Мирсалимдек қабих шахс оиласида Азизадек пок қалбнинг етилиши бежиз эмас. Азиза мактабда яхши одамлар қўлида таълим олган, эзгулик руҳида тарбияланган, қалбидаги гўзал туйғуларни ҳатто унинг энг яқин кишиси – отаси Мирсалим ҳам айнитолмайди.

Мирсалим тақдири тасвирида ёзувчи яна бир ўзгача йўл тутади, муҳитга, вазиятга бўлган муносабатини бериш орқали ҳам унинг характерини таърифлаб боради. У уруш арафасидаги мураккаб вазиятдан ўзининг қора ниятларини амалга ошириш учун фойдаланиб қолади, софдил кишиларнинг оёғига болта уриш, «айби»ни фош этиш йўли билан шуҳрат ва мартабага интилади. Уруш бошлангандан кейин эса бу «садоқатли одам» бир думалаб ҳукуматнинг ашаддий душманига айланади, фашистларнинг «яшин тезлиги»даги ҳужумидан қувонади, кўнглида ётган бойвачча орзулари уйғонади, инқилобдан аввал бошга салла ўраб дўконларда юрган тотли йилларини қўмсаб қолади. Яшириб қўйган уйжой ва ер-сувларнинг сарғайиб кетган васиқасини олиб, завқ билан бағрига босади. У сабрсизлик билан немисларнинг бостириб келишини кутади, улар билан тил топиш ниятида немис тилини ўрганишга

киришади, намоз ўқиб фашистларнинг ҳақиға дуо қилади... Лекин у кўчага чиққанда бошқача одам бўлиб, юзига жиддий тус беради, юрт бошига тушган ташвишни бирга тортаётган кишидай бошини қуйи солиб юради, ишга сал барвақтроқ келиб, ҳаммадан кейин кетади, қўл остидаги одамларга ҳам муомаласини ўзгартади. Бу жиҳатдан у Абдулла Қаҳҳорнинг «Хи-хи» фельетонидаги нусхани эсга солади.

Ёзувчи бу билан ҳам чекланмайди. Мирсалимни фош этишни давом эттиради. Ноиложликдан Мирсалим урушга кетади, душман томонига ўтиб астойдил хизмат қилади, «ислом лашкарлари»га мусулмончиликдан дарс беради, сўнгра жосус бўлиб она юртига келади ва бу ерда қўлга тушади.

Маълум бўляптики, Мирсалим образи тасвирида муаллиф асар охирига томон қора бўёқни ҳаддан ташқари қуюқлаштириб юборади, ёмонликка оид жамики сифатларни унга ёпиштиради, натижада бу образнинг кўзга аниқ ташланиб турган жонли қиёфаси бирмунча хира тортиб қолади.

Содиқ билан Мушарраф орасидаги можаро ва унинг ечими ҳам диққатга сазовор. Оддий танишувдан бошланган бу икки шахс орасидаги муносабат кейинчалик кескин коллизияга бориб етади, ёзувчи бу коллизия тасвири орқали оила ва муҳаббатга оид муҳим фикрни олға суради. Содиқ идеал шахс эмас, у баъзан адашади, ифволарга учади, хусусан, оилавий ҳаётда катта хатога йўл қўяди. У дастлаб оилани тутиб турадиган бирдан-бир ҳалқа фарзанд деб тушунади, шахсий бахтни фақат фарзандда деб билади, оилавий турмушда муҳаббат, садоқат ва ўзаро ҳурматнинг ўрнини назар-писанд қилмайди, у фарзанд баҳонасида Жаннатнинг жавобини беради, фарзанд деб Мушаррафга уйланади. Содиқ орзу қилган бахт ҳам рўёбга чиқади, Мушарраф

Ўфил туғиб беради. Бироқ Содиқ бу билан бахтиёр бўлолмайди, энди оилада Содиқ орзу қилган нарса бору, энг муҳим нарса йўқ, оилани тутиб турадиган муқаддас туйғу — муҳаббат, садоқат ва ўзаро ҳурмат йўқ. Мушарраф ана шудай муқаддас туйғулардан маҳрум, енгилтак, тантиқ бир аёл бўлиб чиқадди. Натижада бу оила узоққа бормайди, дастлабки синовга ҳам бардош беролмай чилпарчин бўлади, Содиқнинг бошига иш тушиши билан Мушарраф ундан юз ўгирди. Муқаддас туйғу эса яна ўз кучини кўрсатади. Ана шу офир синов кунларида аломат аёл Жаннат Содиққа суянчиқ бўлади. Охирига бориб Мушарраф образи тасвирида ҳам худди Мирсалим образидаги нуқсон такрорланади, ёзувчи фош этишни бир оз ошириб юборади. («Мушаррафнинг ҳирси» бобини назарда тутяпмиз.) Бу ҳол образнинг ҳаётийлигига муайян даражада путур етказган.

Содиқ қаршисидаги эндиги асосий гов — Диловархўжа. Яна тасодиф юз беради. Содиқ қамоқда ашаддий душмани Диловархўжага дуч келади. Диловархўжа бир вақтлар босмачилар тўдасига бош бўлган, совет ҳокимиятига қарши курашган. Содиқ эса мустақил бўлинмага бош бўлиб, Диловархўжа қўрбоши билан олишган, унинг йигитларини тормор келтирган, аммо Диловархўжани изсиз йўқотган... Ниҳоят, у қўлга олинади, икки рақибнинг қисмати бир нуқтада тўқнаш келади, икки дил, икки олам учрашади. Содиқ ўзининг бу ашаддий душманидан ўч олишга тайёр, лекин иложсиз, ҳозир ҳар иккала рақибнинг ҳам мавқеи бир. Нақадар ўткир коллизия!

Ёзувчи Диловархўжа характери тасвирида тўғридан-тўғри қора бўёқни ишга солади. Маълумки, Мирсалим ва Мушарраф образлари тасвирида адиб бошқачароқ йўлдан борган, оз бўлса-да, олдин улардаги айрим ижобий сифатларни ҳам таъкидлаб ўтган

эди. Бу ҳол ўша характерларнинг моҳиятига мос бўлиб тушган эди. Диловархўжа бўлса ўзгача тоифадаги шахс, у, муаллиф талқинича, ашаддий жиноятчи, қотил, одамийликдан йироқ кимса. Шунинг учун ҳам ёзувчининг бу одамга нафрати чексиз, унинг номини ижирганиб тилга олади, кўзига турган-битган бетавфиқ бўлиб кўринади. Унинг ташқи қиёфаси беҳад хунук: хумкалла, дўнг пешана, сўйлоқ тиш, укки кўз, қоши мўйлабга ўхшайди, юзи рўпарасидан сочма ўқ егандек чўтир, унинг хатти-ҳаракатлари ҳам беўхшов: мушукмижоз, ухламай кўзи очигича хуррак отади, чой ичганда, томоғи қувурдек қулт-қулт этади, у бошдан кечирганларини — қочоқликдаги саргузаштлари, қўлга тушиб қолиш тарихини, хотини ва опасига муносабатини сўзлаганда ниҳоятда жирканч қиёфага киради.

Бутун фожиа шундаки, Содиқ ана шундай кимса билан бир ерда, бир хонада кун кечиришга мажбур. У Содиққа «келадиган еримиз битта экану жонингизни мунча жабборга бериб нима қилардингиз ўша йиллари!» деб таъна қилади. Энди у бошга тушган кулфат туфайли Содиқни «тавбасига таянган», «эътиқодидан қайтган» деб гумон қилади, ўзига маслақдош деб билади. Бироқ дастлабки тўқнашувларданок, унинг ўй-гумони пучга чиқади. Содиқдаги барқарор ишонч ва эътиқодни кўриб лол қолади.

Ёзувчи бу икки шахсни маънавий жиҳатдан бири-бирига қиёс қилади. Диловархўжанинг келажакдан, озодликдан умиди йўқ, у ўз жиноятига иқрор, унинг виждони ҳеч нарсадан қийналмайди, ҳаромдан хазар қилмайди, хиёнатдан қайтмайди, «дунёни ўт олса, майли, лекин менинг кабобим пишса бўлди», деган ақида билан кун ўтказади. Содиқ эса бошқача ўй-хаёл билан яшайди, бу кўргилик унинг

учун вақтинчалик, у ўзининг бегуноҳ эканини биллади. Бу йигит эртаги кун — адолатнинг тантанасидан умидвор, у кунни кечаю кундуз сабрсизлик билан кутади. Ёзувчи дейди: «Агар унинг қалбида шу умид машъали пориллаб ёниб турмаганида, унинг эртасини ёрқин кўрсатиб турмаганида, балки Содиқ бу кутилмаган ва кўникиш офир бўлган ҳаётга бунчалик бардош бериб яшолмас эди. Эртаги кун умиди ишончига айланган, ишонч эса унга бардамлик бағишларди».

У бошига иш тушганда ҳам эл-юртга наф етказиш йўлини, улкан ҳаёт билан боғланиш йўлини ўйлайди, ҳалол меҳнат билан банд бўлади, меҳнатининг самараси улкан ҳаёт дарёсига қўшилган жонли ирмоқ эканини сезиб, шу офир кунда ҳам инсон ва юрт учун нафи тегаётганидан таскин топади. Бу икки шахс орасидаги тафовут уруш бошланган кезлари яна ҳам яққолроқ намоён бўлади. Тасодиф туфайли уларнинг иккови ҳам урушга тушади. Фашистлар ҳужуми Диловархўжанинг сўниб қолган умидларини оловлантиради, энди у бир амаллаб жон сақлаш, немислар томонига омон-эсон ўтиб олиш пайига тушади. Эл бошига иш тушган ана шу қалтис вазиятда Содиқ ўз ўрнини фронтда деб биллади. «Модомики, уруш бошланган экан, биз учун йўл битта: фронт! Эртага ялпи сафарбарлик бошланиб, ҳар одамнинг жойи фронт бўлиб турганда орқага қайтиб лагер панжарасидан томоша қилиш ҳам, қочоқ бўлиб бир қавақда моғор босиб ётиш ҳам мен учун малол келади. Аргамчи кучи қил, мен фронтни танладим», — дейди у.

Содиқ ҳамма расмиятларни бир ёққа йиғиштириб қўйиб жангга отланади, армия сафида душманга қарши кураш олиб боради. Бундан у ниҳоятда мамнун. «...Содиқ ўз ўрнини топди. Унинг жойи шу ерда, шу ўқлар чақнаб, миналар портлаётган, ҳар лаҳза

Ўлим совуқ ел уфуриб турган муқаддас ерда, шу окоп, шу ертўлада. Душман унинг мурдаси устидан босибгина бу ёққа ўтади. Агар у душманга бефарқ қараса, ўз муқаддас Ватани учун жон тикмаса, ўзи ўқ узиб ўзи ҳимоя қилмаса, бошқалар ҳам шундай қилмаса, унда юрт-эл тақдири нима бўлади! Йўқ! Бунни у миясига сиғдиrolмайди...»

Содиқ билан Диловархўжа орасидаги зиддият ҳам шу жангда ҳал бўлади, Содиқ рақибини катта имконият устида — душман томонига қочаётган вақтида отиб ўлдиради.

Содиқнинг фронтдаги фаолияти яна бир муҳим конфликтни ечишга имкон беради. Содиқнинг иши юзасидан Пушкарёв билан Чуханов шуғулланадилар. Улар давлат хавфсизлик органи ходимлари. Ёзувчи бу икки персонаж тимсолида икки хил тоифадаги шахслар образини бермоқчи, орган ходимлари орасида яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам бор эди, деган гапни аймоқчи бўлади. Чуханов фитналарга ишонувчи, шошқалоқ, тошмехр, дағал шахс, Пушкарёв бўлса бутунлай бошқа одам. «Чуханов ҳам терговчи, бу ҳам терговчи. Иккаласи икки дунё. Биридан кишининг кўнгли сув ичади, иккинчисидан энсанг тош қотади. Пушкарёвга ўхшаганлар бўлгани ҳолда нега Чухановлар бунақа иш тутуди экан?» — деб ажабланади ёзувчи. Шунини ҳам айтиш керакки, бу икки хил шахс талқинида муаллиф қўллаган усул — характерларни ошкора таърифлаш ва таққослаш у қадар ўзини оқламаган, ёзувчи характерларни таърифлашга, улар орасидаги тафовутни кўрсатишга шошилади, у характерлар моҳиятига чуқурроқ кириб бормади, улардаги сифатларнинг манбаларини очишга, асослашга етарли эътибор бермайди. Асар якунига бориб адиб бу камчиликларни бир қадар бартараф этишга уриниб кўради. Содиқ фронтда тасодифан (ҳа, яна тасодифан) Чу-

хановга дуч келади, шиддатли жангда Чуханов кўзи олдида зўр шижоат кўрсатади, рақиб Чухановни ўлимдан сақлаб қолади, буни кўрган Чуханов унга тан беради, самимият изҳор этади. Содиқ ҳам Чуханов тимсолида бошқача одамни кўради, шу кунгача нафрат билан эслаб юрган одамнинг кўнглида шунчалик самимий гаплар борлигидан ҳайратда қолади. Чуханов бир вақтлар Содиққа қилган қўполлигидан энди хижолатда. «Бошқа кўришамизми, йўқми — билмайман. Шунинг учун сизга бир ҳақиқатни айтмоқчиман. Мен сизни қаттиққўллик билан ўша вақтда тергов қилган эканман — бу тўғри. Хафа бўлишга ҳаққингиз бор. Лекин шуни унутмангки, мен сизни душман деб, душманга қилинадиган муомалада бўлганман. Бу менинг бурчим эди... Ахир биз уч кишининг гувоҳлигига қандай қилиб ишонмаймиз. Лекин баъзан шубҳаланардим ҳам... Ўша суратингиз чиққан куни (жангда матонат кўрсатгани учун Содиқнинг газетада сурати чиқди — У.Н.), яна шубҳам ошди, биз қилган хатони қандайдир бир мўъжиза йўли билан тузатаётганингизни билдим. Чунки сиз биз айблаган киши бўлганингизда фронтга эмас, бошқа ёққа йўл олган бўлардингиз, бирор хилватда Гитлернинг ғалабасини кутиб, унинг тани-жони соғлиғини тилаган бўлардингиз. Фронтга йўл олишингизнинг ўзи кифоя қилгани ҳолда, яна жонбозлик кўрсатиб жанг қиялмасиз. Буларнинг ҳаммаси бизга маълум бўлганидан кейин хатомизнинг нақадар қўпол эканига иқрор бўлиб, сизни безовта қилмасликка қарор қилдик, — деб изоҳ беради Чуханов Содиққа ўтган ишлар ҳақида. Энди Чуханов Содиқнинг асл одам — олтин одам эканига иқрор. Чекист Чуханов образини бу хилда «инсоний» қилиб кўрсатишдан мақсад «Олтин зангламас» романини ёмон кўзлардан асраш эканини унутмаслик даркор.

Шу тариқа асардаги асосий конфликтлар ҳал бўлади, Содиқ йўлидаги ғовлар асосан бартараф этилади, олтин юзига қўнган ғуборлар кўтарилади. Бироқ эл-юрт олдидаги ғов ҳали турибди, фашизм билан олишув давом этапти, демак, Содиқ йўлидаги кураш ҳам узил-кесил тугаган эмас, у фашизм билан курашда давом этади ва шу курашда ҳалок бўлади.

Кўриниб турибдики, асар бош қаҳрамони Содиқ тақдирини ҳал этишда уруш воқеалари муҳим ўрин тутди, романнинг учинчи қисми бутунисича уруш даври воқеаларига бағишланган. Шунга асосланиб айрим танқидчилар «Олтин зангламас»ни иккинчи жаҳон уруши ҳақидаги романга чиқариб қўйганлар. Масалан, Жўра Ҳожиматов «Ҳаётнинг бадий инъикоси» сарлавҳали мақоласида «Олтин зангламас»ни таҳлил қилиб: «Романда совет кишиларининг Улуғ Ватан уруши фронтларидаги жанговар курашлари, мардонавор ишлари тўлиқ ифодасини топади», — деган хулосага келади¹. Агар шу фикр «Шинелли йиллар» ҳақида айтилганда бошқа гап эди, «Олтин зангламас» Ватан уруши ҳақидаги асар эмас, бинобарин, унда уруш ҳаёти тўлиқ ифодасини топган ҳам эмас, бу ёзувчининг вазифаси ҳам эмас, романда Ватан уруши воқеалари қаҳрамонлар ҳаётининг бир бўлаги сифатида кўрсатилади. Агар диққат қилинса, жанг картиналари тасвири бу ерда «Шинелли йиллар»дагига қараганда бирмунча бўшроқ, мавҳумроқ. Ёзувчини бу романда жанг воқеалари эмас, шу воқеаларга қаҳрамонларнинг муносабати кўпроқ қизиқтиради. Уруш воқеаларини ёзувчи қаҳрамонларни ажрим қилиб олиш учун қаламга олади, эл бошига иш тушган ана шу оғир синов кунлари пуч — пучга, сарак —

¹ Жўра Ҳожиматов. Ҳаётнинг бадий инъикоси. // Шарқ юлдузи. - 1967, № 8, 220-бет.

саракка ажралади. Гўё Ватан уруши воқеалари роман конфликтининг ечими вазифасини ўтайди.

Ж. Ҳожиматов мақоласида яна бир ғалати гап бор. Танқидчи романда айрим мунозарали ўринлар, камчиликлар йўқ эмаслигини айтиб, шундай ёзади: «Бош қаҳрамон Содиқ асарнинг финалида ҳалок бўлади. Шундай бўлмагани яхши эди. У ўз ҳаётини бағишлаган ишининг тантанасига ишонса-да, ҳақ ғалаба қилишига амин бўлса-да, уни кўришга мурассар бўлмайди, орзиқиб кутган оқланиш кунларини кўрмайди»¹. Аввало, танқидчининг роман воқеалари ҳақидаги изоҳи унча тўғри эмас. Аввал айтганимиздек, асарда Содиқ билан боғлиқ можаролар асосан ҳал бўлади, у ғалаба қилади, ҳақиқатнинг тантанасини ўз кўзи билан кўради, терговчи Чуханов билан ҳозирги учрашув Содиқ учун тантананинг ўзгинаси. Энди масаланинг фақат расмий жиҳати қолади, холос. Содиқ шуни кўролмай кетади.

Хўш, буни асарнинг камчилиги деб бўлармикан? Ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз, ёзувчи ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатини кўрсатишга, кўпинча, ўзи ва китобхон истамаган ҳодисаларни ҳам ёзишга мажбур. Қаҳрамонларим шундай хатти-ҳаракатлар қиладиларки, мен уларнинг шундай қилишини асло истамас эдим, деган экан Лев Толстой.

Бош қаҳрамон Содиқнинг ўлими билан боғлиқ бошқа бир гапни айтиш мумкин. Содиқ офир ярадор ҳолда миналаштирилган мактаб биносини қутқаришга жазм қилади. Бу билан ёзувчи Содиқнинг фидойилигини яна бир бор таъкидламоқчи бўлади. Бу ғоя асарда сунъийроқ чиқиб қолган. Маълум бўлишича, ўша мактаб биносига ярадорлар жойлаштирилган экан. Содиқнинг безовталигини кўрган госпитал бошлиғи: «Хабар бериб қўя қолсак нима қилади? Ярадорларни тезда олиб чиқишади — вас-

¹ Жўра Ҳожиматов. Ҳаётнинг бадиий инъикоси. 220-бет

салом», — деса Содик: «Бино-чи, бино!», — деб хитоб қилади ва бинони қутқараман деб ҳалок бўлади.

Асарнинг бошқа ўринларида ҳам бундай сунъийликлар учрайди. Ёзувчи бош қаҳрамондаги ижобий сифатларни таъкидлаш ва исботлашда жуда ошириб юборади, Содикдаги ишонч, эътиқод ва фидойиликни ҳар ерда, ҳадеб қайд этаверади.

«Олтин зангламас» конфликт ва характер тасвири жиҳатидан «Шинелли йиллар»га қараганда устун эканини айтдик. Ёзувчи бу романида шу қадар кўп драматик асослар топадики, уларнинг ҳаммасини тасвир этишга, қаҳрамонлар қалбига олиб ўтишга улгурмай қолган, натижада драматик асослар билан уларнинг бадиий ифодаси орасида номуносиблик вужудга келган, кўпгина ҳаяжонли воқеалар бадиий картина даражасига кўтарилмай қолиб кетган, ёзувчи уларни шунчаки баён этиш, эслатиш билан чекланган.

Биргина мисол. Романнинг иккинчи қисмидаги «Соғиниб» бобини эслайлик. Бобда аввал Жаннатнинг Адолат холаникига келиши ва келгандан кейинги ишлари ҳикоя қилинади. Ниҳоятда ҳаяжонли воқеа. Бир вақтлар таъқибга учраган оилага қайтиб келиш — бу осонгина кўчадиган ҳодиса эмас! Кейин Содикни кўргани бориш учун бўлган маслаҳат баён этилади. Бу нарса ҳам асарда силлиққина кўчади. Сўнгра йўл саргузаштлари ва, ниҳоят, Содик билан учрашув қаламга олинади. Нақадар ўткир драматик ҳолат! Содик ўкситиб ташлаб кетган хотин Жаннат қаршисида, шундай офир дамда у ўғли Маратга она, Содикқа суянчиқ бўлгани келган. Содикнинг ўша топдаги ҳолати ҳақида шу гапларни ўқиймиз: «Жаннат гапни ўз шахсий ишларидан четга олиб қочмоқчи бўлса ҳам, барибир, Содикнинг кўнгли ҳамон хижил, ҳамон ўрнига тушмас эди. Агар

кўнглидагини очик-ойдин айтиб, юрагини бўшатиб олмаса, армон бўлиб қолиб, янаги кўришгунларича ич-этини еб юришини биларди...

Бу фикр Содиқнинг хаёлидан кетмади, соатлар ўтган сари парма бўлиб чуқурроқ кириб борди. Ана шундан кейин Жаннат билан албатта гаплашишга қарор қилди...»

Тавсифий характердаги бу хил гап-сўзлар қаҳрамоннинг ўша дамдаги драматик ҳолатини, руҳий кечинмаларини ҳаққоний ва таъсирчан қилиб кўрсатишга қодир эмас.

Адиб галдаги романи «Жаннат қидирганлар»да бу хил камчиликдан халос бўлишга интилади, энди бу романда муаллиф драматик ҳолатлар билан баробар уларнинг бадиий ифодасига, қалб драмаси тасвирига, психологик таҳлилга ҳам алоҳида эътибор беради.

ИККИ ЙЎЛ, ИККИ ХИЛ ТАҚДИР

*Бахтимки, шу юртга, шунда туғилдим,
Бахт излаб бегона юртлар кезмадим,
Шамолга гуч келган пардек тўзмадим...*

Шуҳрат «Олтин зангламас»дан сўнг шитоб билан «Жаннат қидирганлар» номли роман устида ишлади. «Жаннат қидирганлар» «Олтин зангламас» романининг мантиқий давоми: асар воқеаси «Олтин зангламас»га қўйилган охириги нуқтадан бошланади, роман бош қаҳрамони Умматали гўё «Олтин зангламас» қаҳрамони Содиқдан эстафетани ўз қўлига олади. Умматали образи орқали ёзувчи «эрувгарчилик» деб аталган даврдаги мамлакат ҳаётида юз берган муҳим жараёнларнинг муайян томонларини ҳаққоний акс эттиришга эришади.

Романда бошқа бир йўналиш ҳам бор. Ёзувчи Умматали ва унинг сафдошлари фаолиятини акс эттириш билан баробар бир гуруҳ, ватангадолар қисмати ҳақида ҳам ҳикоя қилади. Ватангадолар қисмати «Олтин зангламас»да ҳам қаламга олинган. Бироқ бу нарса «Олтин зангламас»да эпизодик характерда эди, «Жаннат қидирганлар»да эса асарнинг етакчи сюжет йўналишларидан бири даражасига кўтарилган. Ёзувчи Саидакбарҳожи, унинг оиласи ва оиласи теварагидаги шахслар мисолида хориждаги ватандошлар қисматини кенг таҳлил этади.

Романнинг ғоявий мундарижасига мос равишда асар сюжети ҳам икки асосий йўналишдан ташкил топган, воқеалар ҳам она юртимизда, ҳам хорижда содир бўлади. Бу икки сюжет йўналиши бир қарашда тамоман мустақил, бир-бирига алоқасиз ҳолда ривожланаётгандек туюлади. Аммо адиб улар орасидаги ҳам ички, ҳам сиртқи боғланишларни топади. Аввало, оилавий қариндошлик иплари Умматали билан Саидакбарҳожини бир-бирига боғлайди. Саидакбарҳожи октябр тўнтаришидан кейин чет элга қочгач, уч қизи билан хотинини саргардон қилиб қолдирган, ўғли билан садоқатли хизматкорини авраб олиб кетган. Алданган хизматкор Қурбонали Умматалининг отаси. Бола отанинг, ота боланинг изини йўқотади, улар умр бўйи бир-бирига талпинади. Умматали улғайгач, ота туфайли иснодга қолади, қочоқнинг — хоиннинг ўғли, деган ном орттиради, беғуноҳ ота туфайли беғуноҳ бола бошига кўп оғир савдолар тушади. Умматали бой алдаб ва хўрлаб ташлаб кетган «бой хотин» билан яқин тутинади. Бу аёлнинг қисмати ҳам фожиали. Аслида камбағал оиладан бўлган, ўз хоҳиш-истагисиз «бой хотин» бўлиб қолган бу аёл узоқ йиллар бой туфайли орттирган иснод жафосини чека-

ди... Демак, роман сюжетидаги икки йўналиш аввало ўтмиш ҳодисалари орқали боғланади. Ўтмиш оқибатлари қаҳрамонлар фаолиятига ҳамisha таъсир кўрсатиб туради. Ёзувчи шулар билангина чекланмайди, улар орасидаги бугунги кунги боғланишларни ҳам қидиради. Аъзам образи шунга хизмат қилади, Умматалининг яқин таниши бўлган енгилтабиат, ношукур бу банда жаннат қидириб хорижга йўл олади ва Ҳожи хонадонига бориб қолади, асар охирида икки қутб вакиллари бир-бири билан тўқнашади, делегация таркибида чет элга борган Умматали ватандошларининг ҳам фожиали қисматидан огоҳ бўлади.

Романдаги бу икки сюжет йўналиши муҳим воя ифодасига — икки хил қисмат ифодасига хизмат этади. Икки гуруҳ вакиллари ҳам ҳаётда жаннат, яъни ҳақиқат ва бахт қидирадилар. Бахт излашда Умматалилар, гарчи мушкул бўлса-да, ватан қучоғидан айрилмайдилар, ҳожилар тўдаси эса терс йўлга тушиб олади. Ҳожилар тушган йўл хатарли бўлиб чиқади, бу йўл уларни фожиага элтади. Умматалилар юрган овир, сермашаққат йўл бирдан-бир тўғри йўл бўлиб чиқади, улар чинакам жаннатни — ҳақиқат билан бахтни шу йўлдан топадилар.

Демак, роман икки йўл, икки хил тақдир ҳақидаги асардир. «Олтин зангламас»дан фарқ қилароқ, бу романда фақат етакчи қаҳрамонларнинг эмас, деярли барча персонажларнинг бутун ҳаёт йўли, тарихи ҳикоя қилинади, ҳар бир қаҳрамон хатти-ҳаракати ва бу хатти-ҳаракатларнинг оқибати атрофлича таҳлил этилади. Асардаги ҳар бир персонаж биографиясининг тасвири ўзича бир қисса. Бунинг маълум хатарли томонлари ҳам бор, албатта. Тандани узоқ ташлаб қўйиб калавани бўшаштириб юбориш, жамики персонажларнинг ҳаёт йўлини, биографиясини ифода этаман деб баёнчи-

ликка ўтиб кетиш, асарни жонли картиналардан, ҳаяжонли тўқнашувлардан маҳрум этиб қўйиш ҳеч гап эмас. Дарҳақиқат, «Жаннат қидирганлар»нинг талай саҳифаларида шу хавфнинг тазйиқи сезилиб турибди. Ана шундай ўринларда фақат ёзувчининг жозибадор образли ифодаларигина мушкулни бир қадар енгиллатишга имкон берган.

Персонажлар тақдири билан яқинроқ танишайлик. Аввал айтиб ўтганимиздек, романдаги етакчи образлардан бири Умматали. Ёзувчининг ундан умиди катта, у адиб кўнглидаги кўп гапларни, ёзувчи идеалини ўзида ифода этувчи шахс. Бу одамнинг ҳаёт йўли ғоят мураккаб, унинг ўтмиши фожиали, бироқ у бир умр фожиалар гирдобидида қолиб кетмайди, ҳақиқат учун курашади ва ҳақиқатнинг тантанасини кўради. Бу софдилликнинг қинғирлик устидан қилган галабаси эди. Лекин қаҳрамоннинг бундан буёнги ҳаёти нуқул тантана-ю, шод-хуррамликдан иборат эмас, ёзувчи ҳаётнинг мураккаблигини, ҳаётда қувончли ҳодисалар билан баробар кўнглисиз воқеалар ҳам бўлиб туришини ҳеч қачон унутмайди, қаҳрамон йўлидаги муваққат қийинчиликни рўйирост кўрсатаверади.

Умматали эркинлик олиб ўзида йўқ шод-хуррам ҳолда уйига қайтар экан, ғоят кўнглисиз ҳодиса устидан чиқади, хотини Қимматхон бевафолик қилиб, бузуқ йўлларга кириб кетган бўлади. Энди Умматали учун ўз уйи, оиласи тамоман бегона, шу қалтис дамда у айрим асарларнинг қаҳрамонлари каби «олижаноблик» қилмайди, «адашган хотин» гуноҳини кечиб қўя қолмайди, йигитлик нафсонияти, инсонийлик ғурури бунга йўл қўймайди, бу маскандан ҳазар қилиб уни бутунлай тарк этиб кетади, у меҳрибон одамлар орасида ўз шахсий бахтиини топади, Нафиса билан гўзал бир оила қуради.

Умматали меҳнат, фаолият кишиси. У шаҳарда туғилиб ўсган бўлса ҳам, далага, боғ-роғларга меҳр қўйган, агрономликка ўқиб, қишлоққа йўл олган. Қишлоқда зўр ижодий меҳнат билан банд бўлиб турганда бошига қора кунлар тушади, қадрдон далаларидан вақтинча маҳрум бўлади. Мана у яна ўша ўзи севган далалар қучоғида. «Мана Умматали жонжонидан севган, унинг ишқида ўқиб-ўрганган, унинг ҳаётига умрини бағишламоқчи бўлган далалар. Бу далалардан қор ҳиди келиб турган ариқлар оқади, олам-олам қушлар тонгдан шомгача, шомдан тонггача хониш қилади, ҳаёт кўркини улуғлайди, киши қалбига чексиз ҳузур-ҳаловат бахш этувчи рангоранг чечаклар, минг бир номли гиёҳлар барқ уриб ётади. Баҳорда навбати билан гулга бурканган рангбаранг мевалар олти ой ёз қуёш нурида фарқ бўлиб, кузда шарбат тўкадилар... Тонгда қирга кетган подаларнинг кечда маърашиб, болаларини соғиниб, елиб-югуриб қайтишлари қандай гўзал! Бу ерларнинг одамлари-чи? Одамларининг баҳоси йўқ. Меҳнат нонини ширин билганлар бунда яшайди... Шаҳарликлар билмайди, аслида булбул уларнинг мадҳини қилади, юксак тоғларнинг ойна кўзли булоқлари уларни деб қайнайди, уларни деб ўнгирлардан ошиб, тошлардан қўнғироқ чалиб келади. Ҳа, бу ерларнинг гашти бир олам! Буни жонидан севгангина қадрига етади!

Узоқ-узоқларга суқланиб тикилиб бораётган Умматалини хаёл ўз тотли оғушида эркалаб, қалбини яйратиб, кўзига ёш қалқитди. Бу соғиниш, интизорлик, муштоқлик ёши эди... Мана энди ўша далалар, ўша кенгликлар, ўша боғу роғ, қорли тоғлар унинг муштоқ кўзи ўнгида мағрур ястаниб ётибди. Яна уларнинг қўйнига зўр иштиёк, эзгуният, янги куч-қудрат ва ғайрат билан қайтиб келяпти. Қандай яхши! Бу ерларда яшаш ва меҳнат

килишнинг ўзга завқи, ўзга гашти, ўзга латофати бор».

Умматалининг меҳнатга муносабати, меҳнат фаолияти устида гап борса, муаллифнинг шоирлиги тутиб кетади, адиб меҳнат гаштини, нашъу намосини зўр эҳтирос билан поэтиклаштиради. Меҳнат бобида ёзувчининг қаҳрамони ҳам бамисоли шоир. У меҳнатни ижод деб билади, унинг меҳнатга бўлган меҳри эл-юртга бўлган меҳри билан уйғунлашиб кетади, эл-юрт дастурхонини мўл-кўл қилиш, она тупроқ юзини жаннатга айлантириш иштиёқи билан ёнади, унутилиб кетаётган мевалар навини сақлаб қолиш, кўпайтириш, мевачилик бобида халқимизнинг ажойиб анъаналарини тиклаш учун жон қойитади. Умматали кечаги куннинг нохуш инерцияси билан яшайдиган нодон одамлар, ғаламис кимсаларга қарши мардона кураш олиб боради.

Шуни ҳам айтиш керакки, қаҳрамоннинг меҳнат тасвири ёзувчи учун маълум маънода янгилик. Тўғри, ёзувчи айрим очерк ва ҳикояларида қаҳрамонлар характерини меҳнатда очишга интилган эди, лекин «Олтин зангламас»даги айрим саҳифаларни мустасно қилганда, аввалги икки романида меҳнат тасвири деярли йўқ эди. «Шинелли йиллар» персонажлари характери жанг оловлари ичида тобланади, «Олтин зангламас» қаҳрамонлари, асосан, мураккаб вазиятларда ўзлигини намоен этади, «Жаннат қидирганлар» қаҳрамони Умматали бўлса ўзини меҳнатда кўрсатади. Ёзувчининг бу соҳада тажрибаси кам эканлиги маълум даражада панд берган. Ишлаб чиқариш характеридеги можаролар кўп ўринда мавҳумроқ чиққан, иллюстратив кўриниш касб этган, конфликтлар чалароқ, охирига етмай қолган. Қаҳрамон меҳнат фаолиятининг кўлами тор, у олиб бораётган ишларнинг ижтимоий моҳияти чуқурроқ таҳлил этилмаган.

Умматалининг катта ҳаёт йўлига чиқиб олишида хўжалик раҳбари Азимхўжаев катта ўрин тутади. У ажойиб табиатли, минг бир ҳикматли одам. Муаллиф талқинича, Азимхўжаев янги типдаги раҳбар. У одамнинг қаддини билади, яхшига яхши, меҳрибон, ёмонга шафқатсиз, беомон. Умматалини ўзи бош бўлган хўжаликка бошлар экан, унинг қалбида эзгу ҳислар жўш уради, шу лаҳзадан бошлаб бу агроном йигит билан ҳамкорликда совхоз боғ-роғларини яшнатиш ва шу билан баробар, энг муҳими, бу йигитнинг ўзини ардоқлаш, ҳаётнинг эгри-бугри кўчаларидан тўғри, кенг йўлига чиқиб олишида маслаҳатгўй, етакчи бўлиш фикри унинг хаёлини банд этади. Унингча, бу йигит шундай яшаб, шундай ишлаши керакки, юрагига бевақт ва беихтиёр кирган кудуратлар ҳамда изтироблардан ғубор қолмасин, ўтмишдаги қора кунларнинг бундан буён асло қайтмаслигига имони комил бўлсин, бундай комил ишонч унинг ғайратига ғайрат, иштиёқига иштиёқ, қадамига дадиллик бахш этсин...

Оқибат у кутгандек бўлиб чиқади. Аввало, шу одамнинг мадади билан Умматали қаддини ростлаб олади, ҳаётдаги ҳақиқий ўрнини топади. Умматалининг шахсий-оилавий ҳаёти, Нафиса билан муносабатлари тасвири айниқса жозибадор. Нафиса ҳам ҳаётда кўп жафолар чеккан аёл. У етим ўсган. Ўқиб-улғайиб эндигина катта ҳаёт остонасига қадам қўйганида нобоп йигит Аъзамга дуч келади, адашиб унинг қопқонига илинади, у билан оила қуради. Шухрат айрим ёзувчиларда бўлгани каби адашган аёлни ошқора ҳимоя этиш, айбини осонгина кечириш йўлини тутмайди; унинг қаҳрамони ўзи тайёрлаган оғунинг захрини тотишга, ўзи йўл қўйган хатонинг заҳматларини чекишга мажбур бўлади, ноқобил эр Аъзам Нафиса бошига чексиз ситамлар солади, хўрлайди, аёллик нафсониятини оёқ

ости қилади, чет элга бош олиб кетиб, уни иснодга қолдиради. Аммо олижаноб инсонлар ҳиммати уни фожиадан асраб қолади. У ҳам Умматали каби меҳрибон одамлар орасида бахтини топади, улар кўмагида турмушини ўнглаб олади, шахсий ҳаётда чинакам бахтга муяссар бўлади, Умматалидек одам унга кўнгил қўяди, икки таҳқирланган мусаффо қалб бир-бири билан туташади. Ёзувчи улар орасида туғилган инсоний латофатларга тўла самимий, бегараз муҳаббат тарихини зўр ҳаяжон билан ҳикоя қилади.

Романдаги иккинчи қутб вакили — Саидакбарҳожии тақдири ҳам китобхонда катта қизиқиш уйғотади. Саидакбарҳожии — мураккаб сиймо. Ёзувчи унинг характерини очишда «Олтин зангламас»га қараганда анча олдин кетган. Муаллиф бу одамни осонгина ёмонга чиқариб қўя қолмайди, унга бўлар-бўлмас салбий сифатларни ёпиштиравермайди, бу одам шахсиятини бутун мураккаблиги, қарама-қаршиликлари, кучли ва заиф томонлари билан беришга интилади. Саидакбарҳожии, бир томондан, ғоят маккор, худбин, тошмеҳр шахс. У бир вақтлар кўп жиноятлар қилган, бузуқ йўлларга ҳам юрган, инқилоб бўлиб, ҳаёти таҳлика остида қолганда ўз жонини, мол-мулкини асраб қоламан деб қабихликдан ҳам қайтмаган, ўғли Абулбаракани она меҳридан бенасиб, уч қизалоқни эса тирик етим қилган, соддадил Қурбоналини бир умр оиласидан, суюкли ўғлидан, Ватанидан жудо этган. Иккинчи томондан, бу одам табиатида ижобий сифатлар ҳам бор. У қизи Таманно билан ўғли Абулбаракани меҳр қўйиб ўстиради, ўқитади, Таманнонинг кўнгли учун уйланмай танҳо ўтади, ғамгузор Қурбоналининг кўнглини овлаш йўлини ахтаради, у кўп йиллар хорижда юрса ҳам, миллий ғурур, ифтихор туйғусини сақлаб қололган, ғоят тадбиркор, билим-

дон шахс. Бироқ Ҳожидаги бу хил ижобий сифатлар ниҳоятда чекланган, аслида улар фақат шахсий манфаатгагина йўналтирилган. Ҳожининг фожиаси шундаки, у қилган «хайрли ишлар»нинг бирортаси ҳам яхшилик келтирмайди, балки бу одам ғамига ғам қўшади. У меҳр қўйиб ўстирган ўғил ўзига ғоявий рақиб бўлиб етишади, бино қўйган қизи ҳам умидини оқламайди, аламзада Қурбонали ундан юз ўтиради, Ҳожидаги миллий ғурур Таманно фожиасига калит бўлиб тушади, Таманно севгисини барбод этади. Ота қистови билан Таманно чин севгисидан, ажойиб севгилиси – француз йигити Ренедан воз кечади, ўз танини, қалбини сотқинларнинг ифлос қўлига топширишга мажбур бўлади. Таманно аввал Аъзамга, сўнгра Қоплонбекка унаштирилади.

Қоплонбек ўта тубан шахс. Гўё у «Олтин зангламас»даги Диловархўжа фаолиятининг давомчиси. Ёзувчи бир неча саҳифада унинг жирканч ўтмишини айтиб беради. У бой оиладан. Оиласи озор кўргач, унинг кўнглида шу халқдан қасос олиш туйғуси алангаланаяди. Унда ватан туйғусидан асар ҳам йўқ. Уруш вақтида у душман томонига ўтиб, Ватанига қарши курашади, урушда мағлубиятга учрагач, хорижликлар томонига ўтади, эндиликда у хориж разведкасининг кўппаги. Қоплонбекнинг эндиги фаолияти яна ҳам жирканч. Бу одамнинг асл башараси Ҳожи оиласига талпиниб, Таманно атрофида ивирсиб юрган кезлари жуда равшан кўринадилар. Бу одам ҳатто ўзининг ҳамтовоқларига ҳам яхшиликни раво кўрмайди, ўз нафси йўлида уларнинг оёғига болта уради. У Ҳожи қўйнига дўст бўлиб эмас, заҳарли илон бўлиб киради, унинг сиру асорини хориж разведкасига етказаяди, ҳар хил йўл билан Ҳожининг ризқини қирқиш, тезроқ унинг танҳо меросхўри бўлиш пайига тушади, шу ниятда

у Аъзамга суиқасд уюштиради, уни йўлдан олиб ташлаб, Таманнога уйланади, Абулбарака устидан иғво тарқатиб қаматади, Қурбоналини хўрлаб ажалини тезлайди, Ҳожига суиқасд қилмоқчи бўлади. Шу нопок одам туфайли Таманно офир касалга мубтало бўлади, Ҳожи қадди букилиб йиқилади. Қисқаси, заҳарли илон ўз ишини қилади, Ҳожи оиласи бу илон захридан хазон бўлади.

Аъзам ҳам хоин, ватанфуруш. Бироқ унинг қисмати Қоплонбекникидан тамоман фарқ қилади. Аъзам меҳнаткаш оиладан. Отаси Тешабой аломат деҳқон. Ўзи емай уни едирган, ўзи киймай уни кийдирган, онадан ёш қолган бу ўғилни ўқитмай не не орзу-умидлар билан тарбиялаб вояга етказган, ўқитиб инженер қилган ҳам шу ота. Аъзамнинг яхши ҳаёт кечирishi, меҳнат қилиши учун ҳамма имкониятлар муҳайё. Лекин нимадандир унинг кўнгли тўлмайди, у ҳаётидан норози. Қаердандир унинг характериға худбинлик жо бўлиб қолган. У шуҳратга, амалга интилади. Мана шу бадбин кайфият ундаги бошқа инсоний туйғуларни кемиради, аввало, у ота-она, оила, қариндош-уруғлар олдидаги, қолаверса, эл-юрт олдидаги масъулият ҳиссини йўқотади, нонкўр, ярамас бир кимсага айланади, оталар пиширган ош ёқмай, ўзгалар таомини кўмсаб қолади. Хорижий тарғибот-ташвиқот унинг хаёлини олиб қочади, чет эл ҳаётининг сохта жимжималари унинг кўзини қамаштиради. Бунинг устиға ҳаётда ўйлаган режалари бирин-кетин зарбаға учрайди. У билмайдики, худбинликнинг оқибати вой. Аъзам амалга, шуҳратга интилган сари амал-шуҳрат ундан йироқлашади, у уйланадиган хотин «бадавлат» хонадондан бўлиши, амалга кўтарилиши учун трамплин вазифасини ўташи керак эди, аммо аксинча бўлиб чиқади, ҳеч кими, оилавий таянчи йўқ етим қиз Нафисаға уйланишға мажбур бўла-

ди. Ана энди у дадил ҳаракатга ўтади, она юртидан бешиб, бахт-шухрат излаб чет элга йўл олади. Ҳаёт бундай ношукур банданинг адабини бериб қўяди. Ёзувчи уни хориж ҳаётининг ифлос сўқмоқларига солиб қўйиб, шафқатсизлик билан жазолайди. Аъзам жаннат қидириб ёруғ дунёнинг нақ дўзахи устидан чиқиб қолади. Кўп кўргиликлар, оғир савдолардан кейин майиб-хаста ҳолда хароб бир кулба ичига тушиб тинчийди. Зотан, худбин, хоин, нонкўр одамнинг жазоси шу! Абулбарака образида мураккаб даврнинг, катта ҳаёт ҳақиқатининг яна бир муҳим қирраси ўз ифодасини топган. Абулбарака Ҳожи хонадонига мансуб бўлса ҳам, маънавий жиҳатдан бу оилага тамоман бегона. Абулбарака Ҳожи хонадоидаги бахтсизликларга шерик, унинг қисмати ҳам фожиали, бироқ у фожиадан қутулиш йўлини топиб олган, ўз тақдирини ўша ердаги меҳнаткаш халқ тақдири билан боғлаган, шу халқ бахтини ўйлайди, шу халқ эрки учун курашга киради. Энди у бахтиёр, чунки унинг Ватани бор, халқни дегани учун халқ унга қалбининг тўридан жой беради, у шу халқ, шу юртнинг фарзанди бўлиб қолади. Ҳожи, Қоплонбек ва Аъзамлар бунақа бахтдан бенасиб, улар на ўз юртига, на ўзгалар юртига фарзанд бўла оладилар, чунки улар халқдан ажралиб қолган шахслардир. Бу хил шахсларнинг қисмати чиндан ҳам аянчли, улар фақат нафратга сазовордирлар.

Кўриниб турибдики, роман қаҳрамонларининг тақдири ғоят мураккаб ҳамда драматик. Ёзувчи қаҳрамонлар ҳаётидаги драматик ўринларни уларнинг қалбига олиб ўтишда талай меҳнат қилган, психологик таҳлилга алоҳида эътибор берган. Умматалининг ноҳақ туҳмат, нобоп хотин туфайли чеккан руҳий изтироблари, ота қабри устидаги аламлари нақадар ҳаяжонли! Умматали қалбида жўш

урган ҳаётга, меҳнатга ташналик, ҳаёт ва бахт нашидаси нақадар шиддаткор! Юрт ва фарзанд кўйида қоврилиб кул бўлган Қурбоналининг психологик портрети нақадар равшан ва таъсирчан! Ноқобил фарзанд доғида «номус касали»га гирифтор бўлган Тешабой отанинг руҳий ҳолати кескин ҳиссиётга қанчалик бой! Хусусан, Аъзам онгидаги руҳий жараёнларни айтмайсизми? Бу одам кўнглида қабих ниятлар қандай туғилди ва улар қай тариқа ҳаракатга келди — булар романда психологик жиҳатдан атрофлича асослаб берилган.

Асардаги драматизм фақат кескин руҳий ҳолатлар тарзида эмас, қаҳрамонлараро тўқнашувлар тарзида ҳам ифода этилган. «Жаннат қидирганлар» сюжети «Олтин зангламас»даги каби детектив характерда бўлганидан конфликтлар кўпроқ пинҳоний тусда содир бўлади, ғоявий рақиблар кўпинча макр йўли билан бир-бирларининг пайини қирқадилар, панада туриб бир-бирларига тош отадилар. Умматали билан Аъзам, Аъзам билан Қоплонбек, Қоплонбек билан Ҳожи, Ҳожи билан Кларк орасидаги зиддиятлар худди шу тариқа ривожланади. Шу билан баробар романда персонажлараро ошкора тўқнашувлар ҳам бор. Умматали билан Қимматхон ва бош агроном, Аъзам билан Нафиса, Қурбонали билан Қоплонбек, Қоплонбек билан Абулбарака, Абулбарака билан Ҳожи орасидаги зиддиятлар шулар жумласидан. Бу тўқнашувларнинг ҳаммаси ҳам муваффақиятли чиққан деб бўлмайди, албатта. Аммо улар ичида таъсирчанлари ҳам топилади. Чунончи, Абулбарака билан Ҳожи ўртасидаги даҳанаки олишувлар катта маҳорат билан битилган.

Ота-бола ўртасидаги бу тўқнашув, зиддият чуқур ижтимоий моҳиятга эга. Романда шу хилдаги яна бир конфликт бор. Аъзам ҳам отаси Тешабойга рақиб. Бироқ бу рақиблик заминида худбинлик

ётади. Аъзам ўзининг шахсий манфаати йўлида ота олдидаги фарзандлик бурчини унутган оқпадар. Абулбарака билан отаси орасидаги рақиблик бутунлай бошқача характерда. Бу зиддият бирмунча мураккаб, унинг замини шахсий адоватларга эмас, ижтимоий манфаатларга бориб тақалади. Абулбарака ота олдидаги бурчини ҳеч қачон унутмайди, у оқпадар эмас, ҳатто ота макридан, отасининг туққан онаси бошига солган савдолардан огоҳ бўлгандан кейин ҳам ундан юз ўтириб кетмайди: ота ҳам, ўз навбатида, ўғлига меҳрибон, унинг ҳаёти, тақдирини учун қайғуради, Абулбарака қамоққа тушганда офир изтироб чекади, фарзандини қутқариш учун қанчалар югуриб-елади! Аммо ижтимоий манфаатлар масаласига келганда ота билан бола сира келиша олмайди, ҳаётда улар танлаган йўллар бошқа-бошқа, бу йўллар уларни айириб юборади, вақт ўтган сари улар бир-бирларидан тобора узоқлашиб борадилар. Бу узоқлашув улар орасидаги баҳсларда жуда яққол кўринади. Мана ана шундай зиддиятли баҳслардан бири:

«— Хўш, айт-чи, ўғлим, ўша юртингдагилардан нима камлигинг бор? — деди.

— Дадажон, сиз тушунинг, гап фақат менинг ҳақимда эмас. Мен бўрсиқнинг боласидайман. Ёнимда жиринг-жиринг пул, остимда зулукдек янги машина, деганим деган, айтганим айтган.

— Тагин нима керак сенга! Ўзингни бил, ўзга билан...

— Менга, ўзимга ҳеч нарса керак эмас. Ахир мен семиришга боқилаётган сўқим эмасманки, ўз қорнимни билсам. Менинг ёру дўстим, қўниқўшним, қўйингки, бутун бир халқим бор.

Ҳожи ўғлининг нияти қатъий эканини англади. Бу англаш унинг юрагига ваҳима солди: яна қамалса, қийналса...

— Шуни унутмаки, Абулбарака, синган қўлнинг оғирлиги бўйнингга тушади. Менинг бўйним сенинг дардингни энди кўтаролмайди.

Абулбарака отасининг ташвишини дарров тушунди:

— Сиз хавотирланманг. Тўшагингизни қалин солиб ётаверинг.

— Сен ҳам энди бола эмассан...

— Кураш мардни яшартиради, қўрқоқни қаритади, — мақтаниб қўйди жўртгага Абулбарака, — қарғанинг юз йиллик умридан бургутнинг ўн йили яхши. Кишининг кучи паровознинг буғи бўлса, уни қичқиришга эмас, юргизишга бериш керак.

— Ўғлим, қийшиқ арава йўлни, ёмон элни бузади, дегандек, номинг қорага чиқиб қолмаса эди.

— Йўқ, чиқмайди. Йўл бўлса, алақачон бузилган. Энди уни тузатиш керак.

Ҳожи ўйлаб туриб, ўғлини инсофга чақирмоқчи бўлди:

— «Уйимда йўқ гўжалик, кўнглим истар хўжалик», деганларнинг гапини сен қўй, ўғлим. Сенга уят! Тилингга эрк берма. Тил яхши бўлса, тошдан қаттиқ тишлардан девор қилиб, ичига қамаб қўярмиди!

— Тўғри, тил суяксизу, лекин суякни синдиради... мен индамасам, у индамаса, сиз индамасангиз, бу темир занжир бўйинни қийиб юборади-да, дада, — деди Абулбарака шошмасдан дона-дона қилиб. — Биласизми, дада, ҳаёт — велосипед. Олдинга юргизиш учун унинг филдирагини айлантариб туриш керак.

— Олдинга юрмай ўлсин, турган-битгани ташвиш... Битга фарзандим бўлсанг...

Абулбарака яна файласуфлик қилиб, бутун юрагини очиб солди:

— Бола туғилганда у оила фарзанди бўлади, эл-юртга фидойилик билан хизмат этса, халқ фарзан-

ди, барча халқларнинг манфаатини кўзласа, йўл-йўриқ кўрсатса, башарият фарзандига айланади. Мен шу йўлдаги кишиларнинг мухлисиман».

Бу гаплардан кейин Ҳожига ҳамма нарса аён бўлади, ўғлининг йўли бошқа эканини, у ўзидан ғоят узоқлашиб кетганини, энди уни бу йўлдан қайтариб бўлмаслигини англаб етади. Ҳожи бу ҳақиқат олдида ўзини ожиз ҳис этади: муаллиф ўша баҳсдан кейин «Саидакбарҳожининг юраги эгаси кўчиб кетган ҳовлидай ҳувиллаб: «Оҳ, болам, йўлинг қалтис, жуда қалтис!!» — деганича, тасбеҳ ўгириш ҳам ёдидан кўтарилиб, маҳзун чиқиб кетди», — деб ёзади. Ҳожининг бошқа иложи ҳам йўқ эди.

«Жаннат қидирганлар» Шухратнинг ҳаёт икир-чикирларига ёзувчи кўзи билан қараш, икир-чикирлардан катта маъно ахтариш, майда тафсилотлар ва деталарни асар ғояси ифодасига йўналтириш, улардан бадиий компонентлар, сюжет ва композиция элементи сифатида фойдаланиш, уларни характерлар моҳиятини очишга, характерлар психологизмининг таҳлил этишга хизмат этириш маҳорати ошганлигини кўрсатади. Далилларга мурожаат этайлик.

Ҳожи қизи Таманнонинг «хазон бўлган муҳаббати» эвазига кўнглини кўтариш учун «етти қароқчи» гавҳар кўзли нодир узук инъом этади. Кейинроқ бориб бу детал ёзувчига иш беради, Ҳожи билан Қоплонбек характерининг айрим томонларини очишда авторга жуда-жуда қўл келади. Таманно захар ичиб, ҳаёти таҳлика остида қолганда Ҳожи унинг ёнига келади, шу қалтис дамда унинг ёдига қимматбаҳо узук тушади, қўлидан бирортаси олиб қўймаса, деган андишага бориб, қизидан узоқлашгиси келмайди. Ёки Қоплонбекнинг миси чиқиб Ҳожи хонадонидан қочар экан, Таманнонинг қимматбаҳо безакларини, жумладан, ўша ноёб узукни

Ўғирлаб кетади. Бу ерда узук детали сюжет элементи, қахрамонлар характериға калит бўлишдан ташқари, зўр рамзий маъноға ҳам эға. Таманнодағи муқаддас туйғу узук тимсолида бойликка, буюмға айланади, аниқроғи, Ҳожи муқаддас туйғуни буюмға алмаштирган. Таманно атрофида гиргиттон бўлган кимсаларни унинг қалби қизиқтирмайди, Таманно уларнинг кўзига фақат буюм, молу давлат бўлиб кўринади, холос, бу буюм бемалол қўлдан қўлга ўтади, охири уни муттаҳам олғир ўғирлаб кетади.

Мана, яна бир характерли детал. Асар бошроғида шундай эпизод келтирилади. Ҳожи қизи Таманнонинг курортдан қайтиши шарафиға қўй сўйиб зиёфатға тайёргарлик кўраётир. Қурбонали қўйни бўғизлар экан, унинг ёниға қари ит Қоплон яқинлашади. Сўнг шундай ҳодиса юз беради:

«Қурбонали уни кўриб:

— Сабр қил, жонивор, сеникини ўзим айириб бераман, бунда сенинг ҳам ризқинг бор, — деди ва уни ширин сўз билан нарироқ ҳайдаган эди, Ҳожи кесак отиб ундан ҳам нариға қувиб юборди.

— Ҳайдаманг, Ҳожи, ватанимизни кўрган ит! — деди Қурбонали пичоқни кўндаланг тишлаётиб.

— Ватанимизни кўрган бўлса, бир товоқдан ош ичиб, қўйнимизда олиб ётамизми, одамдан нарироқ турсин-да!

— Эғасининг сиз билан бир товоқдан овқат ейиш даъвоси йўғу, итнинг ҳадди сиғармиди, Ҳожи, қизиқ гапларни гапирасиз-а!! — ватангадолик жонидан ўтиб, кимдан аламини олишни билмай юрган Қурбонали узиб олди».

Ит баҳонасида бошланган гап шу тариқа жиддий масалаға — Ҳожи билан Қурбонали орасидағи зиддиятларға бориб тақалади, Қурбонали қалбида йиғилиб ётган аламлар шу ўринда бирдан юзаға қалқиб чиқади. Сўнгра ёзувчи Қурбонали кўнглида

туғилган тугён боисини изоҳлашга ўтади: «Кейинги уч-тўрт йил ичида Ҳожи Қурбоналини ўз дастурхонидан четлата-четлата, қўранинг этагидаги эски кулбага тиқиб қўйди. У билан ортиқча иши ҳам йўқ. Шу жиҳатдан у ўз тақдири билан Қоплонникида қандайдир муштараклик кўрарди. Шунинг учун ҳам Ҳожининг итга отган кесаги унга жуда малол келган, кўнглини оғритган эди».

Ит билан боғлиқ гап-сўзлар яна давом этади. Ёзувчи итнинг бу ерларга келиб қолиш тарихини сўзлайди, унинг ҳозирги ҳолатини чизади, уни Қурбонали ҳолати билан қиёс қилади. Бу қиёсда Қурбонали руҳияти, унинг фожеий қисмати бутун кескинлиги билан кўринади:

«Ана ўша... ит бугун Қурбоналининг ўзидек қариган. Итнинг ҳеч нарса билан ортиқча иши йўқ, ҳатто қўнган пашшаларини қўришга ҳам ҳафсаласи келмайди. Қурбоналига ўхшаб, улкан қўранинг бир чеккасида ортиқча буюмдек ётади. Унга Қурбоналигина гап қотади, тилсиз дўстининг бош қимирлатиши, кўзини очиб-юмиши, думини ликиллатишидан ўзича маъно топади. Ҳатто баъзан, ўшанда, (ватандан кетиш вақтида — У. Н.) Ҳожи ҳайдаганида индамай қўя қолмасдан бу бегуноҳ махлуқнинг ҳам бошига мусофирликни солганидан ўксиб қўяди. Ҳарна бир ватангадо кам бўлармиди, деб ўзини койийди. Баъзан унинг борлигидан хурсанд бўлади. Қоплон бўлмаганида ким билан дардлашар эди. ...Шу Қоплондан бошқа доим бирга бўладиган, дилкашу ватандоши йўқ. Нима деса, эшитади, нима берса, миннатдор бўлиб ейди!»

Нарироқ бориб, Қоплонбек Ҳожи хонадонига куёв бўлиб келгандан кейин бу ит ёзувчига яна иш беради. Қоплонбекнинг бу итни кўрарга кўзи йўқ, ахир унинг исми ҳам Қоплон, унинг номи тилга олинса чўчиб тушади, «қоплон» сўзи унинг нафсо-

ниятига тегади. Буни олдиндан сезган Ҳожи Қурбоналига итнинг номини ўзгартиришни буюради, Қурбонали итга бошқа ном беради, лекин итни бунга ўргатиб бўлмайди. Бундан тоқати-тоқ бўлган Қоплонбек Қурбоналининг ҳайҳайлашига қарамай уни отиб ташлайди. Худди Тургеневнинг «Муму»сидагига ўхшаш ҳодиса рўй беради. Шўрлик хизматкор бой хонадондаги охирги илнжидан, бирдан-бир дилкашидан ҳам бенасиб бўлади, «бир қўрага икки қоплон» ортиқчалик қилади, одам қиёфасидаги йиртқич бегуноҳ махлуқнинг бошига етади. Бу ҳодиса Ҳожи хонадонини ларзага солади, оила фожиасини тезлатишга янги туртки беради. Шу ҳодисадан кейин Қурбонали бу хонадондан бутунлай юз ўгиради ва шу ҳолича оламдан ўтади.

Аввал эслатганимиздек, асарнинг тили жозибадор, образли ифодаларга жуда бой. Ёзувчининг деярли ҳар бир жумласи заминида ё матал, ё мақол, ё қочириқ, ё бирор ташбеҳ ётади. «Олтин занглас»даги услубий оҳанг, манера бу романда ҳам сақланади, яна ҳам такомиллашади.

Тилда образлиликка интилиш яхши, бироқ муаллиф баъзан ортиқча безақдорликка берилиб кетади, безақдорлик ва жимжимадорлик айрим ҳолларда қаҳрамонларнинг индивидуал бисотини очишга монелик қилади, уларнинг такрорланмас қиёфасига соя ташлаб қўяди. Безақдорликка ортиқча маҳлиё бўлиб кетишнинг оқибати бўлса керак, асардаги персонажларнинг деярли ҳаммаси — Умматали ҳам, Аъзам ҳам, Нафиса ҳам, кўп йиллар хорижда, ўз элидан узоқда бўлган Ҳожи билан Қоплонбек ҳам, хорижда, хорижийлар орасида тили чиқиб эсини таниган Абулбарака билан Таманно ҳам, ҳатто француз қизи Симона билан америкалик Кларк ҳам, бир талай араблар ҳам — барча барчаси бир хил образли тилда, бир хил оҳангда

сўзлайверишади. Бу билан биз турли миллат вакиллари образларини асарга киритаётганда муаллиф уларни ўз она тилида гапиртирсин, демокчи эмасмиз. Хилма-хил миллат вакиллари образи тасвирида адибнинг шартлилик принциpidан келиб чиқиб иш тутиши табиий бир ҳол. Бироқ турли миллат вакилларига ўзбек тилида сўз бераётганда ўша миллатнинг тилига хос акцентларни маълум даражада сақлаб қолиш имконияти бор эди. Ёзувчининг бадий ижод тажрибасида синовдан ўтган шу имкониятлардан етарли фойдалана олмагани, шунингдек, Ҳожи, Қоплонбек, Абулбарака, Таманно каби ўз элидан ажралиб қолган шахсларнинг ўзига хос нутқий манерасини дурустроқ тайин эта олмагани учун афсусланамиз.

Бу хил камчиликларга қарамай, «Жаннат қидирганлар» ёзувчи ижодида муҳим ҳодиса бўлди, у муаллифнинг ижодий диапазони кенгайиб, бадий маҳорати ортиб бораётганидан далолат берди. Роман китобхонларнинг ўша давр тарихий жараёнларини яхшироқ тушуниб олишига хизмат қилади.

«Олтин зангламас»да бўлгани каби, «Жаннат қидирганлар» романида ҳам асарлар яратилган давр, ҳукмрон мафкура, сиёсат зуғуми таъсирида битилган айрим саҳифалар, мураккаб, чигал ҳодисаларнинг «замонабоп» талқинлари, ечимлари учрайди. Булар баъзан беихтиёр, баъзан эса онгли равишда асарлар тақдирини ўйлаб «муросою мадора» тарзида қилинганлиги ҳам сир эмас. Шу хилдаги эҳтиёт «чора-тадбирлари» кўрилганига қарамай, бу икки роман туфайли адиб бошига қандай савдолар тушгани ҳам айни ҳақиқат. Асарлар мутлааси чоғи бугунги оқил китобхон бу ҳолни албатта ҳисобга олажагига ишончимиз комил.

АДИБНИНГ БАХТИ

(Хотима ўрнида)

*Қалбингда бор экан ўзга бир қудрат,
Қудратки, бошқада учрамас, камёб,
Сен уни яширма, дур қилиб тарат,
Нур қилиб ёй уни мисоли офтоб.*

* * *

*Китобхон, бахтлийдим, жилла бўлмаса
Қалбингда ўт эмас, учқун ташласам.*

Шахсан мен танишган кунлардан тортиб то умрининг охирига қадар бу қайноқ қалб эгаси ҳамisha жўшқин илҳом оғушида яшаб ўтди. Унинг ғайрат-шижоатида она юрти саратонининг ҳарорати уфуриб турарди, иш столи устида ҳали қиёмига етмаган қўлёмалар тахланиб ётар, хаёли битилажак китоблар, янгидан-янги ўй-режалар билан лиммолим эди. У ўзидаги «ўзга бир қудрат»ни, «бошқада учрамайдиган камёб» истеъдодни «нур қилиб ёйиш», «дур қилиб тарқатиш», элга «офтобдек» ёйиш, шу орқали китобхон қалбига ўт ташлаш иштиёқи билан умр ўтказди. Мана шу эзгу ният, зўр иштиёқ адиб ҳаётлик чоғидаёқ эътироф этилди. Шухрат шеърий тўплamlари, романлари такрор ва такрор катта тиражларда босилди, қўлма-қўл ўқилди. Шухрат ижоди Мақсуд Шайхзода, Иззат Султонов, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов каби улан адабиётшунос олимлар диққат-эътиборини ўзига жалб этди.

Шухрат китобхонлар орасида ўзига жуда кўп мухлис орттирган шоир ва адиблардан. Унинг номига ўқувчилардан келадиган хатларнинг кети узилмасди. Хат муаллифлари ёзувчи асарларидан олган илиқ таассуротларини маълум қилар, истак ва хо-

ҳишларини изҳор этардилар ва баъзан адиб билан баҳслашардилар. Мана, шу хил хатлардан баъзи намуналар, айрим сатрлар. Ҳисорлик боғбон Гулчехра Гимматова ёзади: «Шухрат ака, фахрлансангиз арзийди, асарларингиз билан Ҳисор тоғларида яшаётган бир оддий аёлни адабиёт гулшанига бошлаб бормоқдасиз... Сизнинг кўп шеърларингизни, балладаларингизни ўқиб чиқдим. Сизнинг қуёш нуридай порлоқ, баҳордай оромбахш, тонгдай пок шеърларингизда дўстлик, иисонпарварлик, озодлик, тинчлик, меҳнат ва ҳаётга чорловчи соф овоз янграйди. Сиз ҳаёт яратувчи аёлни, тарих яратувчи инсонни улуғлайсиз, инсоннинг юрак тўлқинларини куйлайсиз. Менга, айниқса, сизнинг лирик шеърларингиз ёқади, уларни севиб ўқийман». Ўша китобхоннинг иккинчи бир хатида шуларни ўқиймиз: «Сизнинг янги шеърларингизни ўқидим. Сиз билан бирга Қримда кездим, Қора денгиз тўлқинларида қулоч отиб суздим. Юз минглар мозорига ҳам бирга гулчамбар қўйдим».

Львовлик китобхон Н. Я. Вильченко ёзувчига йўллаган мактубида дейди: «Шинелли йиллар»ни мароқ билан ўқидим, унда тасодифан, бир талай дўстларимни учратдим. Айтишим керак, китоб яхши ёзилган, мазмуни менга ёқди».

«Сизнинг «Шинелли йиллар»ингизни қўлдан қўймай ўқиб чиқдим, — деб ёзади қозоғистонлик Абдулла Шарипов. — Эҳтимол, Ватан уруши иштирокчиси бўлганимданми, фронт ҳаёти, жангчилар образи тасвири менга жуда маъқул бўлди. Худди ўзимнинг кўрганларимга ўхшайди, бамисоли мени ва менинг дўстларимни ёзибсиз. Айрим шахсларнинг, чунончи, Турдиев ва Анна Ивановналарни тақдири билан танишиб дардим янгиланди».

Хусусан, «Олтин занғламас» китобхонларга жуда манзур бўлди. Ҳали роман «Шарқ юдузи»да боси-

либ улгурмасданоқ адиб номига хатлар ёғила бошлади. «Романни зўр ҳаяжон билан ўқияпмиз, қойилмиз, давомини сабрсизлик билан кутамиз». Қисқа бир муддат ичида ёзувчи номига келган юздан ортиқ мактубнинг деярли ҳаммасида шу хил сўзларни ўқиш мумкин. Адибнинг кейинги романи «Жаннат қидирганлар»ни ҳам китобхон яхши қабул қилди.

Демак, ёзувчининг муроди ҳосил, у китобхонлари кўнглига учқунгина эмас, ўт солиб қўйгани, китобхонлар унинг асарларидан зўр завқ, катта маънавий озиқ олгани юқоридаги сатрлардан ҳам сезилиб турибди. Энг муҳими, ёзувчи асарлари ўқувчилар учун «муҳаббат ва нафрат илми» вазифасини ўтарди, адибнинг шеър ва романлари китобхонларни ёмон нарсалардан ҳазар қилиш, яхши нарсаларни ардоқлашга, Ватанни, ҳаётни севишга, халқ тақдирини, бахти ҳақида ўйлашга, эл-юрт манфаати йўлида курашга ундади. Кўпдан-кўп мактублардаги илиқ сўзлар шундан далолат беради. Адиб ҳар қадамда кенг жамоатчилик меҳр-муҳаббатини, кўмагини ҳис этиб турди. Бу ҳол унга куч-қувват бахш этди, уни янги ижодий парвозларга ундади.

Шуҳрат фақат асарлари билан эмас, шахсий ҳаётдаги ибрати, қалб саховати, самимияти билан ҳам эътибор қозонди. У ҳар доим устозлар ҳурматини жойига қўяр, тенгдошлари меҳнатини юксак қадрлар, ёшларга раҳнамолик қилар, ҳаётда, ижодда ўз йўлини топиб олишида меҳр-мурувватини аямасди. Эркин Воҳидов, Шукур Холмирзаев, Омон Матжон, Ойдин Ҳожиева, Сайёр, Юсуф Шомансур, Азиз Абдураззоқ, Муҳаммад Али, Усмон Азим каби ўнлаб ёш қаламкашлар Шуҳрат меҳр-мурувватидан баҳраманд бўлганлар. Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси Вали Ғафуровнинг игна билан ёзилган «Вафодор» романининг рўёбга чиқишида ҳам Шуҳратнинг хизмати катта бўлган, ногирон ҳаваскор

қаламкаш қўлёзмаси тажрибали адибнинг адабий жиҳатдан жиддий таҳрири орқали китоб ҳолига келган.

Айрим ҳамкасбларимиз Шухрат акани нуқул жабрдийда, меҳнатлари ўз вақтида қадрланмаган бахтсиз одам, омадсиз ижодкор тарзида кўрсатишга уринадилар. Бир қарашда шундай туюлади. Дарҳақиқат, у шафқатсиз замонларда яшаб ижод этди, тақдири азал бу одам бошига офир синовларни, кўп мушкул савдоларни солди: фашизмга қарши жангларда неча бор яраланди; асрнинг энг даҳшатли вабоси большевизм қатағони қурбони бўлди; умрининг сўнгги ўн йили офир хасталиқда кечди, асарлари теварагида бўҳтонлар уюштирилди. Буларнинг устига ҳаётлигида расмий доираларда ижодий меҳнати муносиб тақдирланмади... Бироқ у Оллоҳ инъом этган мустаҳкам эътиқод, чексиз сабр-бардош туфайли шунча кўргиликларнинг барчасини енгиб ўтиб, ўнлаб жилдларга жо бўладиган чин ҳақиқат ва нурли туйғулар билан йўғрилган асарлар яратишга эришди, умрининг сўнгги кунларига қадар қўлдан қаламини қўймади. Булар бахт, омад эмасми! Шухрат умр бўйи орзу қилган, қалбининг тўрида сақлаган армони, асл тилаги — Мустақиллигимизнинг илк қадамларига шоҳид бўлди. Элмурод, Содик каби қаҳрамонларининг ўз она юртида ўзига бек, ўзига содиқ бўлиб яшаш учун нурли кунлар келганини дил-дилдан қутлашга мушарраф бўлди. Бу чин бахт эмасми! Унинг шеър ва романлари ўша машъум замонларда ҳам эл орасида катта шухрат қозонган эди, мустақиллик йилларида ҳам шухратини йўқотмади, қайта-қайта нашр этилаётир. «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» унвони, вафотидан кейин эса «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирланди. Булар бахт, омад эмасми! Вафодор умр йўлдоши Турсуной опамиз билан ўтган тотли кун-

лар, катта файзли оилага бош, аломат қиз ва ўфилларга ота, ўнлаб набираю эвараларга бобо бўлиш бахт эмасми! Кўплаб ёш ижодкорларга устоз бўлиш, муҳтожлар кўнглини олиш, юзлаб дўсту биродарлар, ҳамкасблар кўнглида яхши хотиралар қолдириш бахт эмасми! Китоб ҳолида чоп этилган ва яна ёзилаётган эсдаликларда кўрк тўкиб турган адибнинг ёрқин сиймоси аллақачон миллатнинг ифтихорига айланиб улгурган. Қисқаси, ёниқ қалби, букилмас, покиза имон-эътиқоди, шу хислатлар уфуриб турган сара асарлари орқали XX аср талотумларидан омон ўтиб, шу қутлуғ кунларга етиб келиши — Яратганнинг бебаҳо тухфаси. Бош асари номини унинг ўзига, шахсиятига, ижодий меросига ҳам нисбат бериш мумкин — дарҳақиқат, **олтин зангламас!**

АДИБ ҲАЁТИНИНГ АСОСИЙ САНАЛАРИ

1918 йил 19 апрель — Шухрат (Алимов Фулом Аминжонович) Тошкент шаҳри Ҳастимом (Ҳазрати Имом) маҳалласида туғилди.

1932—1933 йиллар — Транспорт техникумида ўқиди.

1934—1936 йиллар — Ўрта Осиё транспорт инженерлари тайёраш институтида ўқиди.

1934—36, 1955—58, 1960—70 йиллар — Ёзувчилар уюшмасида турли лавозимларда ишлади.

1936—1940 йиллар — Тошкент давлат педагогика институтида таълим олди.

1940 йил — «Меҳрол» номли эртак-достони китоб ҳолида чоп этилди.

1940—1943 йиллар — армияда хизмат қилди, сўнг фашизмга қарши урушда иштирок этди.

1947—1957 йиллар — «Шинелли йиллар» романи устида ишлади.

1948—50, 1960—70 йиллар — «Шарқ юлдузи» журналида бўлим мудири, масъул котиб лавозимларида ишлади.

1948 йил — «Ҳаёт нафаси» китоби босилди.

1951—1955 йиллар — қатағон қилиниб, қамоқ лагерларида бўлди.

1961 йил — «Сенинг севгинг» шеърий китоби чоп этилди.

1964 йил — «Ишқингда ёниб» лирик шеърлар китоби чиқди.

1965 йил — «Олтин зангламас» романи «Шарқ юлдузи» журнаlining 7,8,12-сонларида эълон этилди, 1967 йили китоб ҳолида босилди.

1968 йил — «Жаннат қидирганлар» романи китоб ҳолида нашр этилди.

1970 йил — «Беш кунлик куёв» комедияси дунёга келди.

1971 йил — «Қўша қаринглар» комедияси ёзилди.

1973 йил — «Она қизим» драмаси яратилди.

1976 йил — «Шайдо кўнгли» шеърий китоби чиқди.

1978 йил — «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими» унвони берилди.

1984 йил — «Ҳали тун узоқ» шеърий китоби босилди.

1986 йил — «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» унвони билан тақдирланди.

1993 йил — Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фахрий Ёрлиғи билан тақдирланди.

1993 йил 20 июнь — 76 ёшида вафот этди.

1998 йил 16 май — адиб таваллудининг 80 йиллигига бағишлаб хотира кечаси ўтказилди.

2003 йил — вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирланди.

МУНДАРИЖА

Бобур АЛИМОВ. Муборак хотира	3
Абдулла ОРИПОВ. Шухрат сиймоси	8
Эркин ВОҲИДОВ. Мерганлик мактаби	10
Саид АҲМАД. Уч мунгли қўшиқ	13
Одил ЁҚУБОВ. Ўзлари ҳам, сўзлари ҳам дилбар адиб	23
Шоислом ШОМУҲАМЕДОВ. Шухратли Шухрат ака	26
Шукур ХОЛМИРЗАЕВ. Ай, Шухрат акам-а.	32
Иброҳим ҒАФУРОВ. Ҳақгўй адиб ва инсон	47
Ҳаким НАЗИР. Ўчмас хотира	53
ШУКРУЛЛО. Ижодкор матонати	60
Пиримқул ҚОДИРОВ. Маънавий жасорат	66
Иброҳим РАҲИМ. Номи ўчмайди	75
Нуриддин МУҲИТДИНОВ. Орзулари кўп эди	78
Пўлат МЎМИН. Шухратнинг шухрати	81
Матёқуб ҚЎШЖОНОВ. Ўтдан ҳам, сувдан ҳам	85
Фахриддин УМАРОВ. Фидойи	93
Ўткир ҲОШИМОВ. Ҳалоллик	97
Усмон АЗИМ. Шухрат аканинг жияни	101
Саъдулла СИЁЕВ. Ёруғ излар	118
Маъруф ЖАЛИЛ. Сабоқ	121
Ойдин ҲОЖИЕВА. Яхшилик	127
Йўлдош СУЛАЙМОН. Баҳорнинг оппоқ гуллари	132
Муҳаммад АЛИ. Сўнмас чироқ	137
Анвар ОБИДЖОН. Жаннатни ўзингдан қидир	142
Ҳафиз АБДУСАМАТОВ. Ватанпарвар адиб	150

Наим КАРИМОВ. Дунёнинг шодлиги шоир мулкидир.....	155
САЙЁР. Меҳрибоним.....	164
Раҳим МУҚИМОВ. Чин инсон ва ажойиб ижодкор эди у.....	170
Саид АЛИЕВ. Шухрат Бухорода.....	181
Абдуманноп РАҲИМЖОНОВ. Дўстим, маслаҳатчим эди.....	188
Шухрат РИЗАЕВ. Умр қарвони.....	192
Ашурали ЖЎРАЕВ. Бир учрашув ҳаяжони.....	202
Музаффар АҲМАД. Домланинг ҳикмати.....	209
Рауф ТОЛИБ. Жонкуяр устоз.....	215
Наримон ОРИФЖОНОВ. Шогирд таъзими.....	221
Тўлқин МУҲИТДИН. Хотира — қалб ёзуви.....	226
Тўлқин ҲАЙИТ. Рост сўзни айтиб юр.....	230
Эркин САМАНДАР. Меҳр поёнсиз экан.....	237
Умарали НОРМАТОВ. Олтин занғламас.....	245

83.3(5У)6

Ш48

Шуҳрат замондошлар хотирасида. / Тўпловчи
ва нашрга тайёрловчи Ашурали Жўраев. Масъул
муҳаррир: Ш.Мансуров. – Т.: «O'zbekiston» нашри-
ёт-матбаа ижодий уйи. -2008. -352 б. + 40 б. вкл.

ISBN 978-9943-01-217-2

ББК 83.3(5У)6

**ШУҲРАТ ЗАМОНДОШЛАР
ХОТИРАСИДА**

Муҳаррир *Т. Назаров*
Бадий муҳаррирлар *Ж. Агилов, Н. Вагенова*
Техник муҳаррир *Т. Харитонова*
Компьютерда тайёрловчи *Н. Бегматова*

Босишга рухсат этилди 11.04.2008. Қоғоз формати 84 × 108 ^{1/32}.
Балтика гарнитурда офсет усулида босилди. Шартли босма
табоғи 18,48 + 2,1 рангли варақ. Нашр табоғи 15,62 + 2,26.
2000 нусха. Буюртма № 08-70. Баҳоси шартнома асосида

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.